

3 1761 08122883 5

36c. 324.

BIZÁKI PUKY JÓZSEF

CS. ÉS KIR. KAMARÁS

KÖNYVTÁRÁBÓL.

21.

Pannonia Books
2 Spadina Road
Toronto 179, Ontario

A MAGYAR PROTESTÁNS
IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

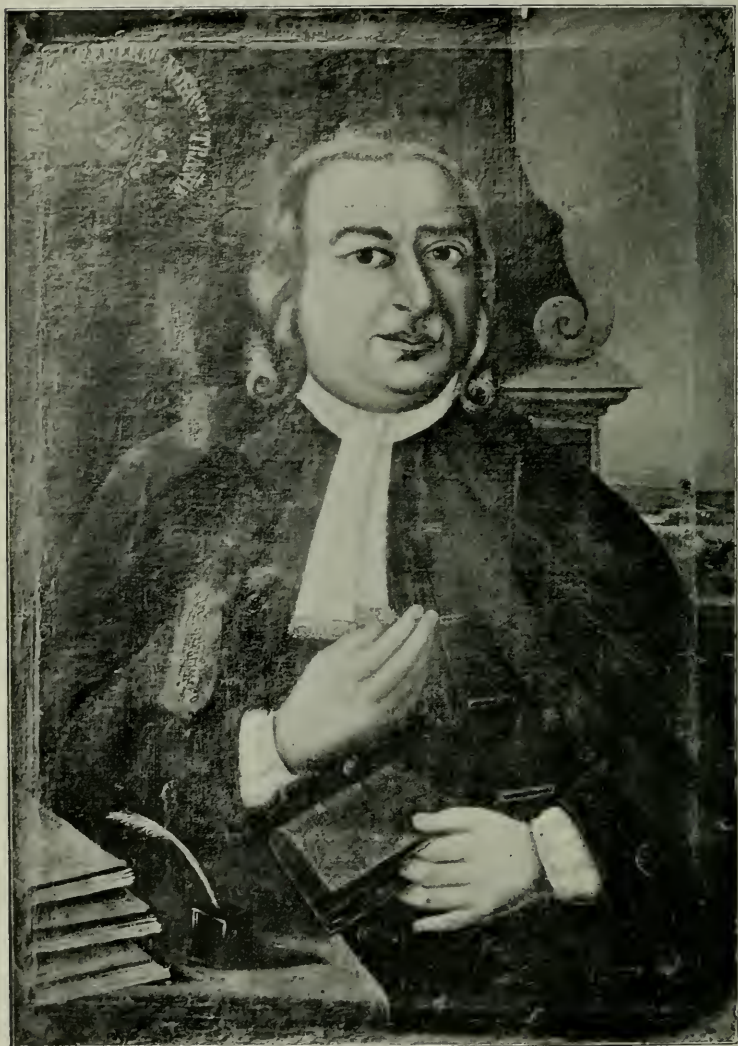
SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR, A M. PROT. IROD. TÁRS. TITKÁRA.

BUDAPEST, 1899.

BOD PÉTER.

61

233

FELSŐCSERNÁTONI

BOD PÉTER

ÉLETE ÉS MŰVEI.

IRTA :

SÁMUEL ALADÁR,

EV. REF. LELEKÉSZ.

BUDAPEST,

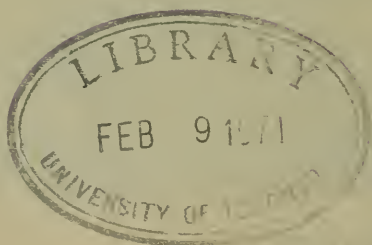
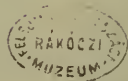
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1899.

152 909/10

C. 324.

DB
923
.7
B653

ELŐSZÓ.

Harminczhét esztendő tünt tova, mióta gr. Mikó Imre „Bod Péter Élete és Munkái“ czimű (Budapest, 1862.), nagy előszeretettel és nemes kegyelettel megírt munkáját kiadta. Munkája fölött, melyben egy század mulasztását kellett helyrehoznia, az idő ítéletet mondott. Ma is a két név össze van forrva ott, a hol az irodalom Bodról tesz említést. Azonban maga Mikó is kénytelen bevallani, hogy „Bod Péter életét s irodalmi munkásságát egész egyetemességében, kora politikai és vallási viszonyaira tekintettel ismertető dolgozat még eddig hiányzik“ (98. l.).

Egy ilyen munka megírásához fogtam az én félreeső, falusi zugomban. Feladatom nem volt könnyű. Bod élet-rajzát életírói hiányosan és téves adalékok alapján írták meg. Munkái közül az irodalomban alig volt ismertetve kettő-három. Valóban nem csoda, ha az életrajzhoz szükséges — legnagyobbrészen ismeretlen s föl nem dolgozott — adalékok lelkiismeretes föl kutatása, összegyűjtése, összevetése és felesszámú munkáinak ismertetése évek munkáját vették igénybe. Mennyiben sikerült ezélmot elérni, döntse el a szakkritika. Én csak arra kérem az olvasót, hogy munkásságomnak ezt az első zsengéjét fogadja azzal a szeretettel, a melylyel azt megírtam.

Nem tehetem, hogy ezen a helyen ki ne fejezzem köszönetemet Konez József és Lakatos Sámuel marosvásárhelyi ref. tanároknak, Gergely Károly nagybányai, Nagy Lajos felsőbányai, Szabó Géza felsőcsernátoni, Biró György homoródhévizi és Bartók Dénes magyarigeni ref. lelkészeknek, s végül Nemes Józsefnek, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár őrének, kik adalékaikkal készségesen gyámoltak munkám megírásában.

Selye, 1899. szeptember hava.

A szerző.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	III

ELSŐ RÉSZ.

FELSŐCSERNÁTONI BOD PÉTER ÉLETE.

ELSŐ FEJEZET.

Bod születése és tanulmányai Nagyenyedre visszatéréseig . . .	3
---	---

MÁSODIK FEJEZET.

Bod Homoródhévízen, Magyarigenbe költözéseig	19
--	----

HARMADIK FEJEZET.

Bod Magyarigenben a közfőjegyzőségig	38
--	----

NEGYEDIK FEJEZET.

Bod családi élete és halála	69
---------------------------------------	----

MÁSODIK RÉSZ.

FELSŐCSERNÁTONI BOD PÉTER MŰVEI.

ELSŐ FEJEZET.

Hittudományi művei.

A) Írásmagyarázatok.

I. Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon	83
II. A szent bibliának históriája	92
III. Szent Judás Lebbeus	101

B. Egyháztörténelmek.

I. Az Isten vitézkedő anyaszentegyházának históriája . . .	107
II. Szent Heortokrátés	114
III. Smyrnai Szent Polykárpus	121
IV. Historia unitariorum in Transsylvania	128
V. Historia Hungarorum Ecclesiastica	133

B) Egyházjogiak.

I. Synopsis juris connubialis	149
II. Judiciaria fori ecclesiastici praxis	154

D) Halotti beszédek	158
-------------------------------	-----

MÁSODIK FEJEZET.

Magyar irodalomtörténeti művei.

I. Hungarus Tymbaules és Hungarus Tymbaules Continuatus	161
II. Magyar Athenás	163
III. Erdélyi Fénix	178

HARMADIK FEJEZET.

Didaktikai műve.

Szent Hilárius	181
--------------------------	-----

NEGYEDIK FEJEZET.

Szótárirodalmi műve.

Dictionarium latino-hungaricum et Dictionarium hungarico latinum	188
---	-----

ÖTÖDIK FEJEZET.

Kézirati művei.*A) Kész s részben sajtó alá készített munkái.*

I. Redivivus Albertus Molnár Szentiensis	195
II. Rediviva Eliae Veresmarti memoria	197
III. Brevis valachorum Transsylvaniam incolentium historia	198
IV. Siculia hunno-dacia	200
V. A magyar nemzet ekklezsiai históriája	201
VI. Necessaria ac utilis scriptorum historiae hungariae notitia	205

B) Vázlatok s adatgyűjteményes munkái.

I. Synopsis historiae literariae hungaricae	207
II. De scriptoribus rerum Transsylvanicarum	209
III. Vitae propriae descriptio	210
IV. Házi diarium	211
V. Literata Panno-Dacia	212
VI. Gellius Transsylvanicus	214
VII. Gellius Molnarianus	216
VIII. Consistorialia	217
IX. Magyar bibliotheca	217
X. Catalogus librorum	218
XI. Levelei	219
XII. Némely Erdélyben történt dolgoknak feljegyzése	220

HATODIK FEJEZET.

Elveszett művei.

1—20. mű	221—224
--------------------	---------

ELSŐ RÉSZ.

FELSŐCSERNÁTONI BOD PÉTER ÉLETE.

ELSŐ FEJEZET.

Bod születése s tanulmányai Nagyenyedre visszatéréseig.

I.

A Bod-család ősrégi lófőszékely család. A marosszéki székelyeknél az Örlöcz-nem egyik ágának a neve. Ősi fészke Kézdiszéken Albis volt, honnan Felsőcsernátonba ágazott el.¹ Ezen a helyen nyert a családnak ez az ága I. Rákóczy György erdélyi fejedelemtől nemesi rangot.²

A felsőcsernátoni Bodok közül az egyik, Bod Márton, mint székely katona, végig küzdötte a szabadságért vívott Rákóczy-harcokat. A szatmári béke megkötése után visszatért szülőfalujába s 1711-ben feleségül vette felsőtornjai Sólyom István és albisi Bod Anna hajadon leányát, Eufrozinát, a ki őt már a következő 1712. év február 22-én egy kis fiúval üdvöndöztette meg.³

Ez a gyermek *Bod Péter* volt.⁴

¹ Nagy Iván: Magyarország családai. Pest. I. k. 136. l.

² A nemességet nyerő Bod Pálnak, a Péter dédösének, a czi-meres levele 1640. decz. 10-én kelt Kolozsvárt s 1641. január 3-án hirdettetett ki Sepsí, Kézdi és Orbai székek közgyűlésén. Nemzetségi ezímerök: paizs, tetején korona, közepén kar, egyenes kardot tartva.

³ A keresztelés napjára vonatkozólag a felsőcsernátoni ref. egyház anyakönyvei, minthogy 1754-en kezdődnek, nem nyújtanak felvilágosítást.

⁴ Ez az életrajz Bodnak az Erdélyi Múz.-egylet kéziratárában II. B. 28. sz. a. levő „*Petri Bod de Felső-Tsernáton vitae propriae descriptio*” és „*Bod Péter házi diariuma. 1750–1769. Autographban*” cz. munkáit követi

Az apa, Bod Márton, becsületes, igyekvő, de szegénysorsú földmivelő volt. Vagyontalan szülőitől: Bod Tamástól és alsócsernátoni Csipő Zsuzsánnától, semmit sem örökölt, úgy hogy házassága első éveiben egyik rokonának, alsócsernátoni Damokos Péter özvegyének, a házában lakott.

A szegénység hajlékában, szűkös körülmények közt, növekedett a mi Péterünk is. Már kis gyermek korában feltűnt éles eszével és nagy hajlamot mutatott a tanulás iránt. Ezt a hajlamát fokozta még az a körülmény, hogy anyja ajkairól nem egyszer hallott panaszos szavakat, hogy milyen szerencsétlennek érzi magát azért, mert szülői, terhes családjak miatt, nem taníttatták. Az atya nagyon érezvén a nevelés hiányát, fiát mindenáron taníttatni akarta. Alig töltötte be ez a hat évet, beadta az ottani református iskolába, 1718-ban. Péter azonban tanulását nemsokára kénytelen volt félbeszakítani a beállott nagy inség miatt, melynek rettenetességét ő maga így írja le: „Az 1718. eszt.-ben, Erdélyben a példa nélkül való tavaszi és nyári szárazság és hévség miatt, mindenféle vetések, vetemények, füvek, csaknem mindenütt úgy elégnek és elvesznek, hogy sok helységekben semmi vetés, fű s víz nem lévén, a lakosok a nagy szükség miatt szélyel bujdosanak és a falukat pusztán hagyták. Sok folyóvizek, források, kútak, tók kiszáradtanak. Némely helyeken a tóknak fenekeken való elszáradott gyökerek s föld meggyuladván, mélyen úgy égett és emésztődött magában sok ideig. A szükség természet ellen való eledelek megételekre kényszerítette az embereket; fának rügyét, haját, gyökerét, akármí füvet, a miben nedvesség volt, labodát, dögöt stb. megettenek.“¹

Ilyen nehéz körülmények közt tartotta fenn magát Bod Márton is, feleségével s öt gyermekével. De az Isten látogatásának mértéke még nem telt be. A következő évben, 1719-ben, „a példátlan éhség után példa nélkül való dög-halál következett“, mely ezereket vágott ki az élők közül.

¹ Smyrnai Szent Polykárpus Nagyenyed, 1766. 164. l.

A pusztító vész nem kerülte el a Péterék házatáját sem. Elragadta az apát, két kis gyermekével, Krisztinával és Mózessel együtt. Magát Pétert is leverte a veszedelmes kór, de Isten kegyelméből felgyógyult s két húgával, Zsófiával. Judittal, immár özvegy anyjok gondviselése alá jutottak. A támaszát vesztett családra szomorú napok virradtak. Nyomorúság köszöntött be az eddig, szegénysége mellett is, megelégedett és boldog hajlékba.

Végre az isteni gondviselés megelégelte népe sujtó-lását. 1720-ban olyan bő termést adott, hogy az emberek alig tudták betakarítani. Az árván maradt családnak is felvette gondját s a bánatos özvegynek és három árvájának, Végh János nemes ember személyében, új támaszt rendelt.

Ekkor kezdett Péter ismét iskolába járni, de mostoha atyja inkább gazdát akart belőle nevelni, mint tanult embert. Tavasszal és nyáron marhákat őriztetett vele, vagy mezei munkára fogta. Ezért a tanulásban oly lassan haladt előre, hogy azon a másfél télen, melyen iskolába járt, az első elemi tanulmányait, Szathmári Gábor nevű tanítójának a vezetése alatt, alig tudta elvégezni. „Maximo in literas ferebar ardore, sed occasio discendi defecit” — írja ő maga.

Végre 1724-ben a nagyenyedi főiskolába ment. Kinek a tanácsára s pártfogásával került oda, nem tudhatni. Ő maga nem jegyezte föl. Annyi bizonyos, hogy élénk tudományszomja, mely őt messzeföldről s a szülői háztól kihozta, hol tudnivágyó lelkét mostohája békóba veré, nem közönséges kifejlődésre törekvő tehetségre vallott.

A nagyenyedi főiskola az erdélyi református főiskolák közt rangban abban az időben is az első volt. De akkor, a mikor Péter Nagyenyedre ment, a főiskola nem gyámolította a tanulókat úgy, a mint gyámolította azelőtt. Ugyanis az intézet 1704. márczius 13-án a várossal együtt felégetetvén, a reá következő években hallatlan szegénységgel küzdött. Jövedelmei nem folytak be, jószágai elpusztultak, sőt alapjai is megtámadtak. Pedig a szükség nagy volt. A

tanulók egyre nagyobb számban kezdetek seregleni, de a főiskola még fedelet is alig adhatott a romfalak felett.¹

Péter főiskolai pályáját mint első középosztályos tanuló kezdette meg.² Szállást és tanítást ingyen kapott a főiskolától, eledelét pedig egy Ördögh Gábor nevű diák mellett mint szolgálta szerezte meg. Ámde Ördögh uram szertelen fösvényisége miatt, sokszor kellett éheznie. Az a fájó tudat, hogy a szülői háztól segítséget nem várhat, nem csüggesztette el, sőt fokozta szorgalmát. Türt minden zúgolódás nélkül, csakhogy tanulása meg ne akadjon. Végre is a sok nélkülözés megtörte és súlyos betegségbe esett 1726-ban. Ebben a szerencsétlen állapotában megszánta őt egy odaváló gazdag polgárnő, özv. Horváth Istvánné Bán Sára, ki pártfogásába vette s mindaddig gyámolította, míg az alsóbb osztályokat elvégezhetette 1729-ben.³ A mint följegyezte, a harmadik osztályban Zágoni Aranka György végzett diák és könyvtáros, ki utóbb az erdélyi református egyházkerület püspökévé lett, volt a tanítója.⁴

II.

Jóltevőjének halála újabb akadályt gördített haladása elé. Ismét magára volt hagyatva akkor, a mikor a szegény tanuló dolga szinte a legnehezebb. Segíteni akarván magán, kenyér után nézett, azzal a szándékkal, hogy mihelyt némi

¹ P. Szathmári Károly: A gyulafehérvár-nagyenyed-i Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 134., 158. l.

² Azon időtájban a gimnázium szervezete lényeges átalakuláson ment keresztül. Ugyanis a két alsó osztály (declinisták és conjugisták) egy osztálylyá (classis conjugistarum) vonatott össze s hatodik osztályul a logikai állítottatott fel. Ugyanekkor a szónoklati osztály (rethorica) a költészeti osztály (poetica) elébe tétetett. E szerint a hat osztály így alakult: classis conjugistarum, etymologica, syntactica, rethorica, poetica és logica. L. i. m. 119—120. l.

³ Gr. Mikó Imre: Bod Péter élete és munkái. Pest, 1862. 7. tévesen 1728-at ír.

⁴ Az erdélyi ref. apaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1859. 4. l.

összeget szerez, tanulását tovább folytatja. A szerencse ez-
úttal is kedvezett neki. Ugyanis a felsőbányai¹ református
egyház annak az évnek az elején meghívta fiú-iskolájának
második tanítói állására, az első Vásárhelyi Györggyel,
a harmadik Némethi Istvánnal töltetvén be.²

A felsőbányai iskola abban az időben a nagybányai
egyházmegye büszkesége volt. Felsőbb tudományok: latin
és görög nyelv, bölcselet és hittudomány szorgalmasan tanít-
tattak, úgy hogy annak a vidéknek képzett tanítói innen
kerültek ki. Igazgató-tanárt főiskolából hozatott: mellette
alsóbb tanítók segédkeztek, a kik később vagy papságra,
vagy nagyobb tanítói állomásra hivatottak meg. A felsőbb
tanulók tanították az alsóbbakat; a tanuló ifjúságra fel-
ügyelt a szénior. A legfőbb felügyeletet az egyháztanács
gyakorolta Bölöni Mihály lelkész elnöklete alatt.³

Bod tanítói hivatalát április 25-én foglalta el s az
iskolai törvényeknek maga is aláírt.⁴ Erre vonatkozólag a
felsőbányai református egyház levéltárában levő iskolai
„Album”-ban ez van följegyezve: „Petrus Bod receptus
Ao. 1729. 25. April.” Kötelessége volt az iskola igazgató-
jának felügyelete alatt a tanulók tanításában segédkezni.⁵

Felsőbányán töltött három esztendejét, a gyermekek

¹ Szinnyei tévesen *Nagybányát* ír. L. Magyar írók élete és
művei. I. k. 1126. l. h.

² Nagy Lajos: A felsőbányai ev. ref. egyház multja és jelene.
Nagybánya, 1896. 30. l.

³ I. m. 19 - 20. l.

⁴ I. m. 22 - 27. l.

⁵ Nt. Nagy Lajos felsőbányai ref. lelkész közlése.

A nagybányai egyházmegye levéltárában levő ily című kapesos
könyvbe: „A Nagybányai Tiszteletes Egyházi Vidék újabb Inventariuma
és Protocolluma, mely jöllehet 1643-ik esztendőben kezdetelt legyen is,
de azután félre téltvén ujfolag használtatni kezdetett MDCCCVII-ben.
A Kis Mihály esperességében és Técsi Dániel notáriusságában”. Técsi
a 695. és 668. lapokon ezeket jegyezte föl 1821-ben:

„Ennek a Nagybányai Helv. Hitvallástételt követő Egyházi
vidéknek tudósai, a kik a Reformatio óta munkákat írtak.

tanításán kívül, ismereteinek gyarapítására használta. Itt kezdette tanulni a keleti nyelveket, főként a héber nyelvet, magán-szorgalommal, csalhatatlan bizonytságot nyújtván ezáltal arra, hogy az önmunkásság felébredett ösztöne fejti a lelket, annak hiányát pedig semmi ki nem pótolhatja. Másokat tanítván, maga is tanult. Nemcsak latin- és görögnyelvi ismereteit bővítette, hanem bevezetést nyert a theologiai tudományokba is.

Tanítóskodása más tekintetben is nagy hatással volt reá nézve. Szemtanuja volt az ottani református egyház szorongatott helyzetének, melybe azt, előbb a jezsuiták, majd az odatelepedett templomosok és veres barátok támadó fellépése sodorta. Gyakran hallotta megzendülni, a gyönyörű kőtemplomjoktól és szépszavú harangjoktól megfosztott hit-sorsosainak ajkairól, ezeket a szavakat: „Ne késsél Sionnak királya ismét megvigasztalni drága véreden megváltott Reformáta gyülekezetünket, e szomorúságból végy ki minket, erősítsd hitünket, hogy azt mondhassuk valósággal: ne örülj én ellenségem, mert felkelek.“¹ Mindezek mélyen bevésődtek az ifjú fogékony lelkébe s elhatározólag folytak be arra, hogy a papi pályára készüljön. Ezt a célját megvalósítandó, 1732. április 24-én lemondott tanítói hivataláról s visszatért Nagyenyedre, hogy megtakarított filléreivel tanulását tovább folytassa.

Május 9-én² iratkozott be a felsőbb tudományok hallgatói (togátusok) közé. Tanárai közül csupán kettőről emlékezik meg: Vásárhelyi Tőke Istvánról és Szigethi Gyula

1-ső. Sylvester vagy Erdős János Sz. várallyai fi, a Gróf Nádasdi Tamás udvari papja, de vénségére a hazájába jött s ott halt meg. (El van számlálva 20 tudós).

„Utóljára megjegyzem azt is, hogy még a tudós Bod Péter is 18-ik század elején a Felső-Bányai Szent Ekklésia fiú iskolájában közönséges Tanító volt.“ Nt. Gergely Károly nagybányai ref. lelkész közlése.

¹ Nagy i. m. 12., 14. l.

² Szathmári i. m. 276. l. Bod Descriptiójában tévesen május 8-ikát ír.

Istvánról. Vásárhelyi a böleseletet adta elő; Szigethi „nem csak a sz. írásbeli tudományokat tanította, hanem a filozofiának is némely részeit és azokat a tudományokat, a melyek szükségesek mind a politíán a jó hazafiának, mind az eklelésiában a jó lelki pásztornak, hogy kiki kötelességét tehesse“. Különös elismeréssel szól Szigethiről. „Az igazgatásban volt kemény fenytéket tartó — írja Polykárpusában — a mely meg is kívántatott abban a háborus időben, mint valami zavaros vízben nevededett szilaj ifjúság között. Istennek kiváltképen való gondviselése volt az, hogy akkor arra a hivatalra oda állíttatott. Mivel lévén nála nagy elme, Istenhez való buzgó kegyesség, hivatalát megillető illendő keménység, tiszta életnek követése s maga kevés jövedelmével való meglegedés, mind jó példájával s mind okos igazgatásával, igen szép rendbe szedé azt a kollégiumot; kívánta onnan kiirtani a mások munkájokkal élő heréket, rossz erkölcsűeket; becsülni, előmozdítani a serényen tanulásban forgolódókat és jó erkölcsűeket.“¹

Péter, mint az élet nehéz iskolájában már tapasztalatot szerzett húsz-éves ifjú, állandóan jó magaviseletet és kitartó szorgalmat tanusított. Felsőbányán megkezdett hébernyelvi tanulmányait itt is nagy odaadással folytatta. Az első évben azonban nehéz anyagi viszonyokkal küzdött, de mikor Szigethi tanár felismerte kiváló tehetségét, ez gondtalan életet biztosított számára. Kieszközölte ugyanis már a következő évben, 1733-ban, hogy Türi Mihály, a főiskola újonnan beállított gazdatisztje, egyetlen fiának, Sámuelnek nevelését Péterre bízta. Türi nemesak teljes ellátásban részesítette őt, hanem nagylelkűen kieszközölte azt is, hogy az áldott-lelkű Bethlen Kata grófnő 30 forint segélypénzt utalt ki számára. Így szabadult meg az önfentartás emésztő gondjaitól. Emlékezetes fordulat ez a Péter életében, mert ettől az időtől fogva majdnem 26 éven keresztül élvezte a grófnő megbeesülhetetlen kegyét.

¹ Szathmári id. m. 178. l.

Tanárainak kitüntető bizalma már kezdetben kisebb hivatalokkal ruházta föl. 1736-ban pedig a főiskolának rendes könyvtárosává tétetett. Ez a hivatal, melyet huzamos ideig hasznosan töltött be, nem csekély gondot okozott neki akkor, a mikor III. Károly magyar király háborút viselvén a török ellen a szomszédos Oláhországban, a főiskola könyvtárát biztonságba kellett helyeznie. 1737-ben a főegyház-tanács a héber nyelvnek, melyet ott addig nem tanítottak, segédtanárává nevezte ki s Bod annak első elemeit Sichardus nyelvtana szerint tanította. Ugyanebben az évben Szigethi tanár „közönséges akarathól” püspökké választatván, megüresült tanszékének betöltése tárgyában Bod a főiskola előljárósága által a főegyháztanácshoz küldetett Nagyszebenbe. Ez a kiküldetése az óhajtott sikerrel járt, a mennyiben a főegyháztanács 1738-ban a Szigethi helyére dr. Borosnyai Nagy Zsigmondot nevezte ki, a ki csak nem rég érkezett haza az utrecht-i akadémiáról. Ezen időtájban Bodnak magántanítványai voltak: Komáromi Sándor, Talaba József, Vass Sándor, Türi László és Bobik István nemes ifjak.

Erre az időre esik első irodalmi kísérlete is. Az ösztönzést arra egy megdöbbentő esemény adta. Ugyanis 1738. márczius 29-én, virágvasárnap előtt való szombaton reggel, Szigethi püspököt, Bod egykori tanárát, egy ezred lovas és egy század gyalogos német katona letartóztatta s Gyulafehérvárra vitte. Azon a napon s a következőkön elfogott hat református vallású főúr is, névszerint: gr. Bethlen Sámuel, gr. Lázár János, Toldalagi Mihály, Toroczky Zsigmond, Rédey Ferencz és László s végül Borosnyai nagyenyedi tanár, a kik aztán Brassó, Fogaras, Gyulafehérvár, Déva, Kolozsvár és Besztercze váraiban erős fogságra vetettek. E nagytekintélyű férfiak váratlan és gyors elfogatása általános megdöbbenést keltett a katolikusok türelmetlensége miatt különben is nehéz körülmények közt élő reformátusok körében. Midőn kiderült, hogy mindannyian a Rákóczy Józseffel való titkos szövetkezés gyanuja miatt fogattak el: „megkerestetett ezeknek ügyökben a felséges

udvar a reformátusok által és azon könyörögtek ő felségének, hogy született kegyelmessége szerint cselekedjék igazságot ezekkel a rabokkal; ha vétettek, el ne szenvedje, hanem érdemek szerint büntesse meg; ha pedig ártatlanok, a mint hogy ők bíznak ártatlanságukhoz, a hamisan vádolót ő felsége kinyilatkoztatván, tegye példává, hogy más-szor ártatlan embereket hitetlenül veszedelembe ne ejtsen“. Az udvar a foglyok ügyének megvizsgálására gr. Haller János elnöklete alatt egy polgári és katonai vegyes bizottságot nevezett ki, mely október havában Medgyesen ült össze. A bizottság a foglyokat ártatlanoknak találta s jelentését felküldötte Bécsbe, honnan december 23-án kelt királyi felmentő leirat jött a főkormányshoz s így az ártatlanul szenvedettek 1739. január hó 15-én visszanyerték szabadságukat.

Kétségtelen, hogy ez a megdöbbentő esemény indította Bodot, ki már bevégezte főiskolai pályáját, Kocsi Csergő Bálint latin nyelven írt „*Kösziklän épült ház ostroma*“ czimű egyháztörténelmi emlékiratának lefordítására, melyben a gályarabságot szenvedett szerző a protestáns papoknak és tanítóknak Pozsonyba idéztetését (1673.), elítélését (1674.), kinoztatását, gályarabságra huzoltatását és kiszabadulását írja le.² „Mely szomorú históriának kezdete — indokolja Bod e munka magyarra fordítását — igen meg-egyez, ha ki rá figyelmez, a jelen való esztendőben történt kedvetlen dolgokkal; mert akkor is törökkel hadakoztak és a rebelliónak neve alatt fogták el az urakat és papokat. E históriát, nem tudván legyen-e valahol magyarul vagy nem? szomorú napokban magyarra fordítottam.“ Munkája

¹ Prot. Közlöny. 1890. 406. I. V. ö. Smyrnai Szent Polykárpus. 180—181. l.

² Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva, kiadta Szilágyi Sándor, Lipese, 1866. 8-rét. A munka összesen 12 könyvből állott. Az első 9 könyvet kiadta Lampe a „*Historiae Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania*“ 746—919. lapjain 1728-ban. Ezt fordította le Bod, ki az utolsó három könyvet nem ismerte.

azonban korántsem pusztá fordítás. Néhol kihagyott az eredetiből, néhol tett hozzá. A mint ő maga írja: „Néhol adtam hozzá másunnan is világosításnak okáért és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, lajstromba szedtem; e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszínű matéria. E felett: minthogy szokták mondani az ellenkezők, hogy a XVI. seculumban csak a tudatlan község, a föld aljassa vette volt a reformatiót, egyszer és másszor, együtt és másutt a könyvekből jegyztettem meg azokat a nagy familiákat, melyek reformálódván, a reformatiót elősegéllették (elhiszem, hogy sokkal többen is vannak) Magyarországon és Erdélyben.“¹ Munkásságának ez az első zsengéje, mely gyűjtői s írói hajlamairól teszen tanubizonyságot, már ekkor sejteti benne a leendő tudóst és író.²

III.

Bodot főiskolai pályájának a végén, 1739-ben, a szászvárosi református egyház meghívta az általa fentartott algimnázium igazgatójának. Kétséget nem szenved, hogy ez az állás tisztességes jövedelmet biztosított volna számára, de jól megfontolván, hogy ez a hivatal csak ideiglenes jellegű, a mennyiben 2—3 évnél tovább ritkán viselték, nem fogadta el.³ Elhatározásában nem ingatta meg az a körülmény sem, hogy ugyanott a Szászvárosi szék jegyzőjének is meg akarták választani. Ő a papi pályára készülván, pap akart lenni s hogy célját hamarabb érhesse el, külföldre szándékozott menni, megnyervén a leydeni egyetemen a hollandi fényes rendek által két nagyenyedi papjelölt szá-

¹ Munkáját Bethlen Katának, „az Isten háza kegyes dajkájának“, ajánlá, kihez jótéteményeiért hála csatolta.

² Mikó i. m. 25. l.

³ Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1863. 34. l.

mára 1715-ben alapított két ösztöndíj egyikét, Ajtai Abod Mihály és Borosnyai nagyenyedi tanárok közbenjárására.

Külföldre mehetéséhez, akkori szokás szerint, a főegyháztanács beleegyezését is megnyervén, a nagyenyedi főiskola tanárai: Vásárhelyi, Ajtai és Borosnyai, külföldi útja költségeinek fedezésére adományok gyűjtése végett. 1740. január 26-án a következő ajánlólevelet állították ki számára.

„Legyen kegyelem és békesség mindazoknak, valakik szeretik a mi Urunk Jézus Krisztust és az ő felsége országát. Amen.

A kiknek elméjekben a böleselkedésre való vágyódás mélyebben vert gyökeret és fészket, igyekeznek serénységgel a tudományok nagyobb-nagyobb mértékére és a sz. Dávid szerint nyereségről-nyereségre, erőről-erőre menni, míg jutnak az Isten házában való tiszteletnek és a sz. szolgálat munkájának elérésére s gyakorlására.

Ilyen indulattal lévén, e levelünket praesentáló kedves tanítványunk, kinek Bod Péter neve, collegiumunknak feles esztendőök alatt rendes és hasznos bibliothecarius, nem lehetett nem ajánlanunk őtet az Isten dicsőségét szerető és terjeszteni kívánó szenteknek, ilyen okokon:

Ugyanis mind a természetnek, mind a kegyelemnek ajándékaival Istentől megajándékozotván, oly serényen és nagy előmenetekkel tanúságít collegiumunkban folytatta, hogy mind előttünk, mind mások előtt kedvességet és dicséretet nyert magának és méltónak ítéltetett, hogy szép tudományára s kiváltképen ritka szelid, alázatos, kegyes és fegyhetetlen erkölcsére nézve a külső országokon levő academiákra tudományának öregbitése végett kiküldetnék és ott levő nevezetes alumniával felsegélytetnék. Annakokáért mind ezen érdemlett dicséreteire, bátorkodunk őtet egész bizodalommal kibocsátani e hazába a mgs patrónusok és patrónák kegyességeknél elvételére.

¹ Szatlmári i. m. 106—107. l.

Találjon azért kedvet mindenek előtt a szabad akarat szerint való jótéteménynek Isten dicsőségére elszánt alamisanának kisáfárlásában és háládatossággal való szedésében. bizonyosan elhívén minden, a ki szívét és kezeit be nem zárja vele közöltetett jótétemény felől, az apostolnak ama szavait: A ki bőven vet, bőven is arat. 2. Cor. 9. 6. Mely ígéretet a jó cselekedeteknek gyümölcséről és megjutalmaztatásáról, hogy Isten ő felsége töltsön be a kegyes adakozó szentekben, mind a jelenvaló, mind a következő életben, tökéletes szívvel kívánjuk.

Bod ezzel az ajánlólevéllel, melyet a főiskola gondnokai s maga Szigethi püspök is aláírtak, „approbálván e szándékot és ajánlván“, mint külföldre gyalog utazó papjelölt, kéregetni indult. A begyűlt adományok összegét nem jelzi, csupán annyit jegyzett föl, hogy Tűri Mihály és neje 50—50 m. frttal és Bethlen Kata grófnő, a ki őt diákorában is gyámolította, 50 m. frttal segélyezték.

Miután a nagyszebeni egészségügyi bizottságtól útlevelét megkapta, Berzetei József¹ nevű tanulótársával Nagyenyedről Leydenbe indult, 1740. május 23-án.² Nagyváradban³ útlevelüket gr. Károlyi Sándor által láttamoztatván, Debreczenbe mentek, a hol három,⁴ szintén külföldre menő ifjú: Kardos István, Kulin Demeter és Losonczy János, csatlakozott hozzájuk. Debreczenből Pestre, innen Székesfehérváron át Mórra érkeztek, a vértesi vesztegzárig, a hol tizenkét napig kellett időzniök. Ezalatt az idő alatt a körülfekvő református egyházak táplálták őket. Nagylelkű segélyök nélkül nem is tudták volna magukat fentartani, mert ötlüknek mindössze 22 m. frtjok volt, azt is úgy kéregették. Mórrol kiszabadulván, Bécsbe indultak, hová július 3-án érkeztek. Négy napi itt mulatásuk alatt megnézték a híres császári

¹ Mikó Berzetei helyett *Bereczki* ír, i. m. 8. l.

² Mikó és Szinnyei i. h. tévedésből *április* 23-at írnak.

³ Döbrentei tévesen *Károlyfehérvárt* ír. L. Erdélyi Múzeum. 1817. VII. füz. 176. l.

⁴ Döbrentei tévedésből *négyet* ír, i. h.

könyvtárt. Miután Tarczali Zsigmond egyházi ügynök mellett levő Dömjén Gergely segítségével a további utazásra ismét felkészültek, 7-én a nürnbergi követtel útnak indultak s Melchen, Linzen, Passaun, Strassburgon és Regensburgon át, 14-én Nürnbergbe jutottak, hol nagy pártfogóra találtak br. Einbach Antal bécsi kapitányban, a ki azelőtt Magyarországon szolgált a Splényi-ezredben. Nürnbergből Würzburgon keresztül Majna-Frankfurtba értek. E városról azt jegyzi meg Bod útnaplójában, hogy odaérkezve, hallották és tapasztalták is ezt a közmondást: „Reformati pecunias, lutherani regnum, catholici ecclesias Francofurti tenent“. Mert a szép templomoknak a római katolikusok, a hatalomnak a lutheránusok, a legtöbb pénznek pedig a református kereskedők voltak birtokában. Egy ilyen gazdag kereskedő, Verhagen János, fogadta be a magyar vándorokat hajlékába, nemcsak, hanem ajánló-levelet is adott az újtókba eső városokban lakó ismerőseihez. Frankfurtból Mainzba, innen Bonnba, majd Kölnbe jutottak, honnan De Becke Walther, egy jómódú kereskedő, a saját költségén szállította őket hajón Odenheimba. Itt megnézték a jezsuiták gazdag könyvtárát, melyről azt jegyzi föl Bod, hogy ahhoz hasonlót sehol sem látott. Utrechtben vándoraink búcsút vettek egymástól. Kardos, Kulin és Losonczy Utrechtben maradtak; Bod és Berzetei, a hozzájuk csatlakozott Jancsó Mihálylyal, Leydenbe igyekeztek, a hová, Amsterdámon és Harderwichen át, augusztus 6-án érkeztek meg. Itt tanultak akkor Erdélyből: Császár Péter és Bardócz Pál Nagy-Enyeden és Sófálvi József s Deáki Filep Sámuel Kolozsvárt végzett papjelöltek.

Bod augusztus 23-án vétetett föl a theologiai főiskolában a kegydíjasok közé. Itt és az akadémián hallgatta Schultens Albert igazgatótól a keleti nyelveket, a héber régiségtant, a héber biblia magyarázatát, a Septuaginta és Homeros görög értelmezését; Till Salamontól a hittant és a Heidelbergi káté magyarázatát; Schultens Jakabtól a héber nyelvet; Knibbe Dávid ottani lelkésztől és aligaz-

gatótól az új-szövetségi görög és héber régiségtant; Veseliustól a theológiát; Honerth Jánostól a rendszeres theológiát, az egyháztörténelmet, a vallásitanítás módszertanát és az egyházi szónoklattant; Alberti Jánostól a theológiát és az egyházi szónoklattant; Gravesand Jakabtól a bölcseletet. Továbbá szorgalmasan látogatta Vitriarius és Schwarz jogi, Muschenbrock természettani, Hemsterhusius görög régiségtani, Albinus boncztni, Gambius vegytani és Lulofsius csillagászttni előadásait. Egyedül Esgers János előadásait nem látogatta.

Az előszámlált tudományokat oly nagy szorgalommal hallgatta és tanulta, hogy tanárainak egyhangú véleménye szerint többet kívánni s nagyobbat kifejteni nem lehetett. Ezáltal szerezte meg azt a roppant ismeretet, a melylyel birt a tudományoknak majdnem minden ágában és vetette meg alapját annak a nagyarányú irodalmi munkásságnak is, a melyet férfikorában kifejtett.

Különös előszeretettel foglalkozott az egyháztörténelemmel. Úgy látszik, hogy már ebben az időben megvillant elméjében egy magyar egyháztörténelem megírásának gondolata, s azt megvalósítandó, adalékokat is gyűjtögetett. „Hazámtól távol — írja ő maga — a tudományok szentelt helyein mulatásom alatt, kimondhatatlan vágy ébredt fel lelkemben egyházi történeteinket megismerni. Megszerezvén az ide tartozó könyveket, miután szomjam kielégítve nem lőn, a jelesebb könyvtárakat felkerestem; a régi krónikákat, különösen pedig a Magyarországgal szomszédos népek írásait, a minők a bizantiumi, osztrák, német, cseh, sziléziai, lengyel történetek felől való régi és új gyűjteményeket és írott könyveket megolvassván, egy kis gyűjteményt állítottam össze.“¹

Három év mulva, a tudományok kincseivel ekként megrakódva, hazakészült. Az akadémiai tanács titkárától,

¹ Historia Hungarorum Ecclesiastica. Ed. Rauwenhoff. Lugd. B a. 1888—1890. I. k. 4. l.

Scheltingától, 1743. július 20-án kivette útlevelét. Tanárai közül: Schultens Albert, Honerth, Alberti és Schwarz a legnagyobb dicsérettel halmozták el bizonyítványaikban s reményüket fejezték ki, hogy a tudós világ és a magyar református egyház diszére fog válni. Annak a közbeesülésnek jellemzésére, melyet tanárai részéről alapos tudásával és feddhetetlen életével kiérdemelt magának, legyen szabad Schultenstől kapott bizonyítványát szószerint idéznünk.

„*A Schultens.*

Eximius juvenis D. Petrus Bod peracta inter nos studiorum suorum cursu ad Lares patrios remeasurus, testimonio fidae firmaeque operae apud nos paratae dimitti. atque de meliora nota commendari meretur. Dignissimum certé, ut Academiae ita Collegii Theologici praestitit membrum, atque cum officii omnes numeros explevit, tum eruditionis suae thesauros augere atque cumulare nunquam intermisit. Praeclara discentem spe prosequor, fore, ut, doctrina simul et vita praeluceat, decusque orbis literati et Ecclesiae adaugeat, amplificetque.

Dabam Lugduni Batavorum a. d. 23. Julii. 1743.“

Július 24-én útnak indult két barátjával: Bányai István-nal, ki Franekerből jött Leydenbe, és Berzetei Józseffel, kivel Nagyenyedről ment oda. Július 29-én Amsterdamba, augusztus 4-én Hamburgba, innen Berlingen s Odera-Frankfurton át, Boroszlóba érkeztek augusztus 15-én. Boroszlóban majdnem egy hónapig időztek, mert a lengyel határszélen az utazás a tolvajok miatt félelmetes volt. Végre a szeptemberi országos vásáron megismerkedtek egy Léhner Lőrincz nevű magyarországi, tokaji kereskedővel, a kit vezetőnek fogadtak, azzal a feltétellel, hogy az utazás alatt élelméről gondoskodni fognak. Szeptember 17-én Oppelnbe, október 4-én Neustadtba, végre Bielitzbe értek, a hol Léhner elősködni óhajtván rajtok, nem akart szekeret fogadni a továbbutazásra. Fogadásuk átlátván Léhner csalárdságát, nagy-

lelküen szekeret keresett s arra ifjaink könyves ládáikat¹ felrakva, ismét megindultak. Léhner lóhátan követte őket s azzal fenyegetőzött, hogy ha meg nem ajándékozzák őt, könyveiket, mint tiltott szállitmányt, a harminczadon feladja. A haragra gyult ifjak a huzavonó kalmárt meg akarták verni, de utóbb jobbnak látták néhány forint árán megszabadulni tőle. Azután egy Landsfeld Keresztély nevű emberséges ember vezetésére bizván magukat, a Kárpátokon keresztül Késmárcra, Lőcsére, majd Eperjesre érkeztek, hol az ottani iskola igazgatója, Longai János és a tót evangélikus egyház lelkésze, Bahen Mátyás, nagy szíves-séggel fogadták őket. Ottlétük ideje alatt Berzeviczy Györgynek és Ottlik Pálnak, ki Deméterről jött be Eperjesre, valának vendégei. Október 20-án ládaik is megérkeztek, de szomorúan kellett látniok, hogy a harminczados, nyilván a Léhner feladására, könyveiket és drága porcellán-edényeiket jól megdézsmálta.² Néhány nap mulva utasaink búcsút vevének egymástól. Bod Berzeteivel Somos felé Debreczennek indult, hová október 24-én érkezett meg. Innen Álmosdra s Nagyvárad felé a Lakságon át Hagymádfalvára jutott. hol a Balkó István és Balkó Zsigmond házában talált szíves fogadtatásra. Élesden pedig a Bessenyei Gábor hajlékában pihente ki magát. Innen Zentelkére, végre Gyalún és Tordán át november 29-én³ Nagyenyedre érkezett.

¹ Bod 7, Berzetei 8 és Bányai 15 mázsa könyvet hozott magával.

² Legnagyobb kárt Bányai vallott. „Mikoron hazafelé hozatának az exemplárok (Lampe „Gileádi Balzsam“-ának Franekerben kinyomatott példányai), melyeket Boroszlóban magam mérettem vala meg, 1743-ik esz. az ó-falusi harminczadon Magyarország szélén árestálatott s oda is vesztenek ládástól, melyben volt négy mázsa.“ L. Magyar Athenás. Szeben, 1766. 26. l.

³ Döbrentei tévesen *november 24-et* ír, i. m. 178. l.

MÁSODIK FEJEZET.

Bod Homoródhévízen Magyarigenbe költözéseig.

I.

Három évi távollét után ismét meglátá Bod Nagyenyedet s ottani jóakaróit, a kik külföldre mehetését elősegítették. Élete sorsáról Bethlen Kata grófnő, diákkori jóltevője, már előre nagylelkűen gondoskodott, a mennyiben Ajtai nagyenyedi tanárt, volt udvari papját, megbizta, hogy Bodot, mihelyt Nagyenyedre érkezik, azonnal hívja meg az ő nevében Homoródhévízre udvari papjának.

Bethlen Kata grófnő egyike volt Erdély legtiszteltebb méltóbb asszonyának. Leánya volt gr. Bethlen Sámuelnek, Küküllő vármegye főispánjának s Marosszék főkirálybírájának és Nagy Borbálának. 17 éves korában, 1717. szeptember 11-én, férjhez ment gr. Haller László római katolikus főúrhoz.

„E házasságban van egy illő kedves pár,
Melynek elválnia volna igen nagy kár,
Melyet tart szeretet, mint erős gyémánt zár,
Háborgás, gyűlölség innen távol is jár.“¹

Azonban a boldog családi kört nemsokára teljesen felzavarta a férj vakbuzgalma. A buzgó katolikus Haller grófot bántotta az a körülmény, hogy Bethlen Kata grófnő is épen olyan buzgó református volt s épen olyan állhatatosan ragaszkodott vallásához, egyházához, mint ő.

„Mindenben egyeznek, csak egyben nem lehet,
Lelkiismereten erőt más nem vehet,
Két vallásban vagyunk“

¹ A verses idézetek Bodnak „Néhai Méltóságos gróf bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága világi életének s boldog megoszlatatásának versekbe foglaltatása“ című művéből vannak véve. L. Tiszta, fényes, drága bíbor. Kolozsvár, 1762.

Az ekként kinossá vált életet a grófnőre nézve férjének 1719-ben bekövetkezett halála megrövidítette ugyan, de később mégis ez a házasság sok keserűségnek vált forrásává. Az özvegyiségre jutott grófnő két árvájával: Pállal és Borbálával, bátyjánál, gr. Bethlen Ádámnál, vonta meg magát. Negyedfél évi özvegyisége után, 1722. májusában ismét házasságra lépett gr. Teleki Józseffel, egy református vallású főúrral.

„Angyali jó élet e kettő közt vagyon,
Szeretet, békesség, ne véld, itt elfogyjon.“

Boldogságukat azonban hamar megzavarta két vakbuzgó katolikus főúr, úgymint br. Kászoni János erdélyi udvari kanczellár és gr. Korniss Zsigmond erdélyi főkorományzó, a kik kaján szemekkel nézték, hogy Bethlen Kata grófnő első férjétől született gyermekeit a református vallásban neveli. A felekezeti gyűlölet nemtelen indulatától vezéreltetve, munkába vették, hogy a gyermekek, ha mindjárt erőszakkal is, vétessenek el anyjoktól, „nehogy valamit beszíjjanak a kálvinista vallásból“. És a mi majdnem hihetetlen, a főkormányzéknek erre vonatkozó végzését az udvar is megerősítette.

E botrányos eset, mely az anyai szív legszentebb joga ellen intézett aljas támadás volt, szomorú világot vet a III. Károly korabeli térítésekre és vallásügyi sérelmekre, melyeket a reformátusoknak évtizedeken keresztül kellett szenvedniök. A bécsi és linzi békekötéseken alapuló s a vallás szabadságát biztosító törvények írott malasztá lettek s azok rendelkezései lábbal tiportattak. Az a gyászos emlékü tiz év (1671—1681.) a magyarországi reformátusok lelkében még elevenen élt. A XVIII. század kezdetével Erdélyben, a vallásszabadság e klasszikus földjén is, szomorú napok virradtak a reformátusokra. A teljes erővel megindult ellenreformációt fokozta még a gyulafehérvári római kathol. püspökség visszaállítása. 1717-ben egész Erdélyt jezsuita térítők árasztották el s megkezdették romboló munkájokat a református Sion megdöntésére. Az udvar teljesen

a római kath. papság befolyása alá került s maga III. Károly is segédkezet nyújtott a reformátusok elnyomására. Valóban olyanok valánk, mint a mézárszékre vitt juhok. A reformátusok nemcsak isteni tisztületük gyakorlásában akadályoztattak meg, hanem midőn „ő felsége az 1728-iki szebeni dietalis gyűléskor és 1730-ban a kolozsvári dieta alkalmával kegyelmes decretumi által megparancsolta, hogy az egész principatumban senki új templomokat, oratoriu-mokat, scholákat, gymnasiumokat ő felsége specialis engedelme nélkül sehol erigalni ne merészeljen”: az erdélyi református egyház fennállása alapjában meg lett támadva. E szerint a mi eddig jog volt, most kegyelemnek, a nyilvános isteni tisztelet gyakorlása, templom- és iskolaépítés kihágásnak, közbotránynak, sőt gonosz merényletnek minősítettet. S míg a református vallásról a római kath. vallásra áttértek tárt karokkal fogadtattak s velük szemben már itt, e földi téreken, gyakorolták a bűnbocsátás hatalmát; addig a római kath. vallásról a református vallásra való áttérés, mint felségsértés, „fiscalis actioval” sujtatott.¹

Nagyon természetes, hogy ilyen viszonyok közt Teleki gróf hiába kért, könyörgött az udvarnál. Szívtelenül elutasított. Most már semmi sem gátolta a két főurat abban, hogy „a hivatalos gyermekrablást” végrehajtsák. Haller Pált gr. Korniss Zsigmond és Haller Borbálát gr. Csáky Zsigmondné, előbbit Kolozsvárról, utóbbit Kendilónáról, hová anyjok helyezte el őket, erőszakkal elvitték 1725. december elején. „Ekképen az én gyermekeim elvételének tőlem — írja a megkeserített anya — hogy magam azokat anyai gondviselés alatt ne nevelhessem az én vallásom szerint.” „Méltó fájdalmát tetézte még Teleki gróftól született három gyermekének: Zsigmondnak, Gábornak és Klárának korai elhunytá.

¹ Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1865. 52. l.; 1880. 14–17. l.; 1878. 17. l.

² Bethleni Bethlen Kata: Életének maga által való leírása. Kolozsvár, 1881. 11–38. l.

„Boldogtalan anya szenvedtél fájdalmat!
 Most pedig ezekkel töltesz csak sirhalmat,
 Szereznek házában véletlen siralmat,
 Mikor látod menni földbe mind a hármat!”

De még nem végződött be a csapások hosszú sora, melyekkel az isteni gondviselés jónak látta meglátogatni a többnyire gyenge, beteges, de „világgyőző hitű” grófnőt. Férje, gyermekeinek elvesztése felett való bánatában, elbetegesedett s 1732-ben „boldog halál szekerébe üle”. Árva Bethlen Katára — így nevezi magát — szomorú napok következtek.

„Férje kivel jót tett, sokszor az pusztítja.
 A kít porból felvett, az megnyomorítja,
 Hamar hirbe költik, bűját sokasítja,
 Kapczája lehetne, sokszor az rútítja.
 Magában ezeket bölcsen megfontolja,
 Mit tégyen, hogy éljen, magát hogy hogy óvja?
 Világnak rossz szája, hogy őt ne moeskolja.
 Tanácsot Istentől kérd s kezét csókolja.
 Hogy férjhez ne menjen, elszáná magában,
 Jézusához ragad, legyen ő oltalma,
 Felmegyén Istenhez könyörgő siralma,
 Vár leszen körülé Istennek hatalma.”

Megvetve a világ gyönyörűségeit, az istenfélelemben, a buzgó kegyességben s abból folyó jócselekedetekben kereste örömét. „Láttam én annak idején — írja Bod — tulajdon kezével írott oly gyönyörűséges vallástételét, a mely eléggé bizonyította azt, hogy nem a test és vér, hanem az Istennek sz. lelke igazgatta őtet.”¹ Udvara olyan volt, mint egy jól berendezett klastrom.² Külön udvari papot és kántort tartott:

„Hogy Isten beszéde bősséggel ott folyjon,
 Kegyességet minden szentül gyakoroljon.”

Így telt be rajta az apostol szava: „A mely asszonyi állat valóban özvegy és egyedül vagyon, bizik az Istenben

¹ Tiszta, fényes, drága bibor.
 Magyar Athenás. 43. l.

és foglalatos a könyörgésekben és imádságokban éjjel és nappal.“ (I. Tim. V., 5.)

„Más időtöltése könyvek olvasása,
Imádsága után ez az ő szokása.“

E végre sok költséggel egy nagy könyvtárt állított be, melyet még életében a nagyenyedi főiskolának ajándékozott.¹ A jó könyvek számát maga is szaporítá, midőn „leírta a maga bajoskodásait s kísérteteit, formált maga állapotjához alkalmaztatott könyörgéseket, melyeket ki is nyomtattatott ily titulussal: *Védelmező erős país, melyel a kísérteteknek tüzes nyilai ellen oltalmazhatja magát a keresztyén ember*“.² Kiadta továbbá Nádudvari Péter 84 egyházi beszédét 1714-ben. „Ezt a könyvet nemcsak maga költségén nyomtattatta, hanem eltévelyedvén a nyomtatás alá készítetett írása Nádudvari Péternek, sokfelől kerestette egybe a prédikációkat, elsőben Udvarhelyi Mihálylyal, a kolozsvári professzorral, rendbe kezdette szedetni; az kihalván belőle. azután Szathmári Zsigmonddal s úgy látott napfényt az a drága munka.“³ Szintén a saját költségén bocsátotta közre. 1744-ben, Keresztúri Pál „*Egyenes ösvény*“ -ét. E munka kiadásával „kétképen használta az Isten házának: 1. Hogy az istenfélők a magok házaiknál is olvashatnák az idvességre vezérlő jó munkákat s azokat elolvassván, az Isten útjaiban megerősítettetnének; 2. hogy az iskolák az exemplárok árokból segítettetnének“.⁴

Értett a gyógyításhoz is. „Kivált a szem fájdalmait bölcsen orvoslotta.“

„Sokszor a betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek s megorvosoltattak.
Messze földről oda néha hozattattak,
Könnnyebbülést vévén, rá áldást mondottak.“

¹ Magyar Athenás. 43. l.

² Id. h.

³ Id. m. 187. l.

⁴ Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon. Kolozsvár, 1746. Ajánlás.

A szegényeknek és ügyefogyottaknak egyébként is gyámolítója volt, mert „az ezelőtt élt református főrendeknek jó példájok szerint, minden jószágaiban való majorkodtatásának dézmáját az Isten házában levő sokrendbéli szükölködő szegények számokra rendelte. Róla dicsérettel lehet azt is igazán írni, hogy az Isten erdélyi örökségének tehetősége szerint pátrónája volt“. ¹

„Templomok sok helyen egybehasadoztak,
Azoknak falai szélyel omladoztak,
Nincs mivel újítsák, ide folyamodtak,
Innen segéltetvén, szépen megújultak.
Némely ekklézsia az Úr asztalára,
Nem teheté szerét annak abroszára,
Vagy ahhoz illendő ezüst poharára,
De adott ez özvegy Jézusa számára.“

Többre ment húsznál azon református szegény egyházak száma, a melyeket ekként felsegített. Figyelmét kiterjesztette a papságra is. „Hogy az Isten útaira tanult férfiak a Gamalielek lábaiknál formáltatnának és a plántálásra Pálok, az öntözésre Apollósok készítettének, költséjét nem sajnálotta.“ ²

„Kollégiomokban tartott deákokat,
Mint Abdiás régen, táplált prófétákat,
Istent szolgáljanak, arra készítettet,
Kiket udvarába s Hévizre helyeztet.“

Így taníttatta a saját költségén, hogy csak egy párt említsünk, Ajtai nagyenyedi tanárt, Málnási László nagy-szebeni papot, kiket szintén udvarában helyezett el legelőbb. ³

Bodot is főként a grófnő jósága emelte ki nyomorult helyzetéből és az ő segélyezése által végezhetette el tanulmányait a nagyenyedi főiskolában s mehetett ki külföldre tudományának öregbitése végett. Őt is, mint többi párt-

¹ Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon. Ajánlás.

² Id. h.

³ Magyar Athenás. 2., 3., 355. l.

fogoltját, midőn az életbe kilépendő vala, meghívá udvari papjának, „tőle *lelkiekben* várván tudós dajkát“.

Bod készségesen elfogadta a grófnő meghívását, mert éveken keresztül tapasztalt jóságát úgy kívánta legalább részben meghálálhatni. Deczember 23-ikán Nagyenyedről Homoródhévízre ment, s azon hónap 29-én, III. János 1—3. versei alapján ¹ tartott beköszöntő beszédével, ünnepélyesen elfoglalta udvari papságát. A következő 1744. év június 15-én pedig a nagybaczoni közzsínaton papi vizsgálatra állott és június 17-én, mint udvari pap, felavattatott.

Kötelessége volt hétköznapiakon reggeli és estvéli könyörgéses isteni tiszteletet tartani, vasárnaponként pedig kétszer, délelőtt és délután, egyházi beszédet mondani. Ez volt a kiszabott rend, melyet Bodnak pontosan meg kellett tartania. ² Néha temetett is. Nevezetesen 1745. szeptember 12-én temette el gr. Teleki Mihályt, kit a grófnő „az utazásból fogadott be házába a nyugalomra“. Ezen alkalommal tartott halotti beszéde: „*Szépen fénylő, ékeskedő, de hirtelen elhervadt s porban esett korona*“ czim alatt jelent meg Kolozsvárt 1749-ben.

Bodot kedvező helyzete, élete sorsának jóra fordulása, nem tette elbizakodottá. És ez nagyon természetes. Hiszen élénken emlékezett még arra a szerencsétlen állapotra, a melyből a grófnő könyörületes szíve kiragadta őt. Irgalmasságot nyervén, irgalmasságot gyakorolt ő is. Szegényes sorsban élő testvéreit és rokonait nem vetette meg, hanem szívének egész melegét éreztetve velük, midőn édes atyjáról maradt csekély örökségét, majdnem minden haszonbér nélkül, használatukban hagyta. Nemesen érző lelkének pedig szép jelét adta azzal, hogy nem feledkezett meg a felső-csernátoni református egyházzól sem, melynek kebelében született s iskolájában megkezdette szép reményekre jogosító tanulói pályáját. „Ao. 1744. die 16. Febr. — ezeket

¹ Mikó tévesen *János ev. III. r. 1.—3.* ir id. m. 11. l.

² Tiszta, fényes, drága bíbor.

olvassuk ugyanis a felsőcsernátoni református egyház levéltárában levő 1723. éven kezdődő számadásosféle könyvben — conferált tisztt. tud. Bod Péter úr az ekl. örökös hasznára egy tisztességes Ultrajectumban nyomtatott bibliát. Micsoda inscriptióval, az ő kglme autographuma azon szt. biblia homlokán nyilván megmondja. És más „Egyenes ösvény“ nevű munkácskát is, n. Kereszturi Pál 21 praedicatiókból álló elaboratióját.“ Az adott biblia megvan ma is, csak a Bod sajátkezű ráírása hiányzik.¹

Alig két évi udvari paposkodása alatt oly jó hírnevet szerzett, hogy 1746 tavaszán a székelyudvarhelyi virágzó egyházközség kiszemelte szép jövedelmű papi állomására, mely Vásárhelyi Péter halála miatt épen ürességben volt.² Az egyházközség ugyanis bejelentvén a főegyházközséghez papja elhalálozását, „insinuálta egyszersmind. hogy vagy t. Deési György úrt, az enyedi papot, vagy pedig Bod Péter úrt fogja vinni“. A főegyháztanács tekintettel arra, hogy Vásárhelyi halálával megüresedett az udvarhelyi egyházmegye esperesi széke is, május 8-iki üléséből 38—1746. sz. alatt arról értesíti az egyházközséget, hogy akármelyiket is érdemesnek itéli a székelyudvarhelyi papságra, hanem, a mennyiben az odaviendő pap személyében esperességre czélóz, inkább ajánlja Deésit.³ És hogy a Deési megválasztását keresztül is vigye, a május 15-iki ülésből 43—1746. szám alatt Nemes Mátyást, az udvarhelyi egyházmegye gondnokát, „az esperestség vacantiája iránt“ tett jelentésére válaszólag, arra utasítja, „hogy mivel a Supr. Consistorium minapi levelében udvarhelyi papnak t. Deési György úrt javallotta, tanulja ki, ha a tractus sponte seniornak bevenné-e? — ha nem inclinálna teljességgel, impediálja usque ulteriorem Supr. Consistor. determinationem másnak is substitutióját, declarálván: hogy ahhoz a Consistoriumnak is

¹ Nt Szabó Géza felsőcsernátoni ref. lelkész közlése.

² Bod e ténnyről Descriptiójában nem szól. Életirói sem említik.

³ Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. I. k. 210. L. Az erdélyi ref. egyházkerület levéltárában.

szava legyen; mivel a 100 frt beneficiumot úgy conferálta a Consistorium az udvarhelyi esperestnek, ha az egyszerű odavaló pap is leszen, de ha másuvá való pap constituáltatnék seniornak: az a beneficium subtrahálatni fog“. ¹

Ez a rendelkezés a maga nagyságában mutatja azt a hatalmat, melyet a főegyháztanács abban az időben nemcsak papi, esperesi, hanem — mint később látni fogjuk — közfőjegyzői állások betöltése körül is gyakorolt. A főegyháztanácsnak ez a nagy hatásköre az erdélyi református egyházkerület akkori szervezetében találja magyarázatát.

A nemzeti fejedelemség korában, mint legfőbb egyházi hatóság, egy, a fejedelem vagy személyese elnöklete alatt ülésező testület állott fenn, melynek tagjai a fejedelem református vallású tanácsosain kívül, a püspök és néhány érdemesebb egyházi férfiú valának. Ez a testület gyakorolta a legfelsőbb felügyelet és legfőbb eldöntés jogát. A nemzeti fejedelemség megszűnésével legelső szükségnek látszott egy, ezzel a hajdani fejedelmi tanácscsal egyenlő értékű testület felállítása. Így jött létre 1709-ben a főegyháztanács. Azonban a főegyháztanács tagjai négy év alatt annyira „elfogytanak vala“, hogy ez a nagy tevékenységre hivatott testület feladatának nem felelhetett meg. Ezért általánossá lett az az óhajtás, hogy a főegyháztanács, melyre „az ekkleziák sokféle bajoskodásai miatt“ égető szükség volt, újra szerveztessék, oly módon, hogy 25 világi és 25 egyházi személyből álljon, „a kik hittel legyenek kötelesek az ekkleziái dolgoknak folytatásokra indisputabilis autoritással“.

Ez a kötelesség várt az 1713. június 25-én összeült nagyenyedi közzsínatra. Csakugyan a közzsínat első teendője volt a főegyháztanács felállítása. Főgondnoknak kirendelte br. Wesselényi Istvánt, gr. Teleki Mihályt, gr. Teleki Lászlót, gr. Bethlen Lászlót és a püspököt, Weszprémi Istvánt.

¹ Főegyháztanács jegyzőkönyv. I. k. 214—215. l.

E főgondnokokon kívül a főegyháztanács tagjaivá választottak a világiak közül 21-en s az egyháziak közül, a nagyenyedi, kolozsvári és gyulafehérvári tanárokon kívül, 16-an. Ugyanekkor a főegyháztanács hatásköre is megállapított. „Ezen Consistoriumnak pedig authoritása — így szól az erre vonatkozó cikkely — in observationibus ecclesiasticis et ecclesiastico-politicis difficultatibus et litigiis coram eodem agitandis. assumandis et determinandis, stabiliátatik, mely is ha mit végez vagy determinál, annak effectumba való vétetésére plenarie facultátatik, melynek is deliberatioi s commissioi ellen, ha ki contumacia ductus, reluctálna, ecclesiái persona lévén, a Canon szerint büntetődjék, irremissibiliter et sine omni indulgentia; politica persona pedig azon tractusbeli Inspector Curatortól reputáltatván delictuma az akkor celebrálandó Consistorium eleiben: azon Consistorium, secundum qualitatem delecti, conformálván az irrogálandó poenat executióban is vétetlессe. Melyekben ha ki reluctálna és magát nem submittálná, excommunicáltassék és mind addig ne is admittáltassék, míg ad leviozem frugem nem redeál.“¹

Az udvarhelyi egyházmegye ügyet se vetett a főegyháztanács rendelkezésére, melynek megszegése pedig szigorú büntetést vont maga után, hanem esperessé Bernáthfalusi Mártont választotta meg; Deésit pedig, a kit a főegyháztanács székeljudvarhelyi papnak ajánlt, szavazatok többségével jegyzőnek választotta. A főegyháztanács június 12-iki ülésében „ezen electioban“, melyről a gondnok leveléből értesült, „consensusát adta“ s arról 59—1746. sz. a. püspököt, Deáki F. Józsefet is értesítette.² Deési azonban a székeljudvarhelyi papságot s az azzal összekötött egyházmegyei jegyzőséget nem fogadta el, mert időközben a nagyenyedi egyházmegye esperesévé választatott. A székelj-

¹ Szathmári id. m. 177—180. V. ö. Smyrnai Szent Polykárpus. 150 151. l.

² Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. I. k. 222. l.

udvarhelyi egyház meghívását Bod sem fogadhatta el, mert azalatt a homoródhévízi református egyház papi állomására hivatott meg s abba be is iktattatott. Így a székelyudvarhelyi egyház „már két pap invitatiójában megესalatkozván“, a főegyháztanácstól Zágoni Márton toroczkoszentgyörgyi pap meghívására kért engedélyt. De a főegyháztanács szeptember 19-iki ülésében jobbnak látta „az oly tövisek közé tétettetett ecelesiában“ a Csejdi András Miklós bethlenszentmiklósi pap meghívását engedélyezni, a kit egyúttal melegen ajánlt az egyházmegyei jegyzőségre is.¹

II.

A homoródhévízi református egyházközség megalapítása a Bethlen Kata grófnő nevéhez fűződik. 1724 előtt az egész községet unitáriusok lakták. Ekkor kezdődött a református egyház megalakulása a papság buzgó közreműködése által, Bethlen Kata grófnő áldozatkészsége folytán. „Isten plántálta, de ő volt az eszköz benne.“ A grófnő a kicsiny gyülekezet számára saját költségén fatemplomot és haranglábat építtetett, három harangot öntetett, s hogy a hívek lelki táplálék nélkül ne maradjanak, papot és kántortanítót állított be, kiknek fizetésére állandó alaplul 3240 m. frtot rendelt. Ezenkívül 260 m. frtot a templom, harangláb, papi és kántortanítói lakás fentartására.² Szóval mindent megtett, hogy az egyházközség fennállását biztosítsa.

Azonban a grófnő ebben az istenes munkája közben nem egyszer volt kitéve annak a rosszakaratú gyanúsításnak, hogy ajándékokkal és ígéretekkel csábítgatja az unitáriusokat a református hitre. Erre vall a következő eset.

¹ Főegyháztanácsai jegyzőkönyv. I. k. 238. 1.

² 1752. márczius 7-iki végrendeletében 3200 m. frtot hagyott. Ezt az összeget 1757. augusztus 18-iki végrendeletében 3240 m. frtra emelte fel. L. Dr. Szádeczky Lajos: Gróf Bethlen Kata élete és végrendelete. Budapest, 1895. 31., 37. l.

1731. május 8-án összes jobbágysai „igen nagy szükségekben és nyomorúságokban egyenlő akaratból közönségesen supplicálák, hogy adna nekik, megszáván őket, négyszáz, azaz 400 rhen. forintokat“. A grófnő „megtekintvén nagy szükségeket és terhes inségeket, hogy a kenyér szűke miatt csak alig élhetnek és szintén pusztulásra hanyatlanak“, kérésüket készségesen teljesítette, remélvén, hogy jótéteményéről megemlékezvén, hozzá háládatosak lesznek. „De megirt falumnak egy része — írja a grófnő — úgymint az unitárius felek, közönségesen meg nem emlékezvén nagy inségekben való segítségemről és vélek jól tétémről, sok versen és sok izben sokféle bosszusággal kívánván engem illetni, mindeddig nagy háládatlansággal viseltetnek, a melynek a többi között bizonyása az is, hogy nem régen is, lelkeket nem féltvén, ellenem hamisan meg is esküdni némelyek közülök készek voltak s meg is esküdtek, hogy én ajándékkal és ígéretekkel hódoltatom őket a reformata vallásra. Én is azért különbséget kívánván tenni a jók és gonoszok között, hogy a háládatosság és háládatlanság jutalmáról is megismertessék, akarván egyszersmind azt is megmutatni, hogy a vallás dolgában s egyebekben is ellem nem tett hamis esküvésektől nem félek, végeztem el magamban a református atyafiak háládatosságának jutalmául, hogy a fenn megirt 400 rh. forintokból kiki közülök a contractusok szerint a mennyit levált, nekik elengedjem.“¹ Ezt az elhatározását végre is hajtotta, a mennyiben 24 református jobbágysának 145 frt 56 dr. tartozását kegyesen elengedte.

Nagyon természetes, hogy a grófnő kegyúri jogánál fogva döntőleg folyt be az egyházközségi papválasztásoknál. Abban az időben, mikor Bodot a székelyudvarhelyi egyházközség papjának szemelte ki, a falusi pap Veress György volt. Őt azonban meghívták feldobolyi papnak s 1746. április

¹ Gr. Bethleni Bethlen Kata Testimonialisa. Hévíz, 1733. május 30. L. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület levéltárában.

24-en kibucszúzott.¹ A pásztor nélkül maradt nyáj üresen álló papi hivatalára, a grófnő ajánlása folytán, ennek udvari papját, Bod Pétert hívta meg. Azt az időpontot, midőn Bod falusi papságát elfoglalta, adalékok hiánya miatt megállapítani nem lehet. Ő maga nem jegyezte föl Valószínű azonban, hogy vagy április végén, vagy május elején. Annyi tény, hogy beköszöntő beszédével oly ellenállhatatlan hatást gyakorolt, hogy az unitáriusok közül sokan a református vallásra tértek át Így történt aztán, hogy abban az időben „már a helységnek nagy része azon egy szívvel-szájjal szent háromságban lévő egy Istent dicsért és áldott az ő idvezítéséért”.²

Jóllehet az egyesített udvari és falusi papság sok és nagy felelősséggel járó terhet rótt vállaira, mégis minden szabad idejét irodalmi munkásságnak szentelte. Tanulmányai kezdetben a szentíráásra irányultak. „Mivelhogy engedett az Isten nekem jó pátróna asszonyom mellett csendességet — írja ő maga — kívántam azt nyilvánvalóvá tenni, hogy otium meum non est illiteratum, az én időöltésem nincsen az írássok vizsgálások nélkül.”³ Munkálkodása közben nagy segítségére volt a grófnő értékes könyvtára, „a minémű magyar asszonynak talán még nem volt“, s a mely, tulajdonosa lelkiületének megfelelően, theologiai művekben felette gazdag volt. Munkásságát figyelemmel kísérte maga a grófnő is, s a mint följegyezte, főként az ő buzdítására s parancsára írta meg 1746-ban Kolozsvárt megjelent első nagyobb önálló művét: „Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon”-ját, „melyben a szentírásban előforduló példázolásokat, ábrázolásokat, hasonlatosságokat és egyéb némely nehéz dolgokat kívánt gyengességéhez képest kivilágosítani”. Munkáját „az értelmesebb és tanultabb emberek” nagy elismeréssel fogadták, „melyet megbizonyítottanak ez iránt való jó ítéllettéte-

¹ Nt. Biró György homoródhévízi ref. lelkész közlése.

² Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon. Ajánlás.

³ A szent bibliának históriája. Szeged, 1748. Előszó.

lekkel“, nemcsak azért, mert abban a tudományos theologiai irodalomnak egy jeles termékét látták, hanem inkább azért, mert „az Istennek magyarok közül szedegettetett választottinak: Magyar Izraelnek“ *magyar nyelven* írta.¹

Magyarul írni: nagy vállalkozás volt abban az időben, midőn Bod mély nyomokat hagyó irodalmi működését megkezdette. A magyar nemzeti irodalom a XVII. század sokat ígérő kezdetéhez képest szomorú pangásban volt s megállani látszott haladásában. Erdelyben is, önállósága megszűnésével, a leopoldi diploma végrehajtása után, a nemzeti szellem mozgalmassága egészen megszűnt. Az iskolákban a tanítás, az életben a társalgás nyelve a latin volt. Sőt 1714 óta az lett az állami élet nyelvévé is. Igaz ugyan, a XVII. század első felének sok tudósa és nagy tudományos irodalma volt, de az nem magyar, hanem latin volt, úgy hogy azt az időt méltán nevezhetjük a magyarországi latin irodalom virágkorának.²

Könnyen átláthatjuk, hogy ilyen körülmények közt nemcsak hogy magyar könyvvásárló, hanem könyvolvasó közönség sem fejlődhetett ki. A magyar nemzeti irodalom hanyatlása nyomasztólag hatott a sajtóviszonyokra is. Ezekre szomorú világot vet Bod műve ajánlásának ezen soraiban: „Mely nehéz a mi hazánkban csak egy néhány levélből álló könyvecskét is kinyomattatni, nyilván vagyon az: mert a könyvnyomtatónak tapasztalt kára forog benne; mert a kik szeretnék a könyveket, azok pénztelenek, a kiknek pedig tehetségek vagyon, azok többnyire egyébre fordítják, s így, ha mit nyomtatna a könyvnyomtató, a pénze beleveszne, hanem, ha valaki egészen veszi a munkát magához.“

Csak kevesen valának abban a szerencsés helyzetben, mint a melyben Bod volt. Az ő művét tudománykedvelő jóltevője „azon nehéz és szűk időben is a maga költségén tétette

¹ A szent bibliának históriája. Előszó.

² Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, Budapest, 1890. I. 86—89. l.

közönségessé“. Ugyancsak a grófnő anyagi segítségével adta ki 1748-ban, Szebenben, „*A szent bibliának históriája*“ cz. bibliai irodalomtörténeti alapvető művét is, melyről ő maga ekként nyilatkozik: „Mit ítéljenek az emberek róla, magok hatalmokban vagyon; a mint nekem minden ember munkája minden pontjában nem tetszik, úgy az én munkám is, hogy mindeneknek tessék, nem kívánhatom; de ha az értelmesebbeknek tetszik s a gyengéknek használ, az nekem elég nyereség.“¹

A milyen nevezetes fordulópont a magyar irodalom történetében a Bod fellépése, épen olyan emlékezetes az a munkássága is, a melylyel egyháza előhaladásán buzgólkodott. A református hívek szaporodásával az ő idejében jött létre a keperendszer, 1747-ben. Azelőtt a hívek nem fizettek semmit, sem a papnak, sem a mesternek, az udvar fizette őket. Az ő papsága alatt épült az idő viszontagságai miatt pusztulásnak indult fatemplom helyett a jelenlegi kőtemplom, 1748-ban. Ugyanebben az évben öntettetett újra egy elhasadt harangot, melyet Bethlen Kata grófnő 1735-ben öntetett az egyházközség számára. Egyébiránt mindkét alkotása a grófnő áldozatkészségét hirdeti.²

Azonban a Bod homoródhévizi, tettekben gazdag, paposkodásának napjai immár meg valának számlálva. A következő évben ugyanis itteni papságát a magyarigenivel cserélte föl. A magyarigeni pap, Pelsőczy János,³ erdélyi református püspök, 1749. január 18-án elhalálozván, az egyházközség engedélyt kért a főegyháztanáestól, hogy az addigi fizetésre papot hívhasson. A főegyháztanács január hó végén tartott ülésében az egyházközséget kérésével elntasította, egyhangúlag kimondván, hogy Borosnyai Lukács János székelyudvarhelyi tanárnak és közfőjegyzőnek, a ki a marosvásárhelyi közzsinaton, február 27-én, a püspöki

² A szent bibliának históriája. Előszó.

² Nt. Bíró György homoródhévizi ref. lelkész közlése.

³ Mikó Pelsőczy helyett *Herepei István-t* ír, id. m. 11. l.

hivatalba beállíttatott, kell Magyarigenbe papnak mennie.¹ A főegyháztanácsnak ez a határozata általános visszatetszést keltett, mert ezáltal a gyülekezet tagjai szabad papválasztási jogukat megsértve látták s válaszukban kijelentették, hogy nincsen kifogások az ellen, ha a püspök odamegy s ott él a maga „beneficiumaival“; de abba nem egyeznek bele, hogy maga helyett segédlelkészt tartson, hanem ismételten kéri a főegyháztanácsot, hogy adjon nekik jogot arra, hogy papot hívhassanak. Egyben pedig felkérték Danszkay Józsefet, hogy a főegyháztanács legközelebbi ülésén jelentse ki az egyházközség nevében, „hogy t. püspök, Borosnyai úrtól semmiképen nem idegenek, hanem magok tehetetlenségektől félnek, hogy capaxok eltartására nem lesznek. különben in qua superintendente gyakran excurrálni kelletvén, defectus lenne az isteni szolgálatból; a vectura is igen terhes Udvarhelytől fogva Igenig.“ A főegyháztanács február 9-iki ülésében Danszkay előterjesztésére sem teljesítette a magyarigeniek kérését, hanem 26—1749. sz. alatt a következő végzést hozta: „Nagyon praejudiciosum volna, hogy püspök úr helyben lévén, más actualis pap fungálna, holott offerálta, hogy maga helyett káplányt tart. Írni kell azért az ecclának, hogy a ref. status t. püspök úr fizetését, valamig ottan lakik, annuatim száz forinttal jobbitani fogja, mely egybetétetvén az eccla fizetésével, szerezzen t. püspök úr olyan káplányt, kiben az ecclának is contentuma legyen.“²

Borosnyai püspök a főegyháztanács végzésének megfelelően addig, míg Magyarigenbe költözködhetnék, Vásárhelyi Baba Istvánt segédlelkésznek „constituálta“; egyszersmind ő maga is szétnézett a magyarigeni egyházközségben, de látván „a parochia alkalmatlanságát és rongyosságát“, Borosbocsárdról levelet írt a főegyháztanácsához, melyben a kijavításra költséget kér s egyúttal bejelenti, hogy ősznél előbb

¹ Protestáns Közlöny. 1889. 136. l.

² Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. I. k. 333. l.

ki nem költözhetik s talán Székelyudvarhelyt is fog telelni.¹ Ennek az ügynek tárgyalását a főegyháztanács május 11-iki ülésében 53—1749. sz. alatt kelt határozata értelmében elhalasztotta, mert időközben Borosnyai püspök a magyarigeni egyháztagok magatartása miatt Székelyudvarhelyt való maradhatását kérte.² „Ő kegyelme igeni papsága sokáig in pendentí volt a dolog, míg a Mlgs Consistorium is maga tetszését adta Udvarhelyt maradása iránt.“³

Borosnyai püspök visszalépésével az egyházközség papválasztási jogát megnyervén, lépéseket tett papi állomásának betöltésére. A főegyháztanács a kiszemelt egyének közül Csejdi Andrási Miklós bethlenszentmiklósi papot ajánlotta. És nem sikertelenül, mert a választás alkalmával a legtöbb szavazat Csejdire esett. De ő, nem tudni mi okból, nem fogadta el a magyarigeni papságot. Ilyen körülmények közt a hívek bizodalma a Bod személyében összpontosult, a kire Csejdi után a legtöbben szavaztak. De mivel a papválasztás ügye igen hosszúra nyúlt, Borosnyai püspök szeptember 2-án megjelent Magyarigenben s kijelentette az egyháztagoknak, hogy ha valami oknál fogva Bod is vonakodnék elfogadni a magyarigeni papságot, a többi jelöltek közül kell papot hívniok. A püspöknek e határozott kijelentésére az egyháztagok br. Inczédi József ítélőmesterrel abban egyeztek meg, hogy Bodot meghívják egyházuk papjának. Br. Inczédi ezen megállapodás értelmében szeptember 9-én a következő meghívó-levelet intézte Bodhoz:

„Tiszteletes kedves jóakaró uram!

Sok fatalis dissensiok után velem együtt megegyezett a m. igeni ekklésia, hogy ha Istennek tetszik és annak bölcs igazgatásából kegyelmed adsensusa accedal, az oda való papságra tiszt. néhai püspök Pelsőczi uram

¹ Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. I. k. 349., 390. l.

² Id. m. 349. l.

³ Id. m. 390. l.

helyébe kegyelmednek adjanak sollemis vocatiót, de minkeelőtte e meg lenne, kért engemet az ekklésia, tudakozzam meg a kegyelmed elméjét, nehogy üres válaszszaal bocsássa kegyelmed az expressusokat. Nekem kegyelmed ex intima et sincera fiducia megírhatja, mi tetszik; a méltóságos asszony ellen véteni piaculumnak tartom, de tudom az asszony is bölcsen megítélheti, hogy nem lehet kegyelmed örökké udvari pap, a sparta olyan, melyre cunctatio nélkül elmehet akárki is, a hely nyugodalmas, a micsoda laboriosus ember kegyelmed, ott csendesen continuálhatja tudós meditatiót, egyéb jeles munkák körül is, de legnagyobb, hogy erősen óhajtja kegyelmedet unanimi consensu az egész gyülekezet excepto superintendente nos nostro, a ki ma egy hete oda menvén és azt mondván, hogy kegyelmed el nem menne, más candidatusokra voxoltatott és casu quo kegyelmed recusálna, azok közül kell hívni, de ha kegyelmed biztatna az előbbeni votatio szerint Csejdi uram után (kit unice a consistorium commendatiója s intimatumára nézve kellett nem negligálni) kegyelmedre volt több vox és ahoz az akkori votatiohoz ragaszkodnak most is örömelebb. Igazgassa Isten kegyelmedet jó válaszádsra, melyet is a méltóságos asszony reménlem elküld ide az én és kegyelmed tekintetiért, a fiam azután consumálja a dolgot, egész instructiot hagyok neki, mivel magamnak holnap indulnom kell Medgyesre, ha Isten békével felviraszt. Minden áldásoknak szives kívánásával maradok kegyelmed

M. Sz. Király, 9. Sept.¹ 1749.

jóakaró szolgálja

Inezédi József.“

¹ Bod e levél keltét *november 9-re* teszi. Nyilván a másolásban tévedett. Keltezésül *szeptember 9-et* kell elfogadnunk, mert ha *november 9-én* hívják vala meg, *október 2-án* nem foglalhatta volna el a magyarigeni papságot. Mikó id. m. 11. l. és Szinnyeji id. m. 1126. hl. a meghívás napjául *november 21-ét* írják.

Bod Mihelyt megkapta a br. Inczédi meghívó-levelét, azonnal közölte jöltevéjével, mert az ő hite s tudta nélkül nem akart semmit cselekedni. Bethlen Kata grófnő bár fájlalta kedvelt udvari papjának meghívását, mégis a levélben foglalt indokok előtt meghajolva, beleegyezett, hogy a magyarigeni papságot elfogadja. De Bod még akkor is habozott, mert attól tartott, hogy háládatlannak fog feltűnni jöltevéje előtt, ha udvari és falusi papságát elhagyva, más egyházközségbe megyen. Végre gr. Teleki László és Váradi Horváth András rábeszélésére csakugyan elfogadta s ezt az elhatározását rögtön megírta br. Inczédinek.

Mivel az egyházközség mielőbbi beköltözését kérte, szeptember 26-án kibucszúzott a homoródhévízi egyházközségből, melynek négy évig volt nagyrabecsült papja.¹ Bucsút vett az udvari papságtól² s Bethlen Kata grófnőtől is, a ki őt tanulói pályáján, irodalmi munkálkodásában és művei kiadásában nagylelkűen gyámolította. „Töltöttem el mellette — mondja ő maga — terhes papi hivatalban lelkemnek nagy és felette ki nem írható gyönyörűségével hat esztendőket, a melyekben csak hat szóból való megbántódásom sem volt, úgy hogy sokan mondanák azt, kik életemet, miben álljon, látták, hogy csak az angyalok élnek jobban az égben.“³

A grófnő mellett való paposkodása egyébként is nagy befolyást gyakorolt élete sorsára. A homoródhévízi palotában ismerkedett meg az akkori tudós világ kiváló alakjaival, kik buzditólag hatottak reá szép sikerrel megkezdett irodalmi pályáján. Ott jutott barátságába a többek közt Cserey Mihálynak, a kit „Erdélyi históriá“-jának megírására buzditott.⁴ E viszonyról Benkő József ezeket a jellemző szavakat

¹ Nt. Biró György homoródhévízi ref. lelkész közlése.

² Bod Descriptiójában ezt írja: „*Tandem 2-da X-bris valedixi ministerio aulico*“. Ezt követi Mikó id. m. 11. l. A mint a tények mutatják, a Bod s utána a Mikó feljegyzése tévesek.

³ Magyar Athenás. 46. l.

⁴ „Jó volna a posteritas kedvéért, ha az úr a maga életét leírná s annak alkalmatosságával a hazában történt nevezetesebb változásokat.

mondja: „amavit (sc. Cserei) inter alios, fovitque Celeb. etiam Petrum Bod, propter ingenii praestantiam et indefessum de scientiis bene merendi studium“. ¹ A grófnő vendégszerető hajlékában ismerkedett meg a Bethlen, Teleki, Bánffi, Gyulay, Kendeffi, Baresay, Kemény stb. főúri családok kiváló férfi- és nő-tagjaival, kik őt később, Bethlen Kata grófnő elhunytá után, munkái kiadásában nagylelkűen segítélyezték.

HARMADIK FEJEZET.

Bod Magyarigenben a közfőjegyzőségig.

I.

Bod, miután Bethlen Kata grófnő „házi portékákkal“ megajándékozva kegyesen elbocsátotta, szeptember végén Magyarigenbe költözött ² s október 2-án, a mint az anyakönyvbe sajátkezűleg beírta, elfoglalta papi hivatalát. ³

A magyarigeni papi hivatal abban az időben is egyike volt a legjobboknak a gyulafehérvári egyházmegyében. Az egyházközség az 1658-iki tatárpusztítást, mely mindenütt csak égő üszköket s puszta romokat hagyott maga után, kihevervén, Pelsőczy János 45 évi papsága alatt virágzásra jutott, ámbár tagadhatatlan, hogy paposkodásának utolsó éveiben a visszaesés jelei mutatkoztak az egyházközség

Nem lenne haszontalan munka. Úgy írhatná az úr, hogy talán még világ eleibe is kelhetne s megköszönné a posteritas.“ Bod levele Csereyhez. 1746. febr. 21. L. Gr. Kemény József: Erdélynek története eredeti levelekben. XLI. kötet, 2-ik levél. Erdélyi Múzeum-egylet kéziratárában.

¹ Transsylvania generalis. Vindobonae, 1778. II. k. 468. l.

² Erdélyi Múzeum. VII. füz. 178. l. Bod Descriptiójában tévesen ezt írja: *5-ta X-bris translatum Igeniensi*“.

³ Nt. Bartók Dénes magyarigeni ref. lelkész közlése. Mikó id. m. 11. l. és Szinnyei i. h. december 7-re teszik.

életében.¹ Az anyakönyvek rendetlenül vezettettek s a papi lakás az elhagyatottság szomorú képét mutatta.²

Ilyen körülmények közt kezdette meg Bod papi hivatalát a magyarigeni egyházközségben. Kétséget nem szenved, hogy nagy munkatér nyílt meg előtte, hol fáradhatatlan munkássága bő táplálékot nyert. Az egyházi épületek kijavítása s az anyakönyvek két évi hiányainak kipótlása:³ ezek valának Bodnak első teendői Magyarigenben.

Még be sem végezhetette ezeket a nem kevés utánjárást igénylő munkákat, midőn Bethlen Kata grófnő parancsára, kivel Magyarigenbe jövele után is állandóan összeköttetésben volt, november 14-én feleségével együtt Sorostélyra indult, hogy onnan Bolyára menjen a grófnő vejének, Toldy Ádám grófnak a temetésére. Bod a hosszú utazás alatt a nagy havazás miatt annyira áthűlt, hogy Bolyára érkezvén, azon éjjel a nagy fájdalom felkeltötte álmából. Itt mintegy 12 napig feküdt betegen, pleüritisben. Lábbadozni kezdvén, a grófnő Sorostélyra vitette, honnan deczember 13-án tért vissza Magyarigenbe.

Bod a gyógyulás napjait sem töltötte munka nélkül. Sorostélyon írta meg sajtó alá adott s még azon hónap végén Szebenben megjelent újabb művének: „*Szent Júdás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja*”-nak ajánlását, a melyből világosan kitűnik, hogy ebben a munkájában korának erkölcsi romlottsága ellen küzd. „Mostan is sokan vannak — úgymond — a kiknek az apostol szava szerint még a ruhájoktól is, mely az ő testektől illetetett, kell őrizkedni, kik a bűnöket adiaforumoknak, szabadosoknak tartják . . . , a vallás előttök olyan, mint a ruha. A ki ezek iránt akarná mentegetni az embereket, akár a mi nemzetünkben s akár másban, az

¹ Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1865. 16., 59. l.

² Főegyháztanácsai jegyzőkönyv. I. k. 349. l.

³ Mikó id. m. 99. l.

egyáltalában az emberek életekre vagy nem figyelmeztet, vagy a maga ügyének akarna pátrónusa lenni.“

Ajánlása kiválóan érdekes azért is, mert abban egy tekintetet vet arra a helyzetre, melyben ő vala. Mint példátlanul munkás férfiú: írt, dolgozott és munkásságának gyümölcseit gyors egymásutánban bocsátotta közre; mert a mint Mikó szépen és igazán írja, „ő úgy látszik elébb és leginkább a hazának és közjónak szolgálatára születettnek tartotta magát“. ¹ A nélkül azonban, hogy munkáiban elbizakodott volna. Ezt szerénysége sem engedte. „Gyakorta zeng a fülembe — mondja ő maga — a mit ama keresztyén pogány a Seneca mondott: Tudd meg, hogy valamikor irsz valamit, mindenkor az embereknek a te erkölcsödről és elmédről kézírást adsz.“ ² Mégis munkássága sokaknak nem tetszett s épen szolgatársai, a kiket a szentírás alaposabb tanulmányozására példájával serkentett, bizonyos irigységgel tekintettek reá. Nem csoda, mert abban az időben „minden belső és külső renden . . . ambitio, vanitas, tudatlanság . . . elfoglalt mindeneket“. ³ Daczára a felőle táplált balitéletnek, már ekkor feltámadt lelkében az a sejtélem, a mi később valóra vált, hogy az ő munkássága el nem muló leszen. „Megmarad ez az írás hosszú időkre“ — mondja ihletett lélekkel.

Magyarigeni papságának már a kezdetén közelebbi összeköttetésbe jutott a gróf Teleki-családdal, főként gr. Teleki Lászlóval (II.), a kinek ösztönzésére elfogadta a magyarigeni papságot. Teleki gróf oly nagy bizalommal viseltetett iránta, hogy egyik fiát, a később híressé lett gr. Teleki Józsefet (II.), a ki „mind nemes elmével s mind tudományokhoz való nagy indulattal meg vala áldva“, 16 éves korában hozzáküldötte Magyarigenbe, a hol három évet (1753—1755.) töltött a bölcsélet, theologia és történelem tanulásával.

¹ Mikó id. m. 102. l

² Magyar Athenás. Előszó.

³ Bod levele Csereyhez, 1747. április 25. Közölve Mikónál 104. l.

Erre az időre esik Bodnak első nyilvános szereplése. Ugyanis a főegyháztanács 1755-ben a dévai közzsínatra szónokká nevezte ki, s Bod június 15-én a Koloss. II. 16—17. v. alapján¹ az egyház szertartásairól tartott egyházi beszédet. Beszédében nyilvánult tudományos képzettsége, egyházában kifejtett tevékenysége s főleg irodalmi munkássága, melyről országszerte előnyösen ismerték, arra indították jóakaróit, hogy tehetségének megfelelő tért nyissanak. Az alkalom nem sokáig késett, mert még abban az évben a marosvásárhelyi főiskolában a theologiai tanszék Técsi Sámuel halála folytán megüresedett, melyre, mint alább látni fogjuk, kijelöltetett Bod is.

Técsi tanár 1755-ben elhalálozván, a főiskola előjárósága azzal a kéréssel fordult a főegyháztanácshoz, hogy a theologiai tanszék betöltése felől intézkedjék. A főegyháztanács 1756. február 1-én tartott ülésében 4—1756. sz. alatt hozott végzése értelmében megbizta gr. Bethlen Pált és Rosnyai Józsefet, a főiskola gondnokait, hogy egyetértve Borosnyai püspökkel és Bacsoni Incze Istvánnal, a főiskola böleselet és számtan tanárával, „experiálják a juvenus elméjét, kin járna elméjek, néhai tiszt. Técsi Sámuel helyett kit választanának professornak és aztán kándidáljanak is, melyet aztán a Supr. Consistoriumnak pro applacitatione, vel qualificatione, ac suprema decisione beküldeni ne halaszták”.² Az ifjúság bizalma Incze tanárra esett, ki „a m.-vásárhelyi kollégiumot maga szerény tanításával és a jóltevők előtt való kedvességével, sokkal nagyobb dicsőségre emelte, mint volt”.³ És, hogy őt a theologiai tudományok tanárának megnyerjék, a főiskola „fungens seniora, Váradi S. József és az egész communitás”, február második felében azzal a kérelemmel járultak a főegyháztanácshoz, hogy Incze tanárt a böleseleti tanszékről helyezze át az üresen álló theologiai tanszékre. Az ifjúság kérelmét br. Bánffí Farkas támogatta,

¹ Mikó tévedésből *II. Koloss. 16—17-et* ír, id. m. 31. l.

² Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. II. köt. 184. l.

³ Magyar Athenas. 346. l.

a ki február 22-én kelt levelében a főegyháztanács elnökét, gr. Lázár Jánost is felhívta az ifjúság kérésének pártolására. A főegyháztanács az ifjúság kérelmét február 29-iki ülésében vette tárgyalás alá s 9—1756. sz. alatt azt a határozatot hozta, hogy Incze tanár „bizonyos consideratiókra nézve”, hogy t. i. betegeskedő s a bölceleti tanszékre bajosabb tanárt kapni, „philosophica provenientiájában meghagyatik s ebben az ifjúság petitumának a Supr. Cosistorium nem deferálhat”. A gondnokoknak pedig ismét megrendelte, hogy „tessék a theologica cathedrara három subjectumokat keresni és egyszersmind peracta candidature, pro electione ex tribus illis beküldeni”.¹ Egyúttal Incze tanártól is felvilágosítást kért, „hogy aztán a Supr. Consistorium is azon ratiókat ponderálván, alkalmaztathassa magát az electioban”.²

A gondnokok a jelölés napjául márczius 9-ikét tűzték ki, a mikor a kiszemelt egyének közül Ormányi Mártont 70, Benkő Mihályt 47, Szathmári István debreczeni tanárt 37, „*ha pedig ehhez szerencse nem lehetne*”, Bod Pétert 32 szóval jelölték a theologiai tanszékre s a kijelölés megejtéséről jelentést tettek a főegyháztanácshoz. Kevéssel azután kezdetét vette az ajánlgatások hosszú sorozata. Br. Bánffi Farkas és Incze tanár, előbbi márczius 11-én, utóbbi márczius 13-án kelt levelében, Benkőt ajánlották, Borosnyai püspök márczius 11-iki átiratában „a theologiae professorságra candidátusok közül tiszt. Bod Péter uramat legjobban ismervén, inkább commendálja”. A főiskola ifjúsága márczius 15-én írt felterjesztésében megújította előbbi kérését, hogy t. i. Incze tanár helyeztessék át a theologiai tanszékre, nemcsak azért, „mivel a minapiban adott válaszszal annyira megszorodott az ifjúság, hogy könnyező szemekkel emlegetik”, hanem főleg azért, mert a bölceleti tanszékre a kijelöltek közül Benkőt is méltónak ítélik. A főegyháztanács a márczius 25-iki ülésre tűzte ki a választást, s azon az ülésen tárgyalás alá vévén az ajánlatokat is, hosszas tanács-

¹ Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. II. k. 187—188. l.

² Id. m. 188—189. l.

kozás után 13—1756. számú végzésében az ifjúság kérelmének helyet adva, Incze tanárt áthelyezte a theologiai tanszékre s az így megüresült bölcseleti tanszékre Benkőt választotta meg, ki akkor Utrechtben tanult.^{1 2}

A Bod megválasztatása még csak szóba sem jött.² Az a körülmény, hogy *feltételezen* jelöltetett, arra vall, hogy a kijelölésnél nem annyira a tudományos érdemeket, hanem inkább a pártfogókat nézték. Jelöltetésére vonatkozólag Descriptiójában ezeket írja: „Non solum cives, sed etiam rerum in Transilvania ecclesiasticorum moderatores successorem me expetebant paucis exceptis, qui de clientibus suis prospectum ibant.“ Ha ez tény, akkor a főegyháztanács, ez a tekintélyes testület is, részrehajlóan járt el, a mennyiben a püspök ajánlását figyelemre sem méltatva, a theologiai irodalomban már nagynevű Bod Péterrel szemben egy, még akadémián tanuló ifjúnak nyujtá a győzelem pálmáját, a kinek akkor csupán annyi érdeme volt, hogy br. Bánffí és Incze tanár pártfogolták. Hogy a Benkő megválasztása nem volt körültekintő, semmi sem bizonyítja inkább, mint az a körülmény, hogy a választás után öt hónappal gr. Bethlen Pál, augusztus 25-iki levelében, a még akadémián levő Benkő érdekében arra kéri a főegyháztanácsot, hogy Inczét helyezze vissza előbbi tanszékére, Benkő pedig lehessen a theologiai tudományok tanára.³

Különben a főegyháztanács helyesen cselekedett, hogy Bodot munkássága köréből nem ragadta ki. Mert vajjon mint tanárnak nyílt volna-e annyi alkalma és ideje, mint a mennyi papságában vala, hogy írói szenvedélyének élhessen? Kétséggkívül nem. Annyi tény, hogy Bod irodalmi munkássága magyarigeni papságának első tiz évében teljesen megszűnni látszott, a mennyiben „*Szent Judás Lebbeus apostol*

¹ Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. II. k. 191—194. l.

² Salamon *id. m. X. l.* és Mikó *id. m. 12. l.* úgy adják elő a dolgot, hogy *Bod meg is választatott.* de fontos okoknál fogva nem fogadta el.

³ Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. II. k. 205—206. l.

levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatjá“-n kívül egy munkát sem bocsátott közre. Mindazáltal azok az évek nem a tétlenségnek, hanem az odaadó, fáradságot nem ismerő munkásságnak esztendei valának.¹ A gyulafehérvári káptalan közelébe jutván, bő alkalma nyílt adalékok gyűjtésére félben levő s megirandó műveihez. Továbbá nagyarányú levelezést folytatott a magyarországi kiváló tudósokkal, mint pl. Bányai István sárospataki tanárral, Helmeczi István dunamelléki református püspökkel, Weszprémi István debreczeni orvossal, gr. Ráday Gedeonnal, a költővel.

Nevezetes, hogy épen ebben az időben érlelődött meg lelkében a Magyar tudós-társaság eszméje, melynek először 1756. szeptember 20-án adott kifejezést gr. Rádayhoz írt levelében. „Régen gondolkodom — írja Bod — hogy írjak a Mgos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett megromlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére és megerősítésére valami jót csinálni a más nemzetek példájok szerint. 1. Jó volna valami *Literata Societast* felállítani, melynek tagjai Magyarországnak s Erdélynek minden részeiből lennének; de minthogy ez magános ember tehetségét felülmulja, lehetne 2. egybeszedni az eddig kiadott magyar grammatikákat s egyet jót csinálni, csak azt ne csinálná tót vagy más nemzetből való, hanem a ki gyermekségében is magyarok között nevededett. 3. Ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, melyekben nincsenek deák és franczia, vagy egyéb nyelvből való szók, csak tisztán magyarok. De most a katonaságot viselt magyar nemes ifjak úgy kezdték *attakirozni* a magyar nyelvnek tisztaságát, a mely annyi száz esztendők alatt magánosan állván Európában a maga valóságában, még a sok nyelveket értő nagy *Skaligernek* is csudájára épen megmaradtott vala, hogy nemsokára a maga épségéből *kirukkoltatván*, *avantsiroztatni* fogják a *pajzanok* közé; hogy a parasztok közt, ha annak jósága megmarad. De azokhoz

¹ Ebben az időben írta kiadatlan műveinek egy részét.

is igen bement a deák szókkal való élés a vármegyei tisztektől, már ők is a *contributio*t a *norma* vagy *planum* szerint *administrálják* a *regius commissariusoknak* és a *computosan* az *inquisitio* szerint. Szegény magyar nyelv! Ha Isten tehetséget adott a Mgos Úrnak s azokból a Heltaitól régen kiadott versekből, a melyeket kedvesebbeknek lehetne ítélni, nyomtattatna ki a Mgos Úr Budán, vagy a hol helyesnek ítélné, hogy az eféléknek olvasásokkal egyenesednének a megdeákosult s franziásult szólások módja.“¹

Látszik Bodnak ebből a leveléből, hogy ő a magyar nyelv védelmére felállítandó tudományos intézet eszméjét illetőleg minden magyar embert megelőzött; meggyőződve szükségességéről, annak már némi tervezetét és feladatát úgy csirájában felfogta volt. A magyar tudományos akadémia mai munkássága a nyelvet ma már tudományos alapon, de olyan szellemben támogatja, a mint azt Bod egymagában elgondolta.

II.

Bod előhaladása, a mint fentebb láttuk, nem volt könnyű. Mig mások a pártfogás által boldogultak, addig az ő tudományos érdemei nem részesültek kellő méltánylásban. A megérdemelt elismerést szűkebb körben, a gyulafehérvári egyházmegyében vívta ki először magának, midőn az 1758. január 31-én² tartott részleges zsinaton a papok és gondnokok egyhangú szavazatával az elhalt Fái János alvinczi pap helyébe egyházmegyei jegyzővé választatott.

Ebben az állásában alkalma nyílt arra, hogy külföldön szerzett jogi ismereteit érvényesítse. Hivatalából kifolyólag „egyházfenyítéki és házassági, valamint válási ügyekben mint bírónak s olykor előadónak kellett működnie; a mi történt, annak köztekintélyt, a mit ítéltek, hivatalos érvényt neki

¹ Magyar Könyvszemle. 1882. évfolyam. 262—263. l.

² Mikó id. m. 12. l. és utána Szimyei id. h. 1758. január 11-et írnak.

kellett adnia“. ¹ Új munkaköre azonban más tekintetben is nevezetes hatást gyakorolt reá. Ugyanis irodalmi működését egy egészen új irányba, az egyházjog művelésére terelte. „Kitér a theologia mezejéről — írja Salamon — midőn magát az egyházi jegyzői hivatalra készíti.“ ² Látva ugyanis, hogy sem az egyházi törvénykezésnek, sem az idetartozó házassági ügyek elintézésének nincsen állandó zsinórmértéke, s olyan kézikönyv sincs, mely afféle ügyekben útbaigazítást adhatna, azt a czélt tűzte ki maga elé, hogy megírja az egyházi törvénykezés módját s azt egyházi törvényeink nyomán szilárd és törvényes alapra fekteti. ³ Ebbeli munkásságának gyümölcsei: „*Synopsis juris connubialis*“ (Cibini, 1763.) és „*Judiciaria fori ecclesiastici praxis*“ (Cibini, 1765.), örökbecsű jogforrásai ma is az erdélyi református egyházjognak.

Az egyházi törvénykezés terén kifejtett eredményes munkássága által sikerült végre az erdélyi református egyházkerület vezérlő férfainak elismerését kivívnia. Ugyanis az 1760. április 9-én elhalt Szathmári Pap Zsigmond helyébe kijelöltetett a közfőjegyzői hivatalra. A Magyarigenbe összehívott közzsínaton, június 15-én, ⁴ Bod egykori tanítójával, Zágoni Aranka Györggyel, a széki egyházmegye esperesével szemben, a ki ezúttal közfőjegyzővé választott, 17 szavazatot kapott. Bod a választás lefolyását a következőleg írja le: „Raro exemplo ebben az esztendőben meghalt a superintendens Borosnyai L. János és a ki a generális notáriusságból ennek helyére állott vala csakhamar azután Szathmári P. Zsigmond. Convocatóriát bocsátanak ki a főkurátor urak magok nevek alatt gróf Lázár János úr, gr. Teleki László úr, gr. Bethlen Imre úr és l. b. Bánffi Farkas úr. Eljövén a synodus ideje, megjelentének ott két főkurátorok gr. Lázár János úr és gr. Bethlen

¹ Mikó id. m. 62. l.

² Id. m. XIV. l.

³ *Judiciaria fori ecclesiastici praxis. Lectori benevolo.*

⁴ Mikó tévesen június 25-öt ír, id. m. 13. l.

Imre úr; az espereseknek elejekbe adák még szombat estve mi tévők lennének, t. i. hogy candidáljon mindenik, a kinek vagyon voxa, püspökségre hármat; a három közül az egyiket válaszsza el. Notáriusságra is hármat (felteheti, ha tetszik, a püspökségre candidált két személyeket is) s azok közül is válaszszon egyet írás által. Colligálták a votumokat az urak és két nótáriusok; a püspökségre candidáltattak közül Verestói György uramra ment 32, Vass Gábor kézdii esperesre 19, Zágoni Aranka Györgyre n. 19, másokra kevesebb s tétetett superintendensnek theolog. profes. Verestói György uram votorum puluritate. Mentenek a voxok még másokra is egy néhány felé. Generális notáriusságra a voxok mentenek Zágoni Aranka György uramra 23, Deési L. Györgyre 29, Bod Péterre 17, Lisznyai Ferenczre 7, s másokra is némelyekre kevés számmal. Egybe tévén a püspökségre való voxal, a Zágoni uram voxa ment 42, és így az urak ő kegyelmét designálták officiálisnak. E szerint adott az Isten d. 15. Junii 1760. ismét két érdemes, tanult, idős, jó előjárókat az ekklesiában. Kiket igazgasson sz. lelkével.“¹

Jóllehet Bod e szép, de nagy felelősséggel járó hivatalt ezzel az alkalommal nem nyerheté el, mégis az egyházi hatóságok érdemeit méltányolni akarván, több fontos kiküldetéssel bízták meg, melyeknek sikeres elintézésére tehetségén kívül a főrangúakkal való összeköttetése is biztos reményt nyújtott. Így az 1763. június 19-én tartott ajtoni közzsínat azzal a megbizással küldötte Aranka közfőjegyzővel együtt Nagyszebenbe, hogy egyfelől az agentialét adják át a főgondnokoknak, másfelől kérjék fel a főegyháztanácsot a br. Bánffi-féle kegyhagyomány rendezésére. Ugyanis „losonczi l. b. Bánffi Farkas, ki is volt tabulae regiae praeses, halálra betegedvén 1761-dik esztben, magához hívatta tisztt. Zágoni Aranka Györgyöt, a generális notáriust, széki papot és esperestet. Bonczhidára és legált a

¹ Gellius Transsylvanicus. 38—39. l. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban.

szegény papok számokra a maga keresményéből ötezer forintokat, a melyeket, ha úgy tetszik gyermekeinek, magok interestezték esztendőnként; ha pedig nem tetszik, adják ki kezeiből átok alatt hagyta s azon pénz a szegény papok számokra megadassék s egyébre ne fordíttassék”.¹ Ezt az összeget azonban az elhunyt báró gyermekei, úgy látszik, nem kamatoztatták, mert az utána remélt 300 m. frtot a főegyháztanács szegény és szolgálatképtelenné vált papok segélyezésére nem folyósíthatta. Miután „fogadták az urak, hogy az interest megindítják“, Bod és Aranka Nagyteremibe indultak, hogy június 26-án részt vegyenek a közzsínat képviselésében a gr. Bethlen Farkas temetésén, „kinél az Isten házának nagyobb pátrónája nem vala“. Ugyanis a nemeslelkű gróf, a ki 1763. május 2-án elhalálozott maradék nélkül, végrendeletében „a maga keresett javait“ az erdélyi református főiskoláknak hagyományozta. Nevezetesen: a marosvásárhelyi főiskolának 8500, a székelyudvarhelyinek 6000, és a nagyteremii egyházközségnek 2000 m. forintot. Ezenkívül minden ingó vagyonát: gabonáját, borát, marháit, szintén a főiskolák javára rendelte fordítani.² Bod a temetésről, mely „igen nagy és szép ceremóniával“ ment véghez, június 28-án érkezett haza „sárosan, fáradtan“.

Bod előhaladását azonban nem érhetette meg az, a kinek életében Isten után legtöbbet köszönhetett. Ugyanis jóltevője, Bethlen Kata grófnő, elhalálozott. A grófnő, a ki 1758. év nyarát a száldobosi fürdőn töltötte, már azelőtt is sokat gyöngélkedett; betegsége azonban csak 1759. elején fordult rosszabbra. Homoródhévizről Fogarasra vitette magát, a hol bátyjának, gr. Bethlen Sámuelnek jólelkű özvegye, Nemes Klára grófnő ápolgatta. A grófnő szenvedései közt sem vesztette el Istenben való hitét és bizodalmát. Udvari papjával, Málnási Lászlóval, a ki állandóan betegággya mellett volt, buzgón imádkozott csendes kimulásért s az igazak-

¹ Gellius Transsylvanicus, 156. l.

² Id. m. 153—155. l.

nak boldog haláláért. „Vallást tett — írja Bod — mind a maga semmiségéről s mind a Krisztus elegendőségéről. Tudják azok jól, a kik életében vele társalkodtanak; tudják, a kik betegágyában körülötte forgottanak. Ki volt olyan, a kinek szíve meg nem indult volna az ő beszédein?”¹ Végre július 29-én megváltá a halál kínos szenvedéseitől. „Kimult e világból — írja Bod Descriptiójában — az én nagy és áldott emlékezetű jó pátrónám, gróf bethleni Bethlen Kata, d. 29. Julii² hosszas betegsége után Fogarasban.³ Voltam temetésén s prédikállottam (maga rendelte volt életében) Fogarasban, a hol el is temettetett d. 25. IX-bris. Felette sok jótéteményével éltem ez áldott asszonynak életében.”⁴ E szomorú alkalommal mondott halotti beszédét „Tiszta, fényes, drága bibor“ czim alatt Kolozsvárt bocsátotta közre 1762-ben. Háládatosságának emlékjeléül pedig megírta a grófnő születését, neveltetését, családi életét, özvegységét, vallásosságát, jócselekedeteit, betegségét, szenvedését, halálát és eltemettetését. Ezt a munkáját „Néhai méltóságos gróf bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága világi életének s boldog megoszlattatásának versekbe foglaltatása“ czim alatt fennebbi művéhez csatolva adta ki. A grófnő két kövére szintén ő írta az emlékverseket. A fogarasi templom tornyába elhelyezett kőre ezt a versét metszették:

„E torony oldala tartja e nagy követ,
E kő befoglalja amaz áldott nevet,
Melyről akárki is méltán példát vehet,
S példáját követvén az egekbe mehet.

¹ Tiszta, fényes, drága bibor.

² Mikó tévesen *február* 29-et ír, id. m. 13. l.

³ Bod „Néhai méltóságos gróf bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága világi életének s boldog megoszlattatásának versekbe foglaltatása“ czimű művében a halálozás helyéül *Homoródhévizet* írja.

⁴ A grófnő 1752. márczius 7-én Fogarason kelt végrendeletében is megemlékezett róla. Ugyanis e végrendelet 5. pontja alatt négy lovat hagyott neki „a zöld kocsival egyetemben“. Leányának, Bod Katának, ugyanazon végrendelet 7. pontja alatt 60 m. frtot hagyományozott. L. Szádeczky id. m. 32. l.

Gróf Bethlen Kata ez, Bethlen Sámuelnek
 Kit szült Nagy Borbára, mint édes férjének,
 Éltében hív társa Teleki Józsefnek,
 Ki volt főispánja Fejér vármegyének.

Ez Úr, e templomot másokkal fundálá,
 Ez asszony azután bolt és cserép alá
 Véteté; költségét erre nem sajnálá,
 Melyből az Istenre térjen örök hála!

Huszonhét esztendőt töltött özvegységben,
 Minden rendek előtt példás kedvességben,
 Ötvenkilenczetek világi életben,
 A mit kívánt, vagyon már Jézus ölében.

Igenben készítette Péter Bod."

A siron fekvő köre ezt a versét vésték:

„Teste e kö alatt gróf Bethlen Katának,
 Lelke szent kezében vagyon Jézusának,
 Kiben hitt s kit tartott Megváltó Urának,
 Magát alázatos hív szolgálójának.

Ezerhétszázban lett világra jövése,
 Ötvenkilenczedben innen kimenése,
 Özvegyi életre két ízben lépése,
 Ebben sok időkip kegyesen élése.

Atyafiszerető, kegyes, istenfélő,
 Szegényt, iskolákat javával segélő,
 Tiszta szent étellel mások előtt fénylő,
 Volt mértékletesen s ártatlanul élő.

Ezért mindenféle rend ötet becsülte,
 Tőle félt a gonosz és távol kerülte,
 Áldott neve maradt, ezt jósága szülte,
 Győzedelmi székét már égben beülte.“¹

Bod ebben az időben életének már „deres, zuzmarázós telére jutott“. ² Sokat betegeskedett s testi ereje is hanyatlani kezdett. 1761. márczius 1-én egy kelés lett a nyakán, melyet még súlyosbított az orbáncz és sz. Antal tüze. Hármaz

¹ Gellius Transsylvanicus. 42 – 44. l.

² Szent Hilárus. 1760. Előszó.

betegsége miatt annyira elgyengült, hogy papi kötelességeket sem végezhetett. Orvosa, Maksai Mihály, végre eret vágott rajta s azután kezdett jobban lenni; de csak pünköszt táján kezdett ismét szolgálni. Szépen érző lelkére vall, hogy lábbadozó állapotában is Dévára indult Barcsay Gergelynének — br. Naláczi Sárának — május 24-én tartandó végtisztességére, hogy a kegyelet adóját lerója ezen elhunyt jöltevéjre iránt is. A temetés után egyenesen az algyógyi fürdőre ment, hogy megújuló fájdalmaira enyhülést keressen. Ott találkozott régi tanuló társával, Berzetei Józseffel és a szászvárosi dékánnal, Vásárhelyi K. Andrással. Algyógyon ismerkedett meg Hunyad vármegye főúri családainak ott időző kiváló tagjaival, nevezetesen: br. Szentkereszti Sámuellel, gr. Kuun Lászlóval, gr. Kuun Istvánnal, Szilágyi Sámuellel, Győrfi Sámuellel, br. Jósika Mózesnéval, br. Jósika Imrénével és gr. Gyulay Józsefnéval, kiknek társaságában pihenést és lelki élvezetet talált. Egy heti üdülés után hazatért, a nélkül, hogy daganata teljesen elmúlt volna. Még ki sem pihenhetette magát, midőn Málnási István gyulafehérvári pap társaságában ismét útra kelt, hogy a június 7-én Bögözben összeülendő közzsínaton jelen lehessen. Útközben meglátogatta Székelykeresztúron gr. Korda Zsigmondné, Fiátfalván gr. Bethlen Sámuelné és Szentersébeten gr. Bethlen Ádámné, ki egy sajátkezűleg készített értékes úrasztali takarót adott át neki a magyarigeni egyházközség számára.

A nyár folyamán teljesen felépült, de ősz felé ismét gyöngéledni kezdett. November 21-én arca és feje egészen feldagadt. Betegségében az „öreg“ Pataki Sámuel gyógykezelt, de csak 1762. január havában állott annyira helyre, hogy papi teendőit rendesen végezhetette s félben levő művein is dolgozhatott. Ezen év június 2-án újra fölkereste az algyógyi fürdőt. De már két hét múlva, június 16-án, a Sárpatakra összehívott közzsínatra utazott. A közsinat tartama alatt a gr. Teleki Lajosné vendége volt, a ki „igen jó szívvel látta s mindennel gazdálkodott“. Sárpatakról

átrándult Gernyeszegre is gr. Teleki Lászlóhoz s nejéhez, Ráday Eszter grófnőhöz, a ki Bethlen Kata után legnagyobb jöltevéje volt. Itt ismerte meg személyesen gr. Ráday Gedeont, ki húgánál éppen látogatóban volt.

Bod a következő évet sem töltötte el betegeskedés nélkül. 1763 tavaszán, április 4-én reggel, éppen azon a napon, a melyen Diódon Biró József és Biró Lajos testvéreket, kik egymásután harmadnappal haltak meg, kellett eltemetnie, akkora szemfájás lepte meg, hogy a temetési szertartást alig tudta elvégezni. A sok írás és olvasás miatt sokat szenvedett szembajban azután is, de gondos gyógykezelés által csakhamar helyreállott.

Mindamellett, hogy hivatalos teendői alig engedtek számára egy-egy nyugodt pillanatot s gyakori betegeskedése nyomasztólag hatottak kedélyére, mégis bámulatos szorgalommal munkálkodott. 1760-ban adta ki vallás-erkölcsi irányú „*Szent Hilárius*“-át, mely a köznépnek egyik legkedveltebb olvasókönyve lett. Ugyanebben az évben bocsátotta közre magyar nyelven az első rendszeres egyháztörténelmet: „*Az Isten vitézkedő anyaszentegyházának rövid históriájá*“-t. 1761-ben adta ki második egyháztörténelmi művét: „*Szent Heortokrátés*“-t, melyben a római katolikus egyház ünnepeinek s a naptárba felvett szentjeinek rövid történetét írta meg. E munkák közt irodalomtörténeti szempontból legnagyobb fontosságú a második. Nemcsak azért, mert abban magyaros nyelvezetre törekedett, hanem főként azért, mert látva, hogy „közel van a magyar nyelv a megzavarodáshoz és abból következhető romlásához“, újra megpendítette egy magyar tudós társaság felállításának szükségességét. „Bizonyos az — írja előszavában — szerettem volna én kivált az embereknek neveket a magyar nyelvnek folyása szerint előadni, de úgy, ha előbb egynéhány értelmes emberekkel egyet érthettem volna ezen dolog iránt; mert másképen ennek több haszna nem lett volna, mint a boldog emlékezetű Apáczai Csere János fáradságának, a ki majd mindenféle tudományhoz tartozó szokat magyarul adott

elé, melyben őtet vagy senki, vagy igen kevesen követték. E végre azért igen jó volna *tudós emberekből álló magyar társaságot* a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagyon, felállítani. „Azonban ez a fenséges eszméje, mely a magyar nyelv iránt való mély érzéséből s hazafiúi aggodalmából fakadt, visszhangra nem talált.

Bodot ez a körülmény nem kedvetlenítette el, sőt még nagyobb munkásságra sarkalta. Nem lesz érdektelen e helyen néhány pillantást vetni azokra az áldozatokra, a melyeket művei kiadásában ő maga is hozott. „Az 1763-ik eszt. májusának 3-ik napjáig való költségeim, melyeket könyvek nyomtatásokra fizettem, mennek fel ad flor. hung. 1742. A mivel mások segítettek, teszen flor. hung. 303. dr. 50. A többit pótoltam magamtól és az exemplárok árokból, ú. m. f. h. 1438. dr. 50.“ A mint láthatjuk, anyagi haszon nem jutalmazta munkásságát, sőt föl kellett áldoznia papi fizetésének jelentékeny részét. Az ő áldozatkészségén kívül méltó elismeréssel jegyezhetjük föl Bethlen Kata grófnő után a gr. Teleki László és neje, Ráday Eszter; gr. Bethlen Imre és neje, Gyulay Klára; Barcsay Gergelyné — Naláczai Sára; gr. Bethlen Farkas és gr. Gyulay Ferencz neveit. kik a Bod buzgó igyekezetét s a nemzeti életre kiható rendkívüli munkásságát méltányolni tudták és az ő gyámoltása által abban a vigasztalan időben a magyar irodalomnak majdnem egyedüli Maecenásai valának.

III.

Az 1764. év első napja Bodra nézve nagyon szomorú eseménynyel köszöntött be. Azon a napon halt meg Bethlen Kata grófnő után legnagyobb jóltevője, gr. Teleki Lászlóné — Ráday Eszter grófnő — ki életében sokszor segítette őt s végrendeletében is 217. m. forintot hagyományozott neki könyveinek kiadására. „Énnekem — írja Bod — sokszor segítségre kezeit nyújtó nagy Tábíthám, kegyes pátrónám volt.“ A mint följegyezte, a grófnő „koporsó betétele alkal-

matosságával“ az ifjú gr. Teleki Sámuel magával vitte Nagyszebenbe. A temetésen, mely Gernyeszegen tartatott június 17-én, a grófnő végrendelkezése szerint ő beszélt felette. Ez a halotti beszéde: „*Örökké élő és a halál porán felül álló Goel*“ czim alatt 1766-ban került ki a sajtó alól Kolozsvárt. A temetést követő napon, június 18-án, „a belső és külső rendből álló Supr. Reformat. Consistorium, ezen mostani temetési szomorú alkalmatossággal feles számmal Isten jóvoltából összegyűlvén, sok rendbeli ügyes bajos dolgairól egymás között atyafiságosan beszélgetvén, több dolgaik között a régiebb és újabb pia fundatiók állapotjokról consultált“. ¹

Ámbár gr. Teleki Lászlóné halála nyomasztólag hatott a Bod kedélyére, mégis munkakedvét nem csökkentette. Ebben az évben bocsátotta közre Nagyenyeden „*Hungarus Tymbaules*“-ét, melynek folytatásául 1766-ban adta ki szintén Nagyenyeden „*Hungarus Tymbaules Continuatus*“-át Azonban a Bod roskatag testét ez az év sem kimélte meg a betegségtől. Szeptember elején fájni kezdett a jobb fele. Mintegy tíz napig feküdni sem tudott, hanem egy széken szunyókált. Mivel járni sem volt képes, két mankót csináltatott s azoknál fogva vonszolta magát. „Szörnyű kinban voltam, nagy fájdalomban, mintha a kutyák rágtak volna“, írja betegségére vonatkozólag.

A következő évben az a megtiszteltetés érte, hogy ismét kijelöltetett a közfőjegyzőségre. Verestói püspök 1765. április 21-én eltemettétvén, ² a megüresedett püspöki széket következők útján Aranka közfőjegyző foglalta el. Az így megüresedett közfőjegyzői hivatal betöltése a június 16-ikára Marosvásárhelyre összehívott közsinatnak lett a feladata. A főegyháztanács a közfőjegyzőségre Bodot ezzel az alka-

¹ E tárgyban hozott végzést l. egész terjedelmében. Gellius Transsylvanicus. 222–227. l.

² A temetésen jelen volt Bod is. Másnap Kendilónára ment gr. Teleki Ádámhoz. Harmadnap jelen volt Pataki Sámuel kolozsvári tanár leányának a lakodalmán.

lommal is „uno ore denominálta“, feltalálván benne mindazokat a tulajdonságokat, a melyek ennek a fontos állásnak betöltéséhez megkívántattak. Midőn a közzsinat, melyen a főegyháztanácsot gr. Teleki László és Székely Ádám képviselték, összeült s a választásra került a dolog, a vén esperesek is választatni kívánták magukat. Ezt a szokatlan esetet az az ellenszenv szülte, a melylyel némelyek a Bod személye iránt még akkor is viseltettek. Nevezetesen Bodnak a közfőjegyzőségre való kijelöltetését az ő szorgalmazásának tulajdonították, holott, a mint később kiderült, a főegyháztanács önként s a Bod kérelemnélkül cselekedte azt. A főegyháztanács képviselői a részrehajlás vádját kikerülendő, új jelölést tartottak, melyen az idősebbek közül: Vass Gábort, Beregszászi Mózeszt és Deési Lázár Györgyöt; az ifjabbak közül: Bod Pétert, Deáki Filep Sámuel és Incze Ferenczet¹ jelölték a közfőjegyzőségre. A közzsinat. miután ebben a jelölésben megnyugodott, áttért a választás megejtésére, mikor is a szavazatok többségével közfőjegyzővé választott Deési Lázár György, a nagyenyedi egyházmegye esperese, ki hivatalába azonnal be is iktattatott. Így sikerült a Bod ellenceinek az ő közfőjegyzővé választatását másodszor is megakadályozni.

A közzsinat bevégeztével Aranka püspök Deési közfőjegyzővel püspöki vizsgálatra indult a gyulafehérvári egyházmegyébe. Június 27-én Benedekről Magyarigenbe mentek, s ott magukhoz vévén Bodot is, hárman indultak a hunyadi egyházmegye megvizsgálására. Mind lementükben, mind visszatérő útjukban Bábolnán a br. Naláczi Józsefné, Piskin a br. Bánffi Dénesné vendégei valának. A vizsgálatból egy hét múlva, július 5-én, érkeztek vissza Magyarigenbe. Ebéd után átmentek Borosbocsárdra, a hol Bod a püspöki birtok jobbágyait összegyűjtetvén, bemutatta nekik Aranka püspök személyében az új földesurat. A mint följegyezte, a sok utazás és kedvezőtlen időjárás

¹ Bod Descriptiójában tévesen *Incze István*-t ír.

miatt annyira berekedt, hogy néhány hétig szolgálni sem tudott.

Jóllehet Bod az egyházmegyei jegyzőségnél magasabb hivalalt nem viselt, mégis egyházi életünk nevezetesebb pillanataiban ott látjuk munkálkodni őt is. Nemcsak a már hajlott korú püspök ajándékozta meg bizalmával, hanem a főegyháztanács is igénybe vette buzgalmát és nagy tudását éppen abban az időben, midőn az erdélyi református anyaszentegyház a legküzdelmesebb napokat élte. Nem lévén többé hatalom, melyre a reformátusok támaszkodhattak volna, a római katolikusok részéről vallási érdekeikben sok sérelmet szenvedtek. Már korábban is nagy megpróbáltatásoknak voltak kitéve. Az új életre ébredt katolicizmus minden eszközt felhasznált régi hatalmának visszanyerésére. Teljes tudatában volt annak, hogy ezt a célt csak a reformátusok teljes kiirtásával érheti el. S ebben a részben hű maradt a jezsuita elvhez: „a cél szentesíti az eszközöket“. A felbujtogatott katolikusok — urak és parasztok egyaránt — nemcsak új templomok építésében akadályozták meg a reformátusokat,¹ hanem papjaik vezetése alatt fegyveres erővel törtek a reformátusoknak nagy áldozattal épített templomaikra, s azoknak ajtait betörvén, a szent és igaz Isten nevében elfoglalták.² Sőt szemérmetlenségükben annyira mentek, hogy ha valamelyik református községben 2—3 katolikus vallású ember lakott, az már elégséges ok volt arra, hogy nemcsak a templom, hanem az egyházi

¹ „Keservesen megvalljuk, fáj is a szivünk — ezeket olvassuk a gyulafehérvári egyházközség panaszában — hogy oláhnál, zsidónál, alábbvalónak tartanak, midőn nekik templomok, synagógák, nekünk egy csűr s koresma nevezet alatt heverő helyünk, az is nyakunkba omlani, szakadni láttatik.“ L. Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve, Kolozsvár, 1864. 54. l.

² Marosillyén, 1749-ben, az ottani római kath. pap, maga mellé vévén a branyieskői papot s egy csomó fegyveres székelyt, „az egész pápistasággal a ref. templomra mentek s annak ajtaját sarkából kivetvén, violenter occupálták“. L. Főegyháztanácsai jegyzőkönyv. I. k. 325. lap.

birtokok elfoglalására is kísérletet tegyenek.¹ A református köznépét „ünnepeiknek megülésekre kényszerítették kemény büntetések terhe alatt, sőt arra is vitt némelyeket buzgó indulatjuk, hogy mezőre, rétre kimentenek és az ott dolgozó paraszt embereket zálogolták, verték, kergették és egyébbel is büntették“.² De nemcsak a hívek állottak ki számtalan „mortificatiot“, hanem még az Úr szolgálainak sem hagytak nyugalmat. A felbőszített tömeg a református papokat kiverte hajlékaikból, mint a gazdátlan ebet.³

Valóban csoda, hogy ennyi nyomás és ilyen szemérmetlen eljárás mellett a református egyház Erdélyben el nem enyészett. Ez a körülmény, az egyháztagok erős hitén kívül, részben annak tulajdonítható, hogy a főkormánysezék, a hozzá fölterjesztett panaszokra, 1752. április 28-án kibocsátott rendeletében „adhortált kit-kit, hogy aféle privata authoritásból származott violenta occupatiokról, nevezetesen: templomok és ecclesiasticus fundusok és parochiáknak vagy erőszakkal, vagy valamely keresett praetextus alatt törvény útján kívül való elfoglalásától a modo in posterum desistáljanak“.⁴ Ez a rendelet kétségkívül megszüntette volna a reformátusok háborgatását, ha Mária Terézia 1751. augusztus 19-én kelt leiratában nem utasítja vala a vármegyei hatóságokat a „hittől elszakadtak törvényes keresete és büntetése iránt“.⁵ Az udvar támogatása által vérszemre kapott katolikusok ismét megkezdették az irtó harezot a reformátusok

¹ Butyka Mihály 1747-ben br. Bánffi Zsigmondot értesíti, hogy a katolikusok erővel akartak betörni a csomafáji templomba s mivel a reformátusok ellene állottak, azzal fenyegetőztek, hogy katonai erővel fogják elvenni, holott csak két katolikus ember van a községben, azok is zálogos just birnak. L. Főegyháztanácsai jegyzőkönyv. I. k. 262. l.

² Szent Heortokrátés. Az olvasóhoz.

³ 1749-ben Lampérten Gencsy Zsigmond a jobbágyaival a református papot kiverette a papi telekről. L. Főegyháztanácsai jegyzőkönyv. I. k. 340. l.

⁴ Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1864. 58. lap.

⁵ Gellius Transsylvanicus. 316—319. l.

ellen. A templomok és egyházi birtokok elfoglalása újra napirendre került s bizonyára nem vált a magát „egyedül idvezítőnek“ nevező egyház dicsőségére, ha támadó fegyveréhez ártatlan vér tapadt.¹ Ezek után hozzákezdettek a térítés minden neméhez. Hivatalhoz könnyebben jutott a katolikus egyén; még annál könnyebben, ha reformátusnak születvén, áttért a katolikus hitre. Volt eset arra is, hogy felségsértés miatt vád alatt álló reformátusok ajánlatot kaptak, hogy hitök elhagyásával megválthatják magukat.² Ha szép szerével nem boldogultak, nem riadtak vissza az erőszaktól sem. „Egy pápista székely gyermek reformálódván, az utcán elfogatott s visszavitetett Gyergyóba.“³ Valóban találóan írja a krónikás ezekre a gonosz időkre vonatkozólag: „Minden jelek arra mutatnak, hogy végképen ki akarnak bennünket szakgatni a pápisták.“⁴

Azonban mindezek az udvart nem elégítették ki. 1764. május 6-án a főkormányshékhöz intézett leiratában „kedvetlenül értvén, hogy a hittől elszakadtak törvényes keresete és büntetése iránt kiadott felséges rendeletei mindeздеig tökéletességre nem mentenek“: a főkormányshék 1765. június 1-én kiadott végzésében felszólította a háromszéki hatóságokat, hogy „a katholika egyházi személyek által jelentendő hittől szakadtakat a szék fiscalisa által késedelem nélkül perbe fogatván, dolgokat törvényesen elláttatni el ne halaszszák és a kik olyanoknak lenni megbizonyít-

¹ Ez történt pl. Abafáján. Miután a református kegyurak részint kihaltak, részint elköltöztek, egy br. Huszár nevű római kath. úr költözött be a községbe. 1763-ban, midőn egyszer a tutajszállítás foglalkozó nép távol volt, br. Huszár fölfegyverzett cseléségével a református templomra rontott s azt minden külsőségeivel elfoglalta az ottani r. kath. templom számára. E küzdelemben lövetett le a védelmező nép élén álló kántor-tanító is. L. Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára. Kolozsvár, 1891. XXV. l.

² Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1864. 58. l.

³ Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. I. k. 285. l.

⁴ Sinai Miklós naptárjegyzetei. L. Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. Debreczen, 1873. 223. l.

tatnak, azok az ő Felségétől kiadott mód és büntetés szerint meg is büntetessenek“. ¹ Úgy látszik, hogy ez a rendelet sem hozta meg a kellő eredményt, mert a főkörmányszék azon év december 26-án br. Bajthay Antal erdélyi római kath. püspök fogalmazásában a következő körrendeletet bocsátotta ki: „Számos királyi parancsolatja által méltóztatik Felséges asszonyunk tilalmazni, miképen a katholika hitben született, vagy egyszer arra állott és hitők letételével is aztat vallók és bizonyítók igaz hitőktől ne távozzanak; az attól hitetlenül elpártoltak pedig törvényes úton és módon kerestessenek és megbüntetessenek. Vannak mindazonáltal némely helységekben olyatén hitőkkel játszó személyek, kik vagy a katholika hitben születettvén, vagy azt felserdült és megállapodott korokban vallván e hitők letételével is bizonyítván és arról elfelejtkezvén, tetszések szerint vallásokat változtatják és mégis mindazonáltal Isten és haza törvénye és fennebb említett királyi parancsolatok ellen büntetetlen szenvedtetnek. Közlöttek ez iránt kegyelme-tekkel már ezelőtt is Felséges asszonyunk kegyelmes rendelkezései; melyek között nevezetes lévén az, melyet még az 1751-dik esztendőben Kisasszony havának 19-dik napján adni méltóztatott, hogy friss emlékezetekben lehessen, újra és annak valóságos mássa kegyelme-tek eleibe ezennel terjesztetik, keményen parancsolván, hogy azokat minden részeiben hűségesen teljesíteni ismerjék szoros kötelessége-eknek.“ ² Erre a rendeletre, 1766. január első felében, újult erővel tört ki ismét — különösen Háromszéken — a reformátusok háborgatása, mely néhány hét múlva az üldözés jellegét öltötte magára. A római katolikusok nemesak törvény elé idézték azokat, a kiket vagy katolikus pap keresztelt, vagy valamelyik elődük katolikus volt, vagy a katolikus vallásról tértek át a református vallásra, hanem kemény fogságra is vetették s addig szabadon nem bocsátották,

¹ Gellius Transsylvanicus. 323—324. l.

² Id. m. 316—319. l.

míg kötelező ígéretet nem tettek, hogy áttérnek a katolikus vallásra, vagy biztosítékul két megbízható kezest nem adtak.

A főegyháztanács ezekkel az üldözésekkel szemben nem maradt tétlenül. Január hó végén tartott ülésében Málnási László nagyszebeni papot arra utasította, hogy a főegyháztanács nevében szólítsa fel Bodot az erdélyi református egyházak vallásügyi sérelmeinek összeírására. Bod, a ki egyházmegyéjében épen egyházvizsgálaton volt, február 7-én kapta meg a Málnási levelét. Azonnal munkához fogott s miután elegendő adalékot gyűjtött, a vallásügyi sérelmeket a legnagyobb részletességgel összeállítván, munkájátát beterveztette a főegyháztanácshoz. A főegyháztanács, egyetértve az evangélikusok főegyháztanácsával, „*Libellus supplex. Regiae Matti a Curatoribus Ecclesiar. Helveticae et Augustanae Confessionis addictar. d. d. 28. Junii an. 1766. submissus*“ czím alatt egy terjedelmes emlékiratot¹ terjesztett be a főkormány-székhez az udvarhoz való fölterjesztés végett, melyben részletesen kifejti azokat a sérelmeket, melyek a két pretestáns egyházat érték. Ennek az emlékiratnak azonban nem lett semmi foganatja, sőt az udvar a következő évben újlag megrendelte „az apostaták prosequáltatását“.

Azok a bántalmazások, a melyeket a reformátusok szenvedtek, nem maradtak hatás nélkül a Bod lelkületére. Különben is élénk felekezeti szellemét még inkább fokozták. A mint 1749-ben megjelent „*Szent Judás Lebbeus*“-ában a hiveket buzditotta állhatatosságra, ezeket irván: „a vallásunkat csúfoló embereknek mocskos beszédeik, Rabságának káromlása minket felettébb meg ne háborítson, mert ha nincsenek is vallásunknak sok pátrónusai, vagyon egy, a ki nagyobb mindeneknél: az Isten; felkél ez a maga dicsőségéért, könnyen felfordítja a csúfolóknak székeiket, megbolondítja tanácsokat“:² úgy ebben az évben (1766.) Nagyenyeden kiadott „*Smyrnai Szent Polykárpus*“-ában a

¹ Gellius Transsylvanicus. 346—361. l. egészen közölve.

² 208—211. l.

méltatlanul üldözött „reformáta igaz vallást“ veszi védelmébe a katolicizmussal szemben, mely, „a maga vélekedésének bálványát imádvá“, egyedül magát tartja az idvezítő hit birtokosának, nem habozik nyíltan és leplezetlenül kimondani, hogy „mikor a reformáta ekklesia világosan és hathatósan megmutogatta azt, hogy ő azt tanítja, hiszi, vallja, a mit a próféták és apostolok tanítottak, hittek, vallottak, azt mondhatja örömmel és bátran, a mit Tertullianus írt: *Habeo origines firmas ab ipsis auctoribus, quorum fuit res. Ego sum haeres apostolorum.* Én vagyok az apostoloknak örökösök, a kiktől vettem eredetemet“. ¹

A milyen elszántan védi a református anyaszentegyházat, épen olyan szenvedélyesen kel ki ebben az évben sajtó alá adott s 1767. májusában megjelent „*Magyar Athenás*“-ában a katolicismus, illetőleg annak vezérférfiai ellen, a kik „sok méltatlan vádakkal terhelték mind a reformáta apostoli sz. vallást s mind annak tanítóit“. Kiméletlen, de igaz vonásokkal jellemzi őket s jellemzésükben mind megannyi leczkét ad a katolicizmusnak. Így Pázmány Péterről, a katolikusok szemefényéről, ezt a lesújtó ítéletet mondja: „Igen nagy térítő és vallást üldöző ember volt; azt pedig szokták cselekedni nem annyira a született katolikusok, mint a más vallásból arra tértek, hogy inkább buzgóknak s igazán megtérteknek láttassanak másoktól.“ ²

A „fogavesztett“ Sámhárról, a ki minden örömét a reformátusok gyalázásában találta, így nyilatkozik: „Forognak elő most is holmi apróság könyvecskék a Sámhárr neve alatt, a melyből akárki is igen kevés épületet vehet, hanem ha mást vagdaló, moeskoló formuláeskákat tanul. . . . A minemű könyvek írásokkal az apostolok nem igyekeztek a pogányokat téríteni, de a római katolikusok is a különböző vallásúakat elidegenítik inkább, mint magukhoz édesítik.“ ³

¹ Smyrnai Szent Polykárpus. Előszó.

² Magyar Athenás. 6. lap.

³ Id. m. 235. lap.

Bodnak ezek a nyilatkozatai, mint fennebb láttuk, a reformátusok üldöztetésében találják magyarázatukat. És mégis némelyek ezzel a körülménnyel nem számolva, nem átalálták őt felekezeti türelmetlenséggel vádolni. „Ez a nagy férfiú — írja Horányi — elméjének kitűnő emlékeivel nem közönséges büszkesége Erdélynek és általános tetszést nyert volna, ha tekintettel a viszonyokra enyhébben és okosabban írt volna. Mert, ha önszántunkból vetjük magunkat a rohanó árba és ezzel szembe akarunk szállani, a vad hullám el fog sodorni.“¹ Nem nehéz átlátni, hogy ezeket a szavakat a felekezeti elfogultság adta a piarista Horányi ajkaira. Ezért ítélete helytelen; Bodhoz épen méltatlan. Hiszen ő maga mondja: „A hit Isten ajándéka és ha valaki hitet felebarátjának adni nem tud, azt vagy szenvedni kell békességes tűréssel, vagy azzal bánni atyafiúi szeretettel.“² Őt a körülmények, hitsorsosainak szorongatott helyzete, kényszerítették arra, hogy kárhoztassa a katolikusok eljárását. Nem is örömet tette. „Boldogtalan idő — úgymond — mely effélék írására kényszeríti az istenfélő papot.“³

IV.

Az az önzetlen munkásság, melyet Bod ezekben a nehéz időkben hitsorsosai s ezáltal az erdélyi református anyaszentegyház érdekében kifejtett, megszerezte neki az elismerésen kívül a közfőjegyzői hivatalt is 1767-ben. Ugyanis Aranka püspök, mielőtt a Kézdivásárhelyre, június 28-ikára összehívott közzsínatot megtarthatta volna, június 9-én váratlanul elhunyt. A megüresedett püspöki széket Deési közfőjegyző foglalta el következők útján, s így a közfőjegyzői hivatal betöltése a már összehívott közzsínatnak lett egyik legfontosabb feladatává.⁴ A főegyháztanács a jelölés meg-

¹ Memoria Hungarorum. Viennae, 1775. I. k. 305—311. l.

² Magyar Athenás. 221. l.

³ Id. m. 323. l.

⁴ „Püspököt választani nem szükség, mert arra a generális

ejtése tárgyában június 17-én ült össze s egyhangúlag a Bod személyében állapodott meg, a kit már kétszer jelölt a közfőjegyzőségre. És hogy az ő megválasztását keresztülvigye, 48—1767. sz. alatt egy körlevelet állított ki, melyben a közzsínat tagjait felkéri, hogy Bod „lelkiismeret szerint érdemes személyére hajoljanak“. Ez a körlevél, mely érdekes világot vet a reformátusok akkori helyzetére s a Bod érdemeit is teljes mértékben elismeri, így hangzik:

„Igen akarná a Supr. Consistorium, ha a generális notáriusnak mostani választásában lehetne nézni mind aetására, mind rendére, mind pedig hasznos érdemeire a tiszti atyafiaknak, de a mennyiben:

1-mo. Újabban is kiment ő Felsége parancsolatja, hogy apostaták az 1751-ik esztendőben költ rendelés szerint prosequáltassanak,¹ tudnivaló pedig ezelőtt is mennyi nyomorúságot szenvedtek e miatt hitünknek sorsosi, a mely törvénytelenéseknek ottan-ottan a superintendentia által szükség repraesentáltatni;

2-do. Az ő Flge parancsolatainak, mint most is ő Flge betegségében és gyógyulásáért való devotiók sietős véghezvitele épen szükséges, nehogy hidegséggel és neglectussal vádoltassunk;

3-o. Tiszt. superintendentens atyánkfiainak egymás után következett halála a püspöki levelek dolgában is nagy hányódást okozott, úgy, hogy a püspöki jöszágok defensiójára kívántatók is sok kezekre kelvén, sok utánna való járással lehet egybeszerezni;

4-o. A mostani terhes circumstantiák a V. Clerus előljáróival sűrű és siető correspondentiát kívánnak;

5-to. Sokszor lett volna eddig is szükség, melyre ezután még nagyobb is lehet, hogy tiszt. püspök és gene-

notáriusnak immediate successioja legyen. Generális notáriust szükség választani, de beesketni nem.“ Gr. Lázár János levele a főegyháztanáeshoz. L. Főegyháztanáesi jegyzőkönyv. II. k. 661. l.

¹ 1767. május 26-ról. L. Gellius Transsylvanicus. 404—405. lapjain egészen közölve.

rális nótárius uramék ide a Supr. Consistoriumba behivatassanak és in publicum religionis consultáljanak.

Ezen okok és magának a V. Clerusnak manutentiája és vallásunk sorsosainak oltalma, nem engedi, hogy a távol és széleken lakó tiszt. atyafiak közül választassék a generális nótárius, mivel a transpositio, mely talán pro medio allegáltathatnék sok incommodummal és alig vitethetnék végbe. Arra nézve szükségesnek és pro bono publico elkerülhetetlennek ítéli a Supr. Consistorium, hogy a generális nótárius az ország közepéhez és kivált Szebenhez közelebb resideáló t. atyafiak közül választassék, a ki t. superintendens atyánkfiához is közelebb lakván, egyben vetett vállakkal viselhessék sz. vallásunknak nevedekő terheit.

Ennek felette, mivel a generális nótáriusnak a processusok eláboratiójára nézve is kivált, már sok mátrimonális causák is provocáltatni kezdetvén Flges udvar eleibe, törvénytudó embernek és buzgónak kelletik lenni, mindezeknek pedig sok jelekben bizonyosságát mutatta elő tiszt. Bod Péter atyánkfia ő kglme. Ő kglmét oly bizodalommal ajánlja a Supr. Consistorium pro electione a tiszt. atyafiaknak, hogy a ki ő kglme személyében meg nem nyugszik, az a maga privátumát a publicum ecclesiasticumnak eleibe tenni láttatik, mely kivált az Isten szolgálóihoz épen nem illik.

Kedvetlenül értette a Supr. Consistorium, hogy midőn ezelőtt is ő kglmét proponálta, azt némelyek ő kglme sollicitatiójának tulajdonították, holott sem akkor, sem pedig most bizonyosan semmit ő kglme a commendációban sem tudott és nem tud, hanem a Supr. Consistorium azon közjóra való szándékából, melyre vigyázni kíván és meg sem szűnik, ő kglmének mind személyében, mind lakóhelyében a fenn irt requisitumokat feltalálván, önként és minden kérelmen kívül cselekszi azt, a mivel tartozik.

Nem detráhál pedig ez semmit a tiszt. öregebb és elsőbb atyafiaknak és ő kglmek érdemeinek és előttünk

becsben levő existimátiójának, hanem a mennyiben vallásunk közönséges megmaradása és ezzel egybekapcsolva lévő mindnyájunknak különös boldogsága kívánja, ahhoz képest illik magunk cselekedetünket kormányozni, mindenkor megelőzvé a közönséges jó privatum commodumokat.

Találjon azért helyet ő kglmek előtt legalább egy ítélete és javallása a Supr. Consistoriumnak, vegyék szívekre ő kglmek vallásunk és a Clérus mostani terhes circumstántiáit és a fenn irt okokra is figyelmeztvén, t. Bod uram lelkiismeret szerint érdemes személyére hajoljanak; másként, ha fenn irt okokból származó akadályok miatt a Supr. Consistorium maga tisztit nem tehetvén, magok ő kglmek cselekedeteket megbánják és nem várt alkalmatlanságot szenvedni találnak, kiki tulajdoníthatja magának.“¹

Ezt a körlevelet a főegyháztanács azzal az utasítással küldötte meg Deési püspöknek, hogy a közzsínatra újlag kibocsátandó meghívókhoz csatolja. Magának a püspöknek pedig külön is lelkére köti, „hogy mind magára, mind a publicumra nézve igyekezze tiszt. Bod úr successióját.“

Nagyon természetes, hogy a választás iránt általános volt az érdeklődés. És, a mint a következmények megmutatták, a főegyháztanács körlevele s a püspök odaadó fázadozása nem maradtak eredmény nélkül. Ugyanis a közzsínat, mely június 28-án Kézdivásárhelyt ült össze, három szavazat kivételével Bodot közfőjegyzővé választotta, következőesi joggal a püspökségre.³ Ezen a közzsínaton a főegyháztanács küldöttei: gr. Mikó Pál és Antos István is résztvettek. Bod — úgy látszik — értesült a főegyháztanács szándékáról, de azt hitte, hogy arról a közzsínat tagjai nem tudnak semmit. Erre vallanak Descriptiójának következő szavai: „de azt az atyafiak nem tudták, minthogy a levélnek az a része (t. i. a mely

¹ Az erdélyi ref. egyházkerület levéltárában. Közölve van a Prot. Közlöny 1887. évi 51. számában is.

² Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. II. k. 662. l.

³ Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1860. 7. l.

az ő ajánlásáról szólott) fel nem olvastatott publice“. Különben a Bod közfőjegyzővé választása eseményszámba ment. „Ezt csaknem az egész hazabéli emberek várták s még a más vallásúak is“ — írja ő maga.

Ez a közzsínat kiváló fontossággal bír azért is, mert Bodnak, mint közfőjegyzőnek, már ezzel az alkalommal nevezetes szerepet juttatott. „A vallásokért háborgatottak ugyanis ismét panaszt emeltek azért, hogy sokan közülök megfogattak s el nem bocsáttak addig, míg magokat vallások változtatására nem kötelezték, vagy pedig ez iránt kezest nem állítottak.“ A közzsínat ezeknek a vallásiügyi sérelmeknek összeírásával egyhangúlag Bodot bizta meg, a ki a főegyháztanács felhívására már a mult 1766. évben is összeállította azokat. Bod, miután a vallásiügyi sérelmeket jelentés alakjában ezúttal is jegyzékbe szedte, munkájátát Deési püspökkel aláíratva, a közzsínat nevében augusztus 5-én beterjesztette a főegyháztanácshoz Nagyszebenbe. A főegyháztanács a közzsínat jelentését szeptember 3-iki ülésében 66—1767. sz. alatt vette tárgyalás alá. „Consultálódnak a Mlgs urak — olvassuk erre vonatkozólag — miképen találhassák jobb módját azon generális synodus repraesentatiójának a Mlgs gubernium eleiben való terjesztésében, melyet concinnált a synodus és catalogusba is vette azoknak neveket cum conditionibus et rationibus et facientibus, kik nemes Háromszéken¹ a vallásért háborgattatnak, fogdostatnak, a praetensa apostatásért tömlöczöztetnek és igen keményen tradáltatnak.“ — „Secretárius Halmágyi úrra bizatik — így szól a végzés — hogy a repraesentatiót concinnálja. Mlgs Toldalagi László úr pedig a küldött catalogusból szedegesse ki, kiket kellessék repraesentálni.“² Miután Halmágyi és Toldalagi eleget tettek megbízatásuknak, a főegyháztanács munkálataik alapján egy emlékiratot szerkesztett s azt szeptember 20-án azzal a kéréssel terjesz-

¹ Különösen Felsőtorján.

² Főegyháztanácsí jegyzőkönyv. II. k. 673. l.

tette föl a főkörmányszékhez, hogy a reformátusok méltatlan üldöztetését szüntesse meg. A kellő eredmény ezúttal nem maradt el: „Annak a hónapnak a végén ment — írja Bod Descriptiójában — a háromszékbeli katonatiszteknek kemény parancsolatok a háborgatottaknak vigasztaltatásokra.“ Erről a rendeletről október 3-án maga is értesítette Vásárhelyi János sepsii esperest és Bertalan András felsőcsernátoni papot,

Azalatt, míg a szorongatott reformátusok helyzete ily kedvező fordulatot vett, a főegyháztanács Deési püspököt és Bodot azzal a kettős megbízással küldötte Kolozsvárra, hogy egyfelől képviseljék a főegyháztanácsot gr. Bethlen Ádáménak augusztus 26-án tartandó temetésén, másfelől intézzék el a br. Bánffi Farkas függőbön levő kegyhagyományának ügyét. Ugyanis a főegyháztanács a közzsínatnak 1763-ban történt felszólítására többször felkérte az örökösöket: br. Bánffi Mihályt és Györgyöt, a kegyhagyomány kiszolgáltatására; de azok nemcsak hogy ki nem fizették, hanem még el sem ismerték. Deési és Bod a jelzett időben személyesen fölkeresvén őket, annyira vitték a dolgot, hogy a nevezett örökösök megígérték, hogy az 5000 frtnyi tőkét a következő 1768. év január 1-től kamatoztatni fogják.

Ide kell soroznunk Bodnak egy másik közszereplését is. A főegyháztanács szeptember 20-iki ülésében felszólítván a tövisi református egyházat pusztulásnak indult temploma kijavítására, 76—1767. sz. alatt értesíti egyszersmind, hogy ebben az ügyben Söveges Bányai Istvánt, a gyulafehérvári egyházmegye esperesét, meg az egyházmegye gondnokát és Bod közfőjegyzőt küldötte ki.¹ Bod erről a kiküldetéséről megemlékezik ugyan Descriptiójában, de hogy mit tett, nem jegyezte fel. Erre vonatkozólag adalékaink nem nyújtanak fölvilágosítást.

Mindamellet, hogy a közfőjegyzői hivatal újabb meg újabb kötelességeket rótt a Bod vállaira s igénybe vette majdnem minden idejét, mégis nem kevés munkásságot

¹ Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. II. k. 678. l.

fejtett ki. Ugyanis 1767-ben adta ki Nagyenyeden „*Erdélyi Féniks*“-ét, melyben Tótfalusi Kis Miklósnak, „a legrégibb magyar nyomdászok nagymesteré“-nek, emlékezetét újítja föl. Ez év szeptember havában került ki sajtó alól, Nagyszébenben, iskolai használatra készített „*Dictionarium latino-hungaricum*“-ja.¹ Ezeknek, valamint 1763. év májusától fogva megjelent munkáinak kiadásában is, két jó barátján: Berzetei Józsefen és Málnási Lászlón kívül, kizárólag a főrangúak támogatták, kik magyarok voltak nyelvben s érzésben. Nagylelkű pártfogóit: gr. Kendeffi Eleket, Danszkay Józsefet, gr. Teleki Józsefet, Ádámot és Sámuel, gr. Székely Ádámot, gr. Bethlen Ádámné — Bánffy Klára bárónőt, br. Kemény Simont és iktári gr. Bethlen Sámuel, hálás szívvel adja át az utókor emlékezetének. Háládatosságát különösen szépen jellemzi „Magyar Athenás“-ának gr. Teleki József, Ádám és Sámuelhez intézett ajánló-levele, melyben a többek közt ezeket írja: „Megvagyon Nagyságtokban az is, hogy azokat, a kik a tudományok körül forognak . . . szeressék, becsüljék s vélek társalkodni kisebbségeknek ne tartsák, sőt jó igyekezetekben elősegíteni gyönyörködjenek. Én hozzám is, jól lehet méltatlanhoz, a kiben ha nem tudományt avagy csak a tudományokhoz való szeretetet és azoknak kerestetéseiben szorgalmatosságot látván Nagyságtok, eleitől fogva jó indulatot jelentett ki. Melyet, hogy örök emlékezetben hagyjak a magyar nemzetben ezen kis könyvecskének a Nagyságtok úri nevekre való irással és ezt a Nagyságtokhoz való haládatosságomnak maradandó oszlopává emeljem, illendő dolognak, sőt ugyan szükségesnek tartottam.“

¹ Halála után a következő munkái jelentek meg:

„*Historia unitariorum in Transsylvania*“. Kiadta Sófalvi József. Lugd. Bat. 1776.

„*Historia Hungarorum Ecclesiastica*“. Kiadta Rauwenhoff. Lugd. Bat. 1888 - 90. I. III. k.

Mikó a Bod művei közé sorozza a „*Beszélgetés Izsák és Bethuel leánya Rebeka között házassága alkalmatosságával*“ című munkát is. Ezt elfogadja Szinnyei is (id. h.). Pedig ezt nem Bod, hanem *Pápai Páriz Ferencz* írta. Tek. Konez József marosvásárhelyi tanár közlése.

Valóban főuraink és úrnőink nemcsak a legnagyobb becsüléssel viseltettek a szerény, de nagytudományú pap iránt, hanem bizalmukkal is megajándékozták. Szépen bizonyítja ezt az a tény, hogy 1764-ben, szüretkor. gr. Teleki Lajosné — Bethlen Kata grófnő és gr. Bethlen Domokos felkérték őt, hogy gr. Teleki Lászlónak Klára nevű leányát kérje meg feleségül az ifjú iktári gr. Bethlen Sámuel számára. Jóindulatuknak is minden jelével elárasztották. Így 1765. február 16-án gr. Teleki László egy theás ibriket küldött neki ajándékba. 1766. június 16-tól jún. 26-ig Algyógyon, Péter nevű fiával együtt, gr. Bethlen Gergelyné — Kendeffi Rákhel grófnőnek vendége volt, s június 26-án gr. Kuun László a saját fogatán küldötte őt haza Magyarigenbe. Papi lakásán is gyakran fölkeresték, néha éppen munkaközben lepték meg, s viszont Bod is, valahányszor útban volt, rendszeren betért hozzájuk, s körükben újabb meg újabb ismeretségekre téven szert, alig volt Erdélyben olyan református főúr és úrnő, a kit személyesen ne ismert volna.

NEGYEDIK FEJEZET.

Bod családi élete és halála.

I.

Bod egészségét a hármass hivatalával járó nehéz terhek teljesen aláásták. A sok utazás miatt mellfájásban, a sok írás és olvasás miatt szembajban sokat szenvedett. „Ebben az esztendőben — írja 1768-ról Descriptiójában — többnyire sok változásokkal voltam, fő-, mejj-, szemfájással, huruttal és testemnek nagy erőtlenségével. Márczius 30-án ¹ eret vágattam, melylyel könnyebbedtem is, de április 9-én ilyen váratlan baj talála, mely alig hogy végemet nem szerzé. Reggel bádgyadozólag lévén, gondolám, hogy kimegyek a szőlőbe

¹ Mikó tévedésből május 30-at ír, id. m. 14. l.

a munkásokhoz. hogy verjem magamat s azután visszatér-
vén, a következő napi prédikációra készülgessek. A szőlő-
ben egy szőlővesszőt kezdvén tisztogatni, egy igen éles
kaczorral a balkezemet erősen megvágám; hamarjában be-
köttetém a keszkenőmmel s haza jövék, de idehaza a vér-
nek folyását meg nem állíthatván, reggeli kilencz vagy tíz
órától fogva estvéli majd hat óráig úgy annyira elfogya a
vérem, hogy már az életem utolsó órája is majd lefolyna.
Élesztgetve holmi spiritusokkal s a szörnyű nagy izzadásban
és változásban a vér folyása is megállván, úgy kezdék lassan
helyreállani. Kötötték sebemet sokfélével, végre gelesztákat
szedvén és eczetbe és égett borba vetvén, azokat kötötték rá
s úgy állott el a folyása. Szombaton estvétől fogva nem is
oldottam ki hétfőn reggelig, jól nyugodván alatta; ez egybe
is kezdette forrasztani. Isten kiváltképen való kegyelmes-
ségének tartom, hogy ekkor és ezen casus által meg nem
haltam; mert rossz akaróim bizonyosan rám fogták volna,
hogy magam öltem meg magamat és holtom után elmocs-
koltak volna.“

A főegyháztanács Bodnak erről a balesetéről nyilván
az idő rövidsége miatt nem értesült, mert április 14-iki
üléséből 13—1768. sz. alatt felhívja Deési püspököt, hogy
a dévai közzsínatból feljövő útját Bod közfőjegyzővel vegye
Nagyszében felé s térjenek be oda.¹

Meddig tartott Bodnak ezáltal a vágás által okozott
betegsége, pontosan megállapítani nem lehet. Annyi tény,
hogy meggyógyult, de a sok vérvesztés miatt nagyon el-
gyengült. Egészségi állapotára kedvezőtlenül hatott egy
általános feltűnést keltő esemény. Ugyanis annak az évnek
vége felé névtelen följelentés tétetett az udvarhoz, hogy a
református tanárok az iskolákban, a papok pedig egyházi
beszédekben a római kath. vallás hitcikkelyei ellen táma-
dást intéznek s e célból, az 1753-iki rendeletet áthágva,
előleges engedély nélkül olyan könyveket írnak és adnak

¹ Főegyháztanácsai jegyzőkönyv. II. k. 692. 1.

ki, melyekben nemcsak a római kath. vallást, hanem az uralkodóházat is méltatlanul bántalmazták. Erre a feljelentésre az erdélyi főkormányzékhez november 24-én egy szigorú királyi leirat intéztetett, mely megparancsolja egyfelől, hogy a reformátusoknak saját hitcikkelyeiket ezután csak fő- és alsó iskoláikban szabad védelmezniök, másfelől megrendeli, hogy a mondott irányban megjelent három könyvet: „*Smyrnai Szent Polykárpus*“-t, „*Catechismus*“-t és „*Magyar Athenás*“-t azonnal foglaltassa le, használatukat tiltsa meg s ezeknek a könyveknek íróit és kiadóit nyomozza ki s erről az eljárásáról mielőbb jelentést tegyen.¹

Az udvarnak a sajtó iránt tanusított kiméletlen eljárása s épen az említett könyvekre vonatkozó rendeletének híre országszerte elterjedt, s Bod kétségkívül nem volt az utolsó, kinek ez tudomására jutott. A főkormányzék a királyi leirat tárgyalását 1769. január 23-ikára tűzte ki. De erről az ülésről elhalasztotta, mert helyesebbnek tartotta előbb a főegyháztanácssal közölni s ennek ebben a tárgyban teendő jelentését bevárni.² A főegyháztanács január 29-iki ülésében megkapván a királyi leiratot, gr. Lázár János elnököt 17—1769. sz. alatti végzése alapján sürgősen Nagyszebenbe hívja, nemcsak azért, mert a főkormányzék újra „intimátumot“ küldött, hanem inkább azért, mert „nagyobb dolgokról is érkeztek Felséges asszonyunknak rescriptumai, melyek között symbolicus könyvünk, a Nagy Catechesis. Bod Péter úr munkája közül a Polykárpus és Magyar Athenás confiseáltatásáról, melyek iránt együtt kelletik consultálódnunk, mint igen nagy momentumu dolgokról“.³

Ezalatt Bodnak holt híre kelt. Maga a főegyháztanács jegyzőkönyve is 1769. január 29-ről „*Istenben boldogult*“-nak mondja. Nyilván azért, mert az ő személyét meghurczoltatásnak nem akarták kitenni.

¹ Mikó id. m. 16. l.

² Id. m. 17. l.

³ Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. II. k. 723—724. l.

A főegyháztanács márczius 2-án vette érdemleges tárgyalás alá a királyi leiratot s a főkormányzshékhöz fölterjesztett jelentésében előadta, „hogy hitfelekezetők papjainak a nyilvános szószékekből botránkoztató és ingerlő beszédek tartani eddig sem volt szabad s a püspök és főgondnokok intézkednek, hogy ilyenek ezután se tartassanak... A Polykárput és Athenást nem védelmezik; azokat az ő hírok s megkérdezések nélkül adták ki, sőt ők nem is tudják, hol és mikor történt az? Egyedül a Catechesis az, a miért aggódnak“. Ezért kéri, „hogy a gubernium ezen Catechesisnek, mint hitők fundamentomának lefoglalását, ezen felterjesztésnek ő Felsége elébe jutása s onnan újabb rendelet érkezétekig el ne rendelje, meg lévén győződve az iránt, hogy őket a legigazságosabb fejedelem Erdélyben bevett és felséges elődeitől is megerősített vallásuk szabad gyakorlatában, mint eddig, úgy ezután is megtartandja s ezen Catechesisnek megtiltását felfüggeszti és megváltoztatja“. ¹ Márczius 4-iki üléséből pedig 30-1769. sz. alatt felhivta Deési püspököt, hogy „publicáltassa a hazában minden eklézsiabeli minisztereknek és eklézsiáknak, hogy az igaz keresztyénséghez sem fér, az unio sem hozza magával, hogy egymásnak vallásbeli principiumait sarcasmusokkal publice a cathedraban ne illessék és az ellen teleorokkal detonáljanak. . . . Accludáltassék az ő Felsége rescriptuma is in ea parte, mely végre úgy vigyázzon minden miniszter, hogy úgy prédikáljon, hogy másokat ne sértsen meg, annál is inkább ne mocskolódjék, mert nem tudja ki előtt beszél a hallgatói közül“. ²

A főkormányzshék márczius 6-án tárgyalás alá vevén a királyi leiratot, annak szigorú végrehajtását határozta el, „mert a Felséges fejedelem által követett katolikus szent vallásnak bántalmazását avagy csak rövid ideig is, ugyan-

¹ Mikó id. m. 18. l. — V. ö. Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. II. k. 725—726. l.

² Főegyháztanácsi jegyzőkönyv. II. k. 727—728. l.

azon Felség határozott parancsa ellenére, méltánytalannak és tilosnak tartotta“. Ezért felszólította a reformátusok püspökét és főgondnokait, hogy a katolikus vallást sértő egyházi beszédek tiltsák el, hitezikelyeiket csak az iskolákban védelmezzék s a nevezett három könyvet mindenkinél foglalják le, vegyék el s azokat összegyűjtve, küldjék fel a főkormányshékhhez.¹ Továbbá a nagyszebeni, kolozsvári, brassói és nagyenyedi városi tanácsokat arra utasította, hogy járjanak végére, vajjon azok a katolikus vallást szidalmazó könyvek nem ott jelentek-e meg, kik azok írói, pártfogói s a nyomdászoknál található példányokat jelentés mellett küldjék meg. A főkormányshék ezekről az intézkedéseiről az udvarhoz fölterjesztett jelentésében Bod műveire vonatkozólag csupán ennyit mond: „a református tanácsosok a Smyrnai Polykárpus és Magyar Athenás czimű könyveket nem védik“. A Catechesisre vonatkozólag „megengedhetőnek látná azt, hogy fogyatkozásaitól megtisztítva s a Felségtől kinevezett könyvvizsgáló bizottságtól átnézve, újból kinyomtathassék s a református ifjúság oktatásánál használtathassék“.²

A városi tanácsok közül csak a nagyszebeni küldött jelentést eljárásáról a főkormányshékhez. Ebben a jelentésében előadja, hogy „a Sárdi Sámuel nyomtató-műhelyében egyedül a *Magyar Athenás* czimű könyvet nyomtatták. . . . Sárdi Sámuel kikérdeztetvén, mentségeül azt hozta fel, hogy ő ezt magyarigeni református pap, Bod Péter úr kérésére és költségén nyomtatta ki; mintegy 800 példányt a szerzőnek elküldött s előtte nincs tudva, hová lettek, mert neki a szerző meghagyta volt, hogy mind küldje hozzá, egyet se adjon el; nála csak 3 vagy 4 csonka és első nyomású (maculatur) példány van“.³ A főkormányshék ezt a jelentést félretette, míg a többiek is beérkeznek. De azok elmaradtak. További nyomozásra a Bod műveire vonatkozólag úgysem

¹ Mikó id. m. 20. l.

² Id. m. 21. l.

³ Id. m. 22. l.

volt már szükség, mert őt az égi hatalom védő oltalma alá vette. Meghalt, mielőtt ítéletet mondhattak volna fölötte.¹

Helyénvalónak látjuk itt megemlíteni, hogy Bod művei idézték elő a könyvvizsgálat életbeléptetését Erdélyben.² Ugyanis az udvar a főkormányzéseknek úgy a Bod munkáira, melyek nagyon erősen védték a kálvini szellemet s vágták a római egyházat, mint a Catechesisre felküldött jelentésére, csupán a Catechesisre vonatkozó pontra küldött választ, a mennyiben 1769. december 15-én kelt leiratában megengedte, hogy az Erdélyre nézve ugyanakkor kirendelt könyvvizsgáló bizottság a módosítandó helyeket kijelölje s a módosítást végrehajthassa; egyszersmind meghagyta, hogy az ekként kijavított könyvet további intézkedés végett ismét terjeszsze föl.

II.

Bod 36 éves volt már, midőn családalapításra határozta el magát. Ebben is a Bethlen Kata grófnő ajánlását követte. Ugyanis a grófnő tanácsára 1748. február 29-én eljegyezte Fogarásról Enyedi Sámuelnek, a Brenkován Konstantin herczeg erdélyi jószágai igazgatójának, minden női erényekkel ékeskedő, vallásosan nevelt, művelt lelkű hajadon leányát, Máriát és egybekelt vele márczius 9-én. Házasságára vonatkozólag Descriptiójában ezeket írja: „*Illust. Comitissa mea Patrona ideoque non destitit mihi commendare et suadere ejus matrimonia, donec etiam persuasit.*“

Azonban házasságából reméltett örömei rövidek valának. Ugyanis forrón szeretett neje leányának születésekor, 1750. február 3-án, súlyos betegséget kapván, hosszú, de békével hordozott szenvedés után június 9-én jobblétre szenderült. Az özvegyen maradt férj és apa árva leánykája

¹ Helytelen tehát Seivertnek az az állítása, hogy Bod pénz-bírságra ítéltetett. L. Siebenbürg. Quartalschrift. Hermannstadt, 1798. VI. k. 149—157. l.

² Mikó id. m. 105. l.

mellé, ki a keresztségben keresztanyja, Bethlen Kata grófnő nevéről Kata nevet nyert, dajkát fogadott, a kit hűséges gondozásáért gazdagon megjutalmazott. Leányának jövőjéről is gondoskodni óhajtván, anyjától maradt 100 m. frtját kiadta kamatra s maga is szaporitgatta, úgy hogy Katának 1756. május 15-én 201 m. frt. 58 dr., 1761. május 11-én már 300 m. frt készpénze volt.

Bethlen Kata grófnő, kit a Bodné váratlan halála mélyen megrendített, keresztleányát, ennek jövőendő sorsa felett aggódva, 6—7 éves korában magához vette s udvarában tartotta Homoródlhévizen. Nagyszerű képet nyújtott abban az időben a nemeslelkű grófnő hajléka. „Vendégszerető házánál egybegyűltek a közeli s távoli rokonok serdülő leánykái; magához fogadta még ezenkívül több elszegényült nemes árváit; ezeket aztán kézi munkára, gazdasszonykodásra tanította s lelkes honleányokká képesítette. Háza valóságos növelde, árvaintézet volt.“¹ Itt nevedett Bod Kata 1759. elejéig. Midőn a grófnő elbetegesedett, Bod hazavitte leányát, a kit felette szeretett s kire, midőn nagy leánynyá lett, sokat áldozott. Drága ruhákat és ékszereket vásárolt neki. A mint Házi diariumában följegyezte, egy ízben „Kata előköttőjéért 60 drt, jóféle gyöngyért egy Izabella királynéféle szép aranyat és kettőt másfélét, bársony mentéjéért négy vállal együtt 100 m. frtot fizetett“. Mindez elhunyt neje emlékének szentelt áldozat vala.

Bod az özvegyi élet ridegségét és terheit meguntván, egy év múlva második házasságra lépett. 1751. február 9-én eljegyezte Benedekről Söveges Bányai Istvánnak, a gyulafehérvári egyházmegye esperesének, Zsuzsánna nevű leányát, kivel márczius 9-én kelt egybe. Második nejevel is, épen mint az elsővel, benső szeretet kötötte össze. 18 évi házasetük alatt nyolcz gyermekök született, ú. m. Zsigmond I.

¹ Könyves Tóth Kálmán : Takarékoság. Második kiadás. Budapest, 1877. 327. l.

(1751. decz. 13.), Mária (1753. decz. 26.), Pál (1755. jún. 28.), Zsuzsanna (1757. márcz. 25.), Zsigmond II. (1759. febr. 4.), Péter (1761. okt. 9.), Juliánna (1763. okt. 14.) és Elek (1767. jan. 13.). A milyen nagy örömmel töltötte el atyai szívét gyermekeinek születése, épen olyan mélyen lesújtotta őt gyermekének: Zsigmondnak (I.), Máriának, Pálnak, Zsuzsannának és Zsigmondnak (II.) korai elhunytá. ¹ Különösen megrázta Zsigmond (I.) nevű gyermekének 1756. június havában bekövetkezett halála. „Midőn láttam — írja Descriptiójában — hogy halála bizonyos és immár közeledik, hogy szívem fájdalommal enyhüljön, Enyvedre mentem a közvizsgálatokra. Keresetem a szórakozást, de bús érzéseimtől szabadulni nem bírtam. Az ide s tova futkosó kedves kis gyermekek látása, midőn rá nem is gondoltam, fölelevenítették fájdalomam s szinte földúlták nyugalmaimat. Azt mondják: nincs olyan fájdalom, melyet hosszú idő nem szelidít meg és nem mérsékel s a lelket, mire az okosság képtelen, a napok haladása gyógyítja meg. Az én fájdalomam az idővel egyre növekedett és a napok telése eltemetettnek vélt bánatomat, mint a hamvából kitakart parázst, szüntelen megelevenítette.” ² Épen

¹ Ezek közül négynek a magyarigeni temetőben 1759-ben sírkövet állíttatott ezzel a felirással:

Baloldalon: Pignoribus caris moesti posuere Parentes,
Petrus Bod Christi Verbique Minister in Igen,
Atque Susanna comes vitae Bányai; ambo dolentes.

Jobboldalon: Flores ante diem caduci:

Sigismundus	} Bod	{	An. IV. Mens. VI.	} hic jacent.
Maria			IV. Dierum	
Paulus			XI. Mensium	
Sigismundus alter			I. Diei	

Susanna in Algyógy expectat resurrectionem.
Surgemus vivi: lacrimas cohibere Parentes,
Dum sua Salvator membra reposcet humo.

L. Gellius Transsylvanicus. 25. l. — Mikó id. m. 92. lapján hiányosan közli.

² Mikó fordítása id. m. 12. l.

ilyen fájdalmasan érintette Zsuzsa nevű leányának szerencsétlen halála.¹

Életben maradt gyermekeit a legnagyobb szeretettel vette körül. Dolgozott és fáradott érettük, napot és éjszakát egygyé téve, esakhogy legyen a miből taníttathassa őket. A mit papi fizetéséből megtakaríthatott, azt vagy pénzül kamatoztatta, vagy mustot vásárolván, borul jövedelmez-tette. Messze földön úgy ismerték, mint pénzes, jómódú papot. Adósai voltak nemcsak Magyarigenben, hanem Sárdon, Krakkón, Abrudbányán is, sőt Nagyenyeden is a varga-czélh 100 m. frttal tartozott neki. Különösen figyelemreméltó az a pontosság, a melylyel házi ügyeit intézte. Házi diariumában napról-napra följegyezte bevételeit és kiadásait s 1756-tól fogva évi költségeit is összeszámította. Ebből látjuk, hogy tíz év alatt (1756—1765.) 4687 m. frt és 58 drt költött, nem számítva ide jóltevőinek adományát. Ennek az összegnek mintegy harmadát könyveinek kiadására fordította. A többiből is sokat áldozott tudományos levelezésekre, könyvek vásárlására és szegénysorsú jó tanuló ifjak gyámolítására. Így segítette a többek közt Benkő Józsefet és Deák Jánost, a ki később hivatali utóda lett a magyarigeni papságban s Katáját is nőül vette.

Azonban a szakadatlan munka s 1768. év tavaszán ért szerencsétlensége, melyben sokan öngyilkossági kísérletet láttak,² szervezetét erősen megtámadták s egészségét is teljesen aláásták. 1768. év őszén ágybanfekvő beteg lett s a mellvizkór (hydrops pectoralis) jelei mutatkoztak rajta.³

¹ Bod 1758. május 28-án feleségével és beteg leánykájával az algógyi fürdőbe indult. Útközben a kocsis gondatlansága miatt május 29-én feldőltek s a kis leányka oly szerencsétlenül esett ki a szekérből, hogy szörnyet halt. Holttestét másnap Algógyra vitték s ott a református templom nyugati oldala mellé temették el.

² Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. Budapest, 1891. 438. l.

³ Horányi id. h. — Ferenczi és Danielik (Magyar írók életrajgyűjteménye I. k. 59. l.), Mikó (id. m. 13. l.) és Szimyei (id. h.) a fentebb említett *vágást* tartják a halál okának.

A Smyrnai Szent Polykárpusa és Magyar Athenása elkoboztatásáról szóló királyi leirat állapotát csak súlyosbította. Végre a halál 1769. márczius 2-án ¹ megváltotta kinos szenvedéseitől 57 éves korában.

Koporsóját neje és négy gyermeke: Kata, Péter, Juliánna és Elek állották körül. Márczius 12-én temettetett el. Temető papja az akkori református püspök, Deési Lázár György volt. ² Hamvai Magyarigenben pihennek a papi temetkező-helyen. Sirja azonban nem tudható tisztán, mert az ott levő kőkoporsókat az idő annyira megviselte, hogy mindeddig nem sikerült kideríteni, hogy melyik alatt nyugszik. Annyi bizonyos, hogy ott fekszik. ³

Testi alkotására nézve magas termetű, kövéres, tisztetet parancsoló tekintetű volt. ⁴ Jellemének két legszebb vonását alkotta a szerénység és az a nemes háládatosság, a melylyel szellemi munkássága gyámolítói iránt elfogyhatat-

¹ Bod halálának évét és napját: Horányi (id. h.), Benkő (id. m. 464. l.) és Salamon (i. m. XII. l.) 1768-ra; Mikó (id. m. 19. l.) és az Új Magyar Athenás (57. l.) 1769. január utolsó felére; Szinnyi (id. m. 1127. lh.) 1769. márczius 3-ra teszik. Tisztán és pontosan fölvilágosít erről hivatali utódának ez a följegyzése: „*Vere clarissimo ac vere celeberrimo domino Petro Bod de F.-Csernáton, Generali synodi, ut et tractus Albensis notario disertissimo in eccla m. igensi sub viginti annorum decursu V. D. ministro indefesso, ibique anno 1769. d. 2-a martii animam sui redemptori inter suspiria devotu tradenti, quatuordecem operum in lucem editione in utraque patria, imo et in oris exteris vere claro, mihi vero dum viveret genero desideratissimo, successit ex academiis neo redux, clarissimus dominus Johannes Deák.*“ L. Az erdélyi ref. anyaszentegyház névkönyve. Kolozsvár, 1866. 20. l.

² Deési Lázár György naplója. A nagyenyedi ref. egyházközség levéltárában. Tek. Konez József marosvásárhelyi tanár közlése.

³ Nt. Bartók Dénes magyarigeni ref. lelkész közlése.

⁴ Benkő i. h. Ez a leírás megegyezik Bodnak még életében készült olajban festett arcképével, melyet unokája, Bod Kata — Kelemen Benjáminné — ajándékozott az Erdélyi Múzeum-egyletnek. Erről közölte a Bod arcképét Salamon id. m. előtt a Simó rajzában; Magyar Lajos: „Éleltevek képekben“ czimű folyóirat 1844. évi 12. számában; Mikó a Budapesti Szemlében (1862-iki évf.) és id. m. előtt Rohn és Grund nyomtatásában.

lanul viseltetett. „Valóban jól esik a vizsgálónak benne sem a szív felfuvalkodottságát, sem az elme fenhéjázására való hajlamát nem tapasztalni.“

Húsz évig volt a magyarigeni református egyházközség nagyrabecsült papja, de nevéhez nem fűződik semmi nagyszabású alkotás. Talán azért, mert az ő munkássága a templomon vagy írószobájának szűk körén túl mindig a református anyaszentegyház s a magyar haza magasabb érdekeivel érintkezett.

Ez Bodnak, „a nagy kálvinista papnak“, élete története ; most lássuk műveit.

MÁSODIK RÉSZ.

FELSŐCSERNÁTONI BOD PÉTER MŰVEI.

ELSŐ FEJEZET.

HITTUDOMÁNYI MŰVEI.

A) Írásmagyarázatiak.

I.

Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon.

Azok közt a munkák közt, a melyek a szentírás könnyebb megértésére szolgálnak, nagyjelentőségűek a bibliai szótárak. Ezen a téren úttörő Kőrösi Mihály debreczeni ispotályi papnak 1739-ben Debreczenben megjelent műve: „*Az új testámentomra mutató tábla*“. Íróját „némely az Isten beszédének tudományában és értelmében lehető épületekért és előmenetekért buzgólkodó kegyes férfiak“ ösztönözték munkára. „Az új testámentomban találtatható majd minden dolgokat (közel 1000) egy betű, vagy szó“ alatt csoportosítja, betűrendben, magyarázat nélkül, csupán azt a célztartva szem előtt, hogy műve „nagy könnyebbségére és segítségére szolgáljon a lelki tudományban gyarapodni kívánó olvasónak, kivált a ki vagy öregsége, vagy emlékezetének gyengesége miatt, a mit olvasott, könnyen fel nem találhatja“.

Terjedelmesebb és alaposabb ennél Bodnak, Kőrösi műve után alig hét évvel megjelent bibliai szótára: „*Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon*“.¹

¹ Kolozsvár. 1746. 4-rét. Címlap, ajánlás, előszó, püspöki helybenhagyás és üdvözlő vers: 18 lev.: szöveg: 1—171. l. — Salamon a

Szerzőnk ebben a művében nemcsak tájékozást akart nyújtani a szentírási helyek könnyű fölkeresésére, mint Körösi tevő, hanem főczélja az volt, „hogya a szentírást isteni félelemmel és az Úr neve segítségül való hívásával vizsgáló olvasók. ez által az afféle szólások formáit. melyeket tulajdonképen érteni nem lehet, jobban által láthatóság és a természeti dolgok borítékjok alatt minémű lelki dolgok legyenek, a bibliaolvasás közben könnyebben észrevehessék”.

Maga a munka 657 betűrendbe szedett bibliai kifejezésnek s a reájok vonatkozó parallel helyeknek magyarázatát foglalja magában. A szentírásnak „hasonlatosság szerint való szólások formáit“, a mint különféle dolgoktól különféle módon vétettek. *példázolásokra* (typus), *ábrázolásokra* (emblemata), *jelekre és jegyekre* (symbolum et signum) és *hasonlatokra* (nuda similitudo v. comparatio) osztja föl.

A példázolásokat kifejező dolgok az izraeliták közt Isten parancsából történtek régen és mind jövőendő s lelki dolgokra vonatkoztak. Bod a példázolásoknak ezt a jellemvonását jól ismerve, nem téveszti szem elől soha, hogy:

A *példázoló személyek* (personae sacrae) a Krisztusra. mint közbenjáróra s az ő tagjaira, a hívekre mutattak. Például: „*Nazireus*. Neve volt oly embereknek, a kik az Istennek szentelhetnek vala; teszen: mások közül kiválasztottat. Ezek rész szerint példázták a Krisztust, ki a bűnösöktől megválasztatott volt. Zsid. VII. 26. Rész szerint az istenfélő híveket, a kik e világnak szerelmétől magokat elfogják és a holt cselekedeteiktől megszűnnek. Istennek szentelvén életeket. Ámos II. 11.”

A *szent helyek* (loca sacra) mennyei vagy lelki dol-

megjelenés évét 1740-re teszi, id. m. XIII. l. A mint Bod följegyezte. először Bethlen Kata grófnő nyomatta ki 400 példányban, 270 m. frt költséggel: ezenkívül a korrektort, Szathmári Pap Zsigmondot és a nyomtatót, S. Pataki Józsefet gazdagon megajándékozta. A második kiadás költségéhez 40 m. frttal járult.

gokat példázoltak. Például: „*Kanaán földje*. A Kanaán maradékainak lakóhelyek; mindenféle jóval, nagy gazdagsággal bővülködő föld, melyet Isten az Ábrahám maradékának ígért, a hová sok kísértetek által vezérlé Isten Egyiptomból az arabiai pusztán az Izrael népét. Árnyékozta ez a menyországot, a hová vezérli Isten az ígéretnek fiait sok kísértetek által, ott pedig minden jóval s gazdagsággal betölti. Zsid. XI. 8—17.“

A *meghatározott idők* (tempora sacra) mind bizonyos dolgokra mutattak a Krisztus országában. Például: „*Pogácsás innep*, melyről vagyon emlékezet Máté XXVI. 17. Így neveztetett, mert azokon a napokon kovászos kenyeret enni szabad nem vala. 2. Móz. XII. 15. Ezeken készültek a húsvéti báránynak megételére. Mely húsvét innépe előadta a bűn kovászásának a Krisztus által való eltisztittatását, a kit példázolt a húsvéti bárány. I. Kor. V. 7—8.“

A *példázoló cselekedetek* (res sacrae), melyet a főpapnak, a papoknak és az izraelitáknak az Isten törvénye szerint véghez kellett vinni, a Krisztusnak, mint örök testámentum szerint való főpapnak cselekedeteire mutattak, melyek által elvégezte közbenjárói hivatalát. Például: „*Efod*. Volt a főpapnak köntösesei közül való ruha. 2. Móz. XXVIII. 4—6., melyet, midőn jövődőt akart tudni, magára kellett öltözni. I. Sám. XXII. 9. Ez előadta a Krisztusnak kivált prófétai tisztét és méltóságát, a melylyel ékeskedett az eklelésiában.“

A példázolások nem annyira a dolgok mivoltában, mint azoknak *egymáshoz való viszonyában* állottak. Például: „*Áron*. Volt a Lévi nemzetségéből való Amramnak fia, Mózesnek bátyja, 2. Móz. VI. 20., ki Istentől főpapságra hivatott, abba rendesen béavattatott és midőn rendes papi hivatala némelyektől kétségbe hozott volna, az ő vesszejének megvirágzása által megerősítettett. 4. Móz. XVII. 8. Példázolta a Krisztust, a ki Istentől választott a főpapságra és bizonyos csodatételek által kimutattatott igaz közbenjárónak lenni. Zsid. VIII. 1—5.“

A példázoló és példázolt dolgok (antitypus) között való *hasonlóságokat* a körülmények s ezeknek egymáshoz való viszonya szabja meg. Például: „*Zsenge*. Első zsenge, a föld termésének Istennek szentelt részecskéje, a melyben megszenteltetett az egész termés. Példázolta a Krisztust, a ki Istennek szenteltetvén, ő benne megszenteltetett az egész idvezülendőknek serege. I. Kor. XV. 20. A Krisztus azoknak, kik elaludtak, lett első zsengejék. Valamiképen a gabonának első zsengeje húsvét után bévítetvén Isten eleibe, abban az egész aratás megszenteltetik vala, úgy a kik elaludtak, a feltámadott Krisztussal feltámadnak, égbe helyezettettek, Istennek szenteltetnek, hogy vele éljenek. Ef. II. 5—6.“

Mindig *kisebb* a példázoló a példázoltnál. Ezért mondja Bod is, hogy „innen a Krisztus senkinek példázolója nem lehet, de lehet példa a jóra, mert más a typus, más az exemplum“.

És végül, hogy példázoló dolgok *csak addig történtek*, míg a Krisztus az időnek teljességében előjövén, betöltötte azokat, a melyek eleitől fogva megigértettek. Ezért ma már a Krisztus eljövedele után a Kanaán földé, Jeruzsálem, a szent sátor stb. semmit sem példázolnak. Az áldozatok is csak addig mutattak a Krisztusra, míg a Krisztus megáldoztatott.

Ábrázolások alatt Bod azokat a „természeti dolgokat“ (élő állatokat, fákat, füveket, virágokat, köveket stb.) érti. „melyeket, midőn szemlélünk, azok minékünk előnkbe adják a lelki dolgokat“.

A bibliai ábrázolások magyarázásában is, „melyek a szentírásban oly szélesen elterjedtek, hogy azok nélkül majd egy levél sincs“, tudatosan jár el, a mennyiben az ábrázoló és ábrázolt dolgok között való *hasonlóság alapját* nem amyrira a természeti dolgok „matériá“-jában, mint azoknak egymáshoz való viszonyában, hasznos vagy ártalmas voltában keresi. Például: „*Szélvész*. Sebességgel és nagy erővel járó szél, mely romlást csinál az élőfák és épületek között. Ábrázolja

a hirtelen eljövő nagy nyomorúságokat és veszedelmeket. Zsolt. XI. 6. LXXXIII. 16. Náh. I. 13. Ézék. XIII. 11.“

Nem kerüli ki figyelmét az a körülmény sem, hogy valamely természeti dolog egyik *tulajdonságára nézve* mindig csak egy lelki dolgot ábrázol, de más tulajdonságára nézve más dolgot, sőt azzal ellenkezőt jelenthet. Például: *Záporoső*. Midőn az eső nagy bőséggel és sebességgel száll a földre. Ábrázolja I. az Isten mennyei ajándékainak nagy bőségét. Zsolt. LVIII. 10. Ézék. XXXIV. 26. Joel II. 23. „Záporosőt szállít le tinektek. (1.) Mert, mint a záporoső hirtelen áztatja meg a földet, úgy az Isten kegyelme a száraz szívet. Hós. VI. 3. (2.) A záporoső megjárván a nagy melegtől elszáradott földet, azt termékenynyé teszi; így az Isten kegyelme a bűn melegtől elszáradott szívet megújítja és a hitnek gyümölcseivel való termékenységre elkészíti. II. Az Istennek ítéleteit, a nagy nyomorúságokat, a melyek hirtelen és reménytelen borítják el a földet. Máté VII. 27. Ének. II. 11. Ézsaj. XXXII. 2. Ézék. XIII. 11. (1.) Mert a miképen a záporoső váratlan jő el nagy hirtelenséggel, úgy szokta elborítani a nyomorúság az embereket. (2.) Az eső az égből száll alá; Isten hire nélkül nem találja a nyomorúság is az embert. Siralm. III. 38. Nem a felséges Isten szájából jő-e ki mind a jó, mind a gonosz?“

A jel mindig valami dolgot mutat, valamire emlékeztet. Azért „helyesen lehetne — így vélekedik Bod — valamiről való *tanubizonyáságnak* is mondani“. Például: „*Enni*. Sokat jelent a dolog szerint, melyről mondatik. I. Enni annyit teszen, mint részesülni valamiben. Luk. XIV. 15 Boldog, a ki eendik kenyeret az Isten országában, azaz: a ki részesül a jövőendő élet örömében. II Enni a Krisztus testét, Ján VI. 57., annyit teszen, mint hinni a Krisztusban; hinni, hogy az ő teste megtörött a mi bűneinkért és ezt elhívén, ő vele egyesülni, részesülni jótéteményeiben. III. Megenni valamit, azaz: megemészteni, elveszteni. 5. Móz. VII. 16. Jer. L. 17. Máté XXIII. 14. Megenni valakinek bűnét, azaz: azt elhallgatván, abban részesülni. Ézsaj. LVI. 10. Hós. IV. 8. Enni a hitetlenek vét-

kekben, Zsolt. CXLI. 4., részesülni az ő bűnökben. Sok mézet enni, Péld. XXVI. 16., a kedves dologban igen elmerülni.

A jegy Bod meghatározása szerint „oly dolog, vagy cselekedet, a mely által valamit *megismerünk*, azt más egyéb dolgoktól *megkülönböztetjük*, eszünkbe juttatván, elmélkedünk“. Például: „*Ital*. Az ital jegyzi I. a Krisztusnak vérének vére által szerzett érdemét, mely a Krisztus igazságát szomjúhozó lelkeket megöntözi. Ján. VI. 55. Az én vérem bizony ital. I. Kor. X. 4. II. Istennek beszédét, a mely megéleszti a bűn miatt megszáradott lelket. Ézsaj. I. 22. A te tiszta borod megelegyített vízzel, azaz: az Isten beszédéhez sok emberi találmányt tettél. III. A bálványimádóknak hamis tudományok is neveztetik itálnak. Jel. XIV. 8.; XVIII. 2. 4.“

A hasonlatokban egyik dolog csak épen valami *tulajdonságára nézve* hasonlítottatik össze a másikkal, „a melylyel elő akar az Isten valamit hathatósan adni“. Például: „*Ábrahám*. Volt a Semnek lineájából való, Istennek kedves embere, ki Isten barátjának neveztetett, Jak. II. 23., ki sok nemzetiségnek, nevezetesen pedig az Isten választott népének, a zsidóknak test szerint atyjok volt, kinek az Isten sok ígéreteket tett, Gal. III. 16., és sokképen megpróbált. Előadja hasonlatosság szerint azokat, a kik Istenben teljes bizodalommal hisznek és az ő Isten előtt való megigazulásukat csak hit által keresik, a honnan a hívők atyjoknak mondatik. Róm. IV. 11. 13. Az Ábrahám magva pedig, kiből megáldatnak a föld minden nemzetségei, 1. Móz. XXII. 18., a Krisztus. Gal. III. 16.“

Ekként ismerteti Bod „Magyar lexikon“-ában a bibliai szólásformákat, meghatározott elvek szerint és anyagának bírálati elrendezésével. Ebben áll művének tudományos becsé. És ha tekintetbe vesszük, hogy a példázolások, ábrázolások stb. közé olyan dolgokat is felvett, melyeket a héber régiségtan ismerete nélkül meg nem ismérhetünk, mint Astarot, Baal, Dágon, s röviden azokat is megmagyarázza, hogy „az olvasó tudná, mit olvas“: habozás nélkül kimondhatjuk, hogy művének értékét és használhatóságát csak

növelte azzal. Előnyére szolgál az is, hogy önállóságra törekszik. Forrásait: Coccejus, Gürtler, Honerth, Vitranga, Campegius s több írásmagyarázó művét nem követi szolgailag, hanem megbírálván s határozott kifejezést adva annak, hogy egyik-másik tárgy felől melyik véleményt tartja helyesnek. Például: „*Azazel*. Vagyon erről emlékezet, 3. Móz. XVI. 3—10. Magyarul tenne: elmenő kecskebakot. Mit kelljen érteni az Azazelen, nem elég világos. I. Némelyek ezen értik a helyet, a hová kellett menni a kecskebaknak, a minémű értelemben volt a mi bibliánknek kimagyarázója is. a mint megtetszik 3. Móz. XVI. 8. 10. II. Mások magát a kecskebakot. III. Némelyek, hogy ez példázolta az ördögöt. IV. Némelyek Barabbást, a kit elbocsáta Pilátus, mikor megölé a Krisztust. V. Leghelyesebb értelemnek azt tartom, a mely szerint mind a két kecskebakpéldázolta a Krisztust: a ki példa szerint (9. v.) megáldoztatott a bűnért és a kinek vére által vagyon egyedül Isten előtt megtisztulásunk (10. v.). Hogy valamely pusztá helyet hivatnak Azazelnek, meg lehet az, annak példájául, hogy a Krisztus is a pusztában megkísértetnék, mint ez a bak a pusztába küldtetetett. De, a mely szóval a pusztá vagyon kitéve, 3. Móz. XVI. 22., az tehet: más helytől elrekesztetett kertet, a minémű kertekben tartották a régiek az áldozatra való állatokat. Vétetik is a szent helyért. Ézék. XLI. 12—14., XLII. 1—10. E szerint nem valami kőszikláról vettetett volna le, a mint a talmudisták tartják, hanem valami kertben rekesztetett volna az a kecskebak, melyben semmi képtelenség nincsen.” E kifejezés magyarázásában a héber nyelv alapos ismeretéről is bizonyóságot teszen.

Minden ízében magyar. Nem feledi szerzőnk, hogy művét „az Istennek magyarok közül szedegettetett választottinak: Magyar Izraelnek” biblia-olvasói számára írja. Ez nyilvánul abban az eljárásában, hogy a héber hónapokat párhuzamba állítja a mi hónapjainkkal és a hébereknék a szentírásban előforduló sokféle tér- és ür-mértékeit, melyeket Károli többnyire mértéknek, tehát olyan szóval

fordított, mely a mi nyelvünkön határozott mennyiséget nem jelent: összevetve az akkori, Erdélyben közönségesen használt mértékkal, az ejtellel, írja le, megtartván az eredeti héber elnevezéseket is.¹ Ekként hasonlítja össze a héberek óraszámllálását a miénkkel és a héberek pénznemeit a mi pénziünkkel, bő magyarázatokkal kísérve.

Hibát követ el azért, hogy egyetlenegy példabeszédet sem említ fel, annál kevésbbé magyaráz, holott felfogása szerint a bibliának „hasonlatosság szerint való szólások formái“ közé tartoznak ezek is, ekként írván róluk: „a példabeszéd (parabola) valami költött história, mely akár volt, akár soha úgy nem volt, sőt nem is lehetett: itt arra semmi respectus nincsen; hanem költetik a végre, hogy a hallgatók azáltal valami dolognak értelmére vezéreltessenek, akár elmúlt legyen az, akár jelenvaló, akár következendő“. És hogy néhány fontos bibliai kifejezést, a milyenek: apostol, átok, böjt, diákonus, féreg, harag, Immánuel, körülmetélkedés, Messiás stb., nemcsak hogy nem magyaráz, de föl sem említ. Néhány helyt erőszakolt és helytelen magyarázatot alkalmaz. Például: „*Estve*. Az estve jelenti I. Az ó-testamentomi időnek végét, a Jerusálem elrontása előtt való időt. 1. Móz. XLIX. 27. *Estve zsákmányt oszt*, azaz: Szent Pál, a ki a Benjámin nemzetségéből volt, osztotta a zsákmányt a zsidók és pogányok közül valóknak, kiket a sátántól elragadozott.“ — „*Kútfő*. III. Valamiképen, hogy a vizek ábrázolják a népeket, úgy szintén a kútfejek a fejedelmeket és főembereket. Jel. VIII. 10. *Esék a csillag a folyóvizeknek harmadrészekre és a vizeknek forrásira*, azaz: Árius és más hamis tanítók az ő dögletes tudományokkal megvesztegették a fejedelmeknek, főembereknek, tanítóknak s a népnek nagy részeket.“ — „*Aratás*. Ábrázolja II. az igaz hiveknek a hitetlenektől való elválasztatásokat az Isten-

¹ Az utóbbit Szerencsi Nagy István a Körösi Mihály „Magyar concordántziá“-ja II. kötetének (Győr, 1788.) 160—163. lapjain szóról-szóra közli.

nek ítéleti által, a minémű idő volt kivált a reformatiókor. Máté XIII. 30. Engedjék, hogy mind a kettő nevedekdjék az aratásig és az aratás idején meghagyom az aratóknak stb. 39. v. *az aratás a világ vége*, azaz: a reformatiónak ideje, melyben mindenek a jó végre készítettnek. Ez utóbbi hely magyarázásában *felekezeti* is nyilvánul. Jelentéktelen dologra terjeszkedik ki a 125—126. lapon, hol „Róka” kifejezés alatt megemlítvén, hogy „Sámson, az Izraelnek bírója, a rókákat vette volt fel büntetésre, Bir. XV. 4.”. ezt a kérdést teszi fel: „Hogy és hol tudott fogni háromszáz rókát?”, s arra így felel: „A mi földünkben igen nehéz dolog volna, de Zsidóországban ez meg lehetett, mert ott igen sok róka termett, mint megtetszik onnan, hogy sok helyeket neveztek a rókákról. Nem egy nap fogta, hanem sokáig; nem is egyedül, hanem sokadmagával, mint Izrael bírója.”

Nyelvezete bibliai, de a sok latin kifejezés, mint pl. familia, vox, auctoritas, formula stb., idegenszerűvé teszi. Kora nyelvhasználatára vall, hogy a birtokos névszóhoz *-nak*, *-nek* ragot függeszt s a birtokot is többes harmadik személyű raggal látja el, mint pl. „tanítójoknak neveket” (17. l.), „véneknek őzségek” (100. l.). A birtok többségét jelentő *i* rag mellett az *a*, *e* kötőhangzót rendesen elhagyja. pl. „választotti” (66. l.). „ellenségivel” (120. l.). Itt alkalmaslag megjegyezhetjük, hogy három magyar „közbeszédet” jegyez fel művében. „Feltámadott az ő napja, azaz: jól van dolga. Elenyészett az ő napja, azaz: szerencsétlenségbe esett” (102. l.). — És: „Tűzből kiragadni, azaz: nagy veszelemből kiszabadítani” (158. l.).

Az elősorolt hiányok és fogyatkozások azonban nem vonnak le semmit a munka értékéből. Azért túlbecsülés nélkül kimondhatjuk, hogy abban „vettettet olyan fundamentum, hogy a ki e szerint elmélkedik, magától is könnyen feltalálhatja a hasonlatosságokat”.

Nagy és hasznos épülettel forgatta ezt a könyvet mind a biblia-olvasó közönség, mind a református papság.

s bizony sikerrel forgathatná ma is, mert „oly világos lámpást teszen előnkbe a szókban és terminusokban, a melyek mint megannyi tanítómesterek, épen kézenfogva vezetik az olvasót az Isten akaratjának megértésére“. ¹

II.

A szent bibliának históriája.

„Mint hogy a szent biblia az Isten akaratját előadó könyv, azért megvolt az a szokás eleitől fogva az istenfélő emberek között, hogy ennek értelmét előadó és kivilágosító könyveket irtanak a szentírásban tanultabbak a gyengébbeknek kedvéért. . . . A közelebb való időkben is véghez vitték ezt minden nemzetek a magok nyelveken. Még a mi nemzetünket is nem lehet ebben egészen vádolni, hogy elmullatta volna, ha szintén volt és vagy is sok hidegség benne az Isten útjaihoz. Mert a mi nyelvünkön is e végre adattak ki sok szép könyvek; azokon kívül, melyek az evangyélika perikopákra feles számmal írtak s dominikáknak vagy postilláknak neveztetnek, vagynak a szentírásnak egész könyveire való magyarázatok is, úgymint: a Dániel próféciájára, a Kecskeméti Jánosé; a Jónás próféciájára, a Margitai Péteré; a Zsoltárokra, a Tófeus Mihályé és Németi Mihályé; az Énekek énekére, Debreczeni Jánosé; az Abdiás próféciájára, a Csúzi Jakabé; a Rómaiakhoz irt levélre, a Mélius Péter és Derecskei Ambrusé; a Mennyei jelenésekre, a Mélius Péter és Szathmári Ötves Istváné, s másuvá másoké.“

Ezekben a sorokban emlékezik meg Bod a magyar református egyház kiváló papjainak a biblia magyarázása körül kifejtett irodalmi munkásságáról. E czél szolgálatába

¹ Mitrovics Gyula azok közé a művek közé sorozza, a melyekben „eszmeébbresztés végett sikerrel használható szövegvázatok és alapgondolatok találhatók“. L. „Egyházi szónoklattan“. Budapest, 1879. 61. l.

állott ő is. „Én is azok között — mondja előszavában — a kikre bizta Isten a maga beszédének sáfárlását, legkisebb és erőtelenebb; mivelhogy engedett az Isten nekem jó Pátróna asszonyom mellett csendességet, kívántam azt nyilvánvalóvá tenni, hogy otium meum non est illiteratum: az én időtöltésem nincsen az írások vizsgálások nélkül és azon voltam minden igyekezettel, hogy a mennyire az én gyengeségem engedi, mások is általam a szentírás értelmére, ha csak valami részben is, vezéreltetnének. E végre választottam olyan matériát a szent biblia körül való munkára, a melyet, tudtomra, magyarul még eddig senki ki nem adott.“ És megírta a teljes biblia s a bibliafordítások történetét, mert közvetlenül tapasztalta, hogy „vagynak még az istenfélő, kegyes emberek közül is, a kik ezt a könyvet szeretik, olvasni idvességnek tartják, sőt szorgalmatosan olvassák, de e felől ennek megirattatásának, megtartatásának, különböző nyelvekre való fordittatásának históriájából igen keveset tudnak, vagy többnyire semmit sem, mintha mennyből az Isten csak így adta volna kezekbe. a mint most látják egybekötve“. Ezáltal a műve által ő tette magyar nyelven az első kísérletet a bibliai irodalomtörténet megírására.

Munkájának czíme: „*A szent bibliának históriája*“. ¹

Ez a munka tartalmánál fogva több figyelmet érdemel, mint a mennyiben eddig részesült. ² Méltó azért, hogy vele tüzetesen foglalkozzunk.

A biblia históriája négy könyvből áll: „*Első könyv*. Magában foglalja a Krisztus születése előtt kiadatott szentírásnak históriáját. Első rész. A szentírásról közönségesen:

¹ Szeben, 1748. 8-rét. Czimlap, ajánlás, előszó, püspöki helybenhagyás és mutatótábla: 12 lev.; szöveg: 1—176. l. A mint följegyezte. ehhez a kiadáshoz, mely 117 m. frtba került, Bethlen Kata grófnő adta a papírt. A második kiadás költségéhez gr. Teleki László 54 m. forinttal járult.

² Mikó csak előszavából idéz s röviden jelzi tartalmát, id. m. 27—28. lapjain.

nevezetesen pedig az ó-testámentomi írásokról. Második rész. Az ó-testámentomi históriás könyvekről. Harmadik rész. A zsoltárokról közönségesen. Negyedik rész. A prófétákról közönségesen. Ötödik rész. A prófétákról különösen. Hatodik rész. Az apokrifus könyvekről. Hetedik rész. Az ó-testámentomi időszámról. *Második könyv.* Magában foglalja a Krisztus születése után kiadott szentírásnak históriáját. Első rész. Az új-testámentomi könyvekről közönségesen. Második rész. A négy evangyelistáknak írásaikról. Harmadik rész. Az apostolok írásaikról. Negyedik rész. Azokról az apostolokról, kiknek nem maradt írások. Ötödik rész. Az új-testámentomi apokrifus könyvekről. Hatodik rész. Új-testámentomi időszám-tábla. *Harmadik könyv.* A szentírásnak idegen nyelvekre való fordíttatásáról és különböző kinyomtattatásáról. Első rész. A fordításokról közönségesen. Második rész. A hetven fordítók fordításáról. Harmadik rész. Némely régi fordításokról. Negyedik rész. A deák fordításokról. Ötödik rész. A bibliának némely közönséges nyelvekre való fordíttatásáról. *Negyedik könyv.* A magyar bibliáról. Első rész. Miképen volt a biblia dolga a magyaroknál a XVI-dik százig. Második rész. Azokról, a kik az Isten beszédének kiadásában munkálódtak a XVII-dik százban és azt magyar nyelven ki is adták. Harmadik rész. Azokról, a kik az Isten beszédének magyar nyelven való kiadásában munkálódtak a XVII-dik százban. Negyedik rész. Azokról, a kik a szentírásnak kiadatásában a XVIII-dik százban munkálkodtak.

A mi az ó- és újszövetség irodalomtörténetét illeti (I. és II. könyv), határozottan kimondhatjuk, hogy annak megírásában szerzőnk rendszerességre törekszik, mert kiterjeszkedik nemcsak az egyes könyvek, hanem a kánon- és szövegtörténetre is, és a mennyiben a szent írók életrajzá-
nak keretében Izrael történetére is tekintettel van, oknyomozó. Azonban a szent könyvek íróira nézve beható bírálattól tartózkodik. Elismeri, hogy „az olyan dolgokban, a melyek a kronológiára, genealógiára tartoznak, vagynak

sok nehézségek“, mégis nem bocsátkozik érdemleges elbirálásába annak, hogy vajjon a bibliai könyveket valósággal azok a szent írók írták-e, írhatták-e, a kiknek nevüket viselik. hanem abból az okból, hogy az egész szentírás Istentől ihlettetett és a szent írókat az Isten lelke tanította meg arra, hogy mit irjanak, s vezérelte, hogy „hiba nélkül, igazán irjanak“, egyszerűen elfogadja a hagyományos nézetet, mely a szentírás inspirációjára állott elő, hogy t. i. Mózes öt könyvét Mózes írta, a melyek pedig haláláról és temetéséről mondatnak, azokat odairhatta vagy Jósue, vagy Eleázár főpap, a kinek a Mózes keze által írott eredeti átadatott gondozás végett; a Jósue könyvét Jósue; Birák, Rúth és Sámuel I-ső könyvét a Saul fellépéséig Sámuel írta; a Jób könyvének szerzője Mózes; a Zsoltárokat többnyire Dávid írta; a Példabeszédeket, Predikátor és Énekek énekét Salamon maga írta; a Máté, Márk, Lukács és János írása szerint való evangéliumokat az evangyélísták; az apostoli leveleket maguk az apostolok írták. Vagy, hogy saját szavait idézzük: „A Mózes politicus, nagy úri ember volt, tudós az egyptomiaknak, kiknél neveltetett vala, minden bölcseségekben, a világi tudomány mellett nem mulatta el mindazáltal az ekklesiára és istenitiszteletre tartozó dolgokat is megírni, így Jósue, Dávid, Salamon s mások.“ Ezért a szent könyvek hitelessége tekintetében mások részéről is mindennemű bírálatot jogosulatlannak tart, s tévelygőknek nevezi azokat, a kik a szent iratok eredetiségét kétségbe vonták. Például: az apostoli levelek ismertetésében, Pál apostolnak a Hébererekhez írott leveléről megjegyzi, hogy „ennek a levélnek igazságát némely régi tévelygők kétségbe hozták, de minden igaz ok nélkül“; Péter apostol második leveléről meg azt írja, „hogy voltak régen, vagnak most is, a kik ezt a levelet nem tartották a Péter apostol írásának, de minden igaz ok nélkül cselekedték, a mint ez minden időben eléggé megmutattatott“. Jellemző, hogy némelyik szent íróban, kétségkívül a hagyományos nézet befolyására, a Krisztus előképét látja. Például: Jósue

az izraelitáknak az ígért földre való bevivésében a Krisztusnak ábrázolója, a ki a hívőket a valóságos Kanaánba vezérli. A hagyományos nézetet követi néhány ó-szövetségi könyv megíratása céljának feltüntetésében is. Például: Salamon a Példabeszédek könyvét azért írta, „hogyan lenne ez compendium ethicae christianae, a keresztyéni életnek rövid. ékes és elmés mondásokba foglalt regulái, a mely szerint az isteni félelmet gyakorolnák az emberek“. Így tesz az Énekek énekével is.

Ezek után természetesnek fogjuk találni, hogy a Bod kritikája csupán a szent írók életéhez s a szent könyvekhez tapadt téves állítások és nézetek czáfolására szorítkozik. Például: azokat a föltevéseket, hogy Abdiás próféta lett volna „az Ákáb praefectusa, a ki Jezabel elől száz próféta fiakat elrejtett és két barlangokban táplált“; hogy Lukács apostol „a Krisztusnak LXX tanítványi közül való lett volna és ő lett volna a Kleofás társa is, mikor a Krisztus feltámadása után megjelentette magát Emmausban két tanítványoknak; hogy ő képmű is lévén, a bold. Szűz Mária képét lefestette volna, a mely kép mind ez máig meg volna“: mint bizonytalan dolgokat elveti. Azt a felfogást, hogy a próféciák, úgy, a mint vannak, azokból a czédulákból állítottak össze, melyekre a próféták beszédeik tartalmát leírták, nem fogadja el, hanem annak a nézetének ad kifejezést, hogy a próféciákat vagy maguk a próféták írták, vagy íródiájuk által iratták le. Azzal a véleménynyel szemben, hogy Máté héber nyelven írta evangyéliumát, azt állítja, hogy görögül írta, mivel akkor az volt a közönséges nyelv, s állítása igazolására történeti tény gyanánt jegyzi föl, hogy „ötödik Miklós pápa ötezer aranyat ígért annak, a ki a Szent Máté zsidó nyelven írott evangyéliumát előhozná; melyre nézve sokan keresték, de még eddig meg nem találták“. Fogytékos bírálata miatt megtörténik, hogy téves állítást czáfolván, maga is helytelen ítéletet mond. Például: azokkal szemben, kik Jób könyvét „csak példabeszédnek“ tartották, hosszasan bizonyítja, hogy „igaz és valóságos

historia". Azért nem is tudja különválasztani a valót a költött dologtól. Például: Ézékielről azt írja, hogy Jekoniás építtetett neki az Eufrátes partján „egy igen híres temetőhelyet bolthajtással“, a hol ő iskolát állított fel, melyet gazdagon megajándékozott Jekoniás, Evilmerodák, sőt maga Mohamed is. Ebben az iskolában tanult a görög Pythagoras. ki kortársa volt Ézékielnek. Az alapos bírálat hiányának kell tulajdonítanunk a szerkezeti hibákat is. Például: a Siralmakat a profécziák és nem a költői művek (Bod szerint Zsoltárok) közt ismerteti. jóllehet ő maga mondja, hogy „vagyon ez írva, mint némely zsoltárok is, a zsidó abc szerint.“ Az Apostolok cselekedeteit az evangéliumok közt tárgyalja. „Azokról az apostolokról, kiknek nem maradtott írások“ című rész (II. k. IV. r.) nem tartozik a biblia históriájába, épen azért, mivel Filep, Bertalan, Tamás, Simon és Mátvás apostolok írott műveket nem hagytak hátra. Nem tartozik ide az a kérdés is, hogy a Hiszek egy Istent miért mondják apostoli hitformának, vajjon az apostolok írták-e? (II. k. III. r.)

Különben műve használhatóságát elősegíti azzal, hogy a történelmi események áttekintésére az ó- és új-szövetség irodalomtörténetéhez időszámítási táblát csatol. Érdekessé az által teszi, hogy feltünteti azt a hatást, melyet a biblia a pogány népekre gyakorolt, kivált, miután az ó-szövetség Ptolomeus Filadelfus parancsára görög nyelvre fordíttatott. „Nem csoda hát — írja szerzőnk — ha a régi pogányok írásokban sok dolgok találtaknak, a melyek megegyeznek a szentírással, mert ők azokat vették a szentírókból, p. o. Plato írásiban vagynak, a melyek illenek a szentháromság egy Istenre, melyet kétség kívül vett a Mózes írásiból.“ Ugyanese a Mózes könyveiben leírt isteni jelenésekből vették eredetüket az orákulumok, a zsidók áldozataiból a pogányok áldozatai. A Jósue könyvéből költötték, „a mit Herculesről írnak“. A Birák könyvében szereplő Sámson mintájára alkották a Nisus és Eürialus¹ történetét; a Jefte

¹ Bod Eürialus helyett (Verg. Aeneis. Lib. IX.) tévesen *Pterelust* ír.

leányának megáldozásából Iphigeniának, Agamemnon leányának és Idomeneus király fiának megáldoztatását. Nem csekély élénkséget önt művébe a kérdezőgető módszer alkalmazása, de egyoldalúlag cselekszik, hogy nem viszi keresztül az egész műven, hanem csak az ó- és új-szövetség irodalomtörténetében (I. és II. könyv). Aztán olyan kérdéseket teszen fel, a melyekre kielégítő feleletet adni nem lehet s ő maga sem ad. Például: „Vagyon-e a Mózes írásához hasonló régi írás több s Mózes előtt gyakoroltatott-e az írásnak mestersége?” — „Mi az oka, hogy az Isten meg nem tartotta azokat az exemplárokat, a melyeket magok írtak a szent írók, hanem megengedte elveszni?”

Inkább sikerült a biblia históriájának második főrésze (III. és IV. könyv), melyben a szentírásnak különféle fordításait és kiadásait ismerteti. De ezek közül is magyar irodalomtörténeti szempontból legbecsesebb a IV. könyv, nemcsak azért, mert Bod abban a föltevésben van, „hogy volt régen magyarra fordítva a szentírás, melylyel éltek a magyarok“, hanem, hogy feltüntetvén Bocskay Erzsébetnek, Bornemissza Péternek s a gályarabságból kiszabadult református papoknak a magyar biblia kiadását czélzó törekvéseit: műve terjedelméhez képest részletes tárgyalás alá veszi Komjáti Benedeknek Krakkóban 1532., Pesti Mízsér Gábornak Bécsben 1536., Sylvester Erdősi Jánosnak Újszigeten 1541., Benczédi Székeiy Istvánnak Krakkóban 1548., Heltai Gáspárnak Kolozsvárt 1551—1565., Mélius Péternek Debreczenben 1565., Félegyházi Tamásnak Debreczenben 1586., Károlyi Gáspárnak Visolyban 1590., Káldi Györgynek Bécsben 1625., Komáromi Csipkés Györgynek Leydenben 1718. és Torkos Andrásnak Wittembergben 1736-ban megjelent bibliafordításait; továbbá a csepregi kollégium által 1585. (?), Oppenheimban Szenczi Molnár Albert által 1608. és 1612., Amsterdamban Jansonius János által 1645. és 1646., Lőcsén Bréwer Lőrincz által 1664., Amsterdamban Tótfalusi Kis Miklós által 1685., Kasselben Ingebrand János által 1704., Nürnbergben Endtner Márton által 1704., Lipcsében Bél

Mátyás által 1717., Utrechtben Alphen és Lampe által 1730., 1737. és 1747., Baselben Imhoff Rudolf által 1751-ben kiadott és a Váradon 1657—1661., Amsterdamban 1725. és Debreczenben 1749-ben megjelent bibliákat, s oly ismerettel értekezik róluk, hogy e czikkely régi irodalomtörténetünknek egyik legszebb gyöngye.¹ Erről a részről maga Bod így nyilatkozik: „Én pedig tudom, hogy nekem sok fáradságomban áll az a része, a mely vagy a magyar bibliáról.“

Érdeme, hogy nem felületeskedik, hanem kiterjeszkedik a bibliafordításoknak és kiadásoknak:

1. Alaki sajátságaira. Például: Pesti Új-testámentuma versekre osztva ninesen, hanem csak részekre, s a részeket capitulumoknak nevezi; Mélius a Sámuel és Királyok könyveit versekre osztotta, úgy, a mint a héber bibliában találta; Károli teljes bibliafordítása nemcsak részekre, hanem versekre is föl van osztva Junius és Tremellius latin fordítása szerint; „a zsoltárokat Molnár Albert szabta francia nótákra és a biblia mellé ragasztván, itt nyomtattatta ki legelőször“.

2. Tartalmi sajátságaira. Például: Mélius ezt a héber szót: elohim, mindenütt Szentháromság Istennek fordítja; Káldi nem a héber és görög eredeti után fordított, hanem a Vulgátát ültette át magyarra, miért is fordítása homályos és főként azokat a helyeket, a melyek a Krisztus igaz és örök istenségét erősítik, hibásan fordítja; Tótfalusi a Jansonius-féle bibliát héber és görög eredetiből kijavította, a parallel helyeket magyarra fordítva, a levelek alsó szélére helyezte s a könyvek és részek foglalatját a Vulgáta nyomán meg-
rövidítette.

3. Nyelvezetére. Például: Pesti fordításában „a szó-

¹ Mikó (id. m. 29. l.) Bodnak egy ismeretlen művére, „*A magyar új-testámentum*“-ra vonatkozólag ezeket írja: „Leginkább lehetne a Biblia-Históriának II. részét ennek tartani, feltéve, hogy azt külön akarta kiadni. Címe legalább ezt sejteti.“ Mikónak ezt a föltevését némi tartózkodással fogadhatjuk el, mert Bod biblia-históriájának „A magyar bibliáról“ szóló könyvében nemesak az új-szövetség, hanem az *ó-szövetség* magyar fordításairól is megemlékezik.

lások, a magyarság, a betűk s a nyomtatás az időhöz képest régi s nehéz az olvasásra“; Heltai „hathatós“ magyarsággal fordít.

A kódexeket nem ismervén, természetes, hogy Tamás és Bálint ferenczi barátok ¹ s a pálos Báthori László fordításáról nem szól.² Mélius Jób könyvének fordítását szintén nem ismeri.³ Nem emlékezik meg Pécsi Simon Mózes I. és II. könyvének fordításáról és magyarázatáról sem.⁴ Ezen bibliafordításokon kívül több biblia-kiadás került ki figyelmét. Például: Sylvester Új-testamentumának 1574. bécsi, Salamon könyveinek s az apokrifus Bölcsesség és Sirák könyvének Gyulai István által eszközölt 1551. kolozsvári, az Evangéliumoknak és Apostoli leveleknek 1589. monyorókerei,⁵ a Károli-bibliának 1607. bártfai⁶ s 1725. boroszlói,⁷ a Zsoltároknak 1731. kolozsvári,⁸ a Káldi-bibliának 1732. nagyszombati kiadásai.⁹

Fogyatkozása, hogy Komjáti és Sylvester fordításait nem méltatja kellőleg (az utóbbinak címét sem közli), holott mindkettő a hitnek és jócselekedeteknek hatását a megigazulásra a reformáció értelmében fogja fel. Nem méltatja érdeme szerint a Benczédi zsoltárfordítását sem. Valószínű, hogy ezeket a fordításokat maga nem látta, azért nem szól róluk tüzetesen.

A fennebb előszámlált fogyatkozásokat és hiányokat, a kezdet nehézségein kívül, inkább a korabeli szaktudomány kezdetleges állapotának tulajdoníthatjuk. Különösen

¹ Beöthy id. m. 23. l.

² Bod Péter: Magyar Athenás. 30. l.

³ Képes irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zs. Budapest, 1896. I. k. 162. l.

⁴ Bod id. m. 223. l.

⁵ Szombathi János: Rövid tudósítás a magyar bibliáról. L. a Pethe Ferencz által 1794-ben Utrechtben kiadott biblia elején.

⁶ Bod Péter: Erdélyi Féniks.

⁷ Szombathi id. m.

⁸ Bod id. m.

⁹ Szombathi id. m.

talál ez az I. és II. könyvre. A keresztyén egyház ősidők óta úgy tekintette a szentírást, mint egyenesen Istentől sugalmazott könyvek gyűjteményét. Azonban a Bod korában már akadtak egyes hittudósok, a kik a szentírást határozottan emberi műnek nyilvánították, a melyet vizsgálni, bírálni lehet és kell is épen úgy, mint más emberi műveket. Ez ellen a vélemény ellen erős tiltakozás a Bod műve. „Szükséges — úgymond — az Isten beszédének történetét tudni, atheusok, istentagadók ellen is, a kik csak olyan könyvnek tartják a bibliát, mint más emberektől származott írást.“ Ezért marad meg a hagyományos nézet mellett, hogy t. i. a szentíráshoz, mint Istentől sugalmazott műhöz, semmiféle vizsgálódás, bírálat nem férhet. Kétséget nem szenved, hogy Bod ennek a meggyőződésnek erősítésére munkája által hathatósan befolyt, de épen ez a körülmény eszközli, hogy annak, a IV-ik könyv kivételével, a mai haladás eredményéhez képest nincsen semmi számbavehető becse.

III.

Szent Judás Lebbeus.

Az a kedvező fogadtatás, a melyben Bodnak fennebb ismertetett művei részesültek, további munkásságra ösztönlőzték őt. 1749-ben adta ki „*Szent Judás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja*“ ezimű munkáját.¹

Ezt a művét „az egyszer igaz hittel megajándékozott híveknek a hitben való megerősítetésekre, a hitért megkivántató tusakodásra való serkentetésekre és a sok nyo-

¹ Szeben, 1749. 8-rét. Címnap, ajánlás, előszó és püspöki ítélettel: 12 lev.; szöveg 1—253. l.; Geleji Katona István versei: 1 l.; igazítás: 1 l. 600 példány nyomtatásáért 254 m. frtot fizetett. Ebből 50 m. frt a gr. Teleki László és neje: Ráday Eszter grófnő adománya volt.

morúságok között való vigasztaltatásokra“ írta. Megírásának indítékait ajánló-levelében ekként rajzolja: „Minthogy az emberek természet szerint a gonoszra hajlandóbbak, mint a jónak követésére, ezért rendelt az Isten az emberi társaságban olyanokat, a kik serkentgetnék őket a bűnből való kitérésre s az Isten útainak követésekre. Ilyenek voltak régen a próféták, azután az apostolok és a kiket az egyházi szolgálatban előállított Isten a maga beszédének hirdetésére, hogy azok mind a hitben megerősitenék az embereket, mind pedig mit kelljen eselekedni, azt világosan előadnák. . . . Noha méltatlant, az Isten méltóztatott engemet is a maga beszédének kisáfárlására előállítani. . . . Hivatalomra tartozó dolognak tartom azért a tanultabb nemzeteknek szokások szerint, melyekben bővölködnek a szentírás értelmét világosító jó könyvek, hogy ne csak élő nyelven, melyet a szél a levegő égbe eloszt s elfelejtet, hanem írással is, a mely sok esztendőök után is fenmarad, a bűnben élőket rettentsem és a megtérésre hívjam, az istenfélőket pedig a kegyelem szerint erősítsem és vigasztaljam. Melyre alkalmas matériának ítéltam ezt a Szent Judás apostol levelét, mert, mint abban az időben, a melyben íratott, úgy mostan is sokan vagynak, a kiknek az apostol szava szerint még ruhájoktól is, mely az ő testektől illettett, kell őrizkedni, kik a bűnöket adiaforumoknak, szabadosoknak tartják, szívekben az excessa mundit, a magasságbeli oltárokat felemelik, a vallás előttök olyan, mint a köntös, religio, ut vestis, quam induis, exuis, ut vis, a melyet tesznek, vesznek az alkalmatosság szerint. A mostani időre is ráillik, a mit a régiek mondtak: esse nunc scientiae multum, conscientiae parum, sok a tudomány, kevés a jó lélek, mert most a tudatlan is tudós, a tudós sem kegyes, sőt eruditus esse pejores, azok gonoszabbak.“

Az egész munka I—XVI magyarázatot foglal magában. Bod mindenik magyarázatában, illetőleg tanításában, a magyarázásra fölvett vers avagy versek egyes szavait és kifejezéseit egyenként „felvilágosítja“ s azután a kitűzött

„tudományról“ (théma) röviden elmélkedvén, tanulságot vagy intést hoz ki a hallgatók számára.

Az általa követett tárgyalási módszert „methodus arbitraria“-nak nevezi s azt a hallgatók lelki épületére a legjobbnak itéli, azt tartván, hogy „suprema lex concionatoris salus auditorum, a hallgatók idvességek a tanítók fő regulájok“. Bod ezt a módszert, mely a szentírás megismertetésére kétségkívül a legalkalmasabb, rendkívül ügyesen aknázza ki, főként a „híveknek a hitben való megerősítésekre“ s „a bűnben élők rettentésére“. Mig a 190—191. l. a bűnösöket az erkölcsi rossz élénk rajzolásával akarja elrettenteni a bűntől s megtérésre hívni, addig a 208—210. l. az istenfélőket és kegyeseket arra inti, hogy ne háborodjanak meg azon, „ha támadnak holmi vallást esúfoló emberek ő közülök, kik szakadást igyekeznek csinálni az ekklesiában“. Az efféle „hitetlenek“ ellenében így serkenti őket: „Ne háborodjunk meg a vallásban tántorgóknak példájokkal, a kik a testi kívánságok és világi hasznok után járván, elhagyják a keresztyén gyülekezeteket . . . vizsgáljuk meg az efféle titulust változtató embereknek cselekedeteiket, mi indítja és viszi őket erre, vajjon a mennyei jó-e, vagy a földi? Könnyű általlátni, hogy e világi dicsőségnek kívánsága“. ¹ A katolikusok szemérmetlen térítéseivel szemben pedig ezeket a buzdító szavakat mondja: „Dieséretetek és gyalázatok között tartsuk meg az igazságot, hogy senki a mi pálmánkat el ne nyerje, hanem az egyszer vett igaz hitben megerősítettvén, az igazság koronáját mi nyerjük el.“ Érdekes, hogy ezen a helyen kiterjeszkedik a protestáns, református és lutheránus elnevezésekre is. Ugyanis arra az

¹ Érdekesnek tartjuk e szavak magyarázatául Bodnak 1747. április 25-én Csereyhez írt leveléből a következő sorokat idézni: „Az effélékre utat nyit az is, hogy minden belső és külső renden az örállók alusznak, ambitio, vanitas, tudatlanság, haszonkeresés elfoglalt mindeneket; a felebarátainkról pedig kaini módon szölünk, hogy nem vagyunk őrzői. Most mihelyt születik, még az anyja teje száján vagyon, már tisztséggel álmod, melyre vallása változtatásánál jobb utat nem tud.“ L. Mikó id. m. 104. l.

ellenvetésre: „Hát hiszen ma is az igaz keresztyének ártatlanul neveztetnek, ki reformátusnak, ki lutheránusnak stb.?“ — azt feleli: „Úgy vagy on az, de az afféle nevezetekre is az embereknek gonoszságok adott alkalmatosságot, a mai protestáns, református, kálvinista, lutheránus nevezeteket az ellenkezők adták elsőben esúfságból, mert jó szívvvel megmaradtanak volna a már régen kánonizált keresztyéni nevezettel, de aztán különbség okáért megtartották. Nem örömmel, hanem keserűséggel hallották azt az istenfélők, hogy mások az ő nevekről neveztetnének. Luther így szól: *Sunt qui se Lutheranos esse gaudent; non sic, o fatue, non sic, oro, ut nomen meum taceatur, nemo Lutheranus, sed Christianus apelletur.*“

Mig e módszer előnyeit teljes mértékben fölhasználja, addig magyarázataiban több fontos egyházszónoklattani szabályt figyelmen kívül hagy. Szükségesnek tartjuk ezekre is rámutatni.

A szószerékre szánt bibliamagyarázatnak népszerűeknek kell lenniök. Bod is vallja ezt az elvet: „Szükség — úgy mond — az Isten beszédének világosan előadatni, hogy a gyengék is önként azt bevegýék, az abból formált intést elszenvedjék, útmutatását kövessék.“ Azonban nem mindig s nem mindenütt tartja meg. Ugyanis latin példabeszédeket idéz eredeti nyelven, mint pl. *Verba movent, exempla trahunt* (73. l.). *Non omnis ignis sacer est* (74. l.). *Amicus personae, inimicus causae* (137. l.). *Nemo sibi satis* (196. l.). *Noscitur ex socio* (237. l.). — A latin remekírók közül a 186. és 226. l. Cicerótól, a 210. l. Tacitustól, a 239. l. Petroniustól idéz, szintén eredetiben. Ekként hoz föl egyes helyeket az egyházi atyáktól is, mint pl. a 14., 15., 24. és 26. l. Augustinus-tól, a 23. l. Ambrosiustól, a 211. és 229. l. Tertullianustól. Ezt az eljárást ma úgy ítélnék meg, hogy az nem egyéb, mint fitogtatási czélból való kirakása a szószerékre tudományos készülleteinek.

Elhibázottnak látszik az is, hogy nagyon sok helyt a szó szoros értelmében exegetál. Ugyanis a szószerékről figyel-

mezteti hallgatóit arra, hogy némely kifejezést a Vulgáta vagy a Septuáginta így meg úgy fordít s hívebben valamely kérdéses hely így meg úgy hangzik. Például: a 65. lapon így szól: „Valaholott a szentháromság egy Istennek előfordul az ó-testámentumban amaz tulajdonneve: Jehova, akár közönségesen, akár pedig valamely személyre nézve. azt a szót a hetven fordítók fordították mindenkor Úrnak.“ A 124—125. lapon így fejteget: „Az eredeti nyelvben diabolus káromlót, vádolót teszen, mindenkor az egyet jelentő számban adatik elő.“ A 190. lapon a 16. versnek erről a mondatáról: „kik az embereket becsülik haszonra nézve“ — szükségesnek tartja megjegyezni, hogy betű szerint fordítva így hangzik: „csudálják a személyeket a magok hasznokra nézve“. Nem gondolta meg szerzőnk, hogy az efféle beszédek által a biblia tekintélyét ássa alá hallgatói előtt.

Valamint ezek, éppen úgy nem tartozik a bibliamagyarázat keretébe egy-egy tárgy felől az eltérő vélemények felsorolása sem, nemesak azért, mert ezek a biblia hitelét csökkentik, hanem főleg azért, mert a hallgató hitét is képesek megrendíteni. Így a 77. lapon a 6. vers ennek a mondatának: „az angyalokat, a kik meg nem tartották az ő eredeteket“ — magyarázásában fölemlíti, hogy azok alatt az angyalok alatt értették némelyek a hatalmas embereket, kik visszaéltek hatalmukkal; mások azokat a követeket, a kiket Mózes elküldött a Kanaán kikémlelésére, de nem jártak el az ő parancsa szerint; ő maga azok alatt a gonosz angyalokat vagy ördögöket érti. „Hogy angyalok legyenek — mondja tovább — tagadták azt régen a sadduceusok. a nem régiek közül is némelyek, mint Spinosza, Hobbes, Bekkerus, kik ezeket követték. A mit mások az angyalokról beszéltek, ők azokat mondták az emberekben levő nyavalyáknak, melankoliának, elmebeli megháborodásnak s egyéb afféléknek.“ A 96—97. lapon Sodomáról és Gomoráról azt írja, hogy helyük megvan ma is, „de azokat hívják Sóstengernek s Holttengernek is, mert abba foly a Jordán vize s más sok patakok is, a kik beléhalnak ide, mivel ebből

ki nem folynak, hanem titkosan emésztí el. Tagadta ugyan ezt Relánd és utána mások is, hogy ezeknek a megégett városoknak helyeket víz vette volna fel.“

A Szent Judás Lebbeus e fogytkozásai mellett is, melyek különben a Bod korabeli írásmagyarázati műveknek és egyházi beszédeknek közös vonásai voltak, becsülettel megállotta helyét s fogytkozásaitól megtisztítva, ma is sikerrel használható. Nem nyilváníthatunk ily kedvező ítéletet a munka bevezetéséről (1—7. l.), melyben Bod a Judás levelének írójáról, czéljáról és felosztásáról szól. Ennek a czikkelynek bibliai irodalomtörténeti tekintetben manapság semmi értéke sincs, mert Bod ebben is, épen mint a biblia históriájában, nem tud szabadulni a hagyományos nézet befolyása alól. Ugyanis a levél írójának Judást, a Jakab és Jézus testvérét, tartja. A „história kritika“ ma már megállapította, hogy ezt a levelet nem Judás írta. Írója ugyanis bizonyos eretnekség ellen, melynek követőit libertinus gnosztikusoknak nevezték a tudósok. Ezekről az eretnekekről pedig tudjuk, hogy a második század első részének második felében virágzottak. Különben e levél hitelessége ellen támasztott kétségekről maga is megemlékezik. „Tagadták — úgymond — sokan ennek a levélnek azt a méltóságát, a mely szerint a lelkiismeretet, mint Isten beszéde kötelezhetné; de cselekedték azt minden igaz ok nélkül, mert a régiek ezt Judásénak ismerték.“ A mint láthatjuk, a kétségeket eloszlatni meg sem kísérti. Arra a hasonlóságra, a mely a Péter II-ik levele s a Judás levele közt van, rámutat ő is. „Ez amannak mintegy summája.“ Ez az állítása merő tévedés, mert tudjuk, hogy a Judás levelét követi nyomról-nyomra a Péter II-ik levele s átveszi nemcsak gondolatait, hanem kifejezéseit is.¹

Nyelvezete bibliai, de itt-ott pórias. Az efféle kifejezések: „Az egész nyáj egytől egyig megrühösödik és elvész. Ragadóbb ez (t. i. a bűn) a rühnél“ — nem szószékbe illők.

¹ Tájékozás az újabb theologia körében. Budapest, 1879. 178—79. l.

B) Egyháztörténelmiek.

I.

Az Isten vitézkedő anyaszentegyházának históriája.

Hazánkban az egyháztörténetírás mezeje a Bod föllépése előtt teljesen el volt hanyagolva. Bod volt az első, a kit a magyar nyelvű egyháztörténet hiánya arra indított, hogy megírja az Isten anyaszentegyházának történetét. Vagy mint ő maga mondja: „A mi magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek az új-testamentumi időt a mi időnkig s abban véghez ment, kivált ekklesiái dolgokat előadó históriája a maga nyelvén nem találtatnék; úgy hogy a kik idegen nyelveken nem tudnának, azok kénytelenítettének vakok lenni az ő idejek előtt véghez ment dolgokban. Elmémre vévén én is e nemzetünkben való fogyatkozást, kívántam munkás lenni abban, hogy, ha csak valami részben is, ezen hiányosság kipótoltassék. E végre gondolkodtam volt arról, hogy magyar nyelvre fordítanék valami ekklesiái históriát; de minekutánna egy néhányat egybeszedtem volna, hogy a jobbikat választanám, azokat megvizsgálván, helyesebbnek ítéltém, hogy a sokból formálnék egyet, a mely lenne nemzetünknek könyvetlen állapotjához alkalmaztatott és ekképen készítettett ez az ekklesiái históriának rövid summácskája: *„Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és a világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásinak rövid históriája.*“¹

Az egész munka két könyvből áll.

Az első könyv (19–57. l.) magában foglalja a világ teremtetésétől fogva a Krisztus születéséig elfolyt időt, s abban,

¹ Név nélkül. Basilea. 1760. 8-rét. Czimlap és előljáró beszéd: 1–18. l.; szöveg: 19–488. l.; mutató-tábla: 489–490. l. térkép: 4. A mint följegyezte, 500 példányban adta ki 300 m. frt költséggel. Ebből 50 m. frt a Baresay Gergelyné — Nalaczi Sára, 5–5 m. frt a gr. Bethlen Farkas és Gyulay Ferencz adománya volt.

mintegy bevezetésül a keresztyén egyház történetéhez, rövid vonásokban Izrael népének történetét adja elő a biblia nyomán, kiterjeszkedve Assyria, Syria, Egyptom, Babylon, Persia s a görög és római birodalom történetére is, a meny-nyiben azok Izrael sorsára befolyással voltak.

A második könyvben (58–488. l.) a keresztyén egyház történetét tárgyalja, a Krisztus születésétől fogva a XVIII. század közepéig. Felfogásához képest az idő szerinti fölosztást követi, oly formán, hogy „mindenik száz esztendőnek históriája külön vagyon szakasztva“, s ezekben szól „az Isten anyaszentegyházának állapotjáról; az anyaszentegyháznak tudományáról és tudásairól; a külső rendtartásokról és ceremóniákról; az igazgatás módjáról és a nevezetesebb igazgatókról; a tévelygőkről, azoknak tévelygéseikről és a conciliumokról; az emlékezetes és költött dolgokról; a császárokról és királyokról.“

Minő elvek alapján írta meg a keresztyén egyház történetét, ő maga a következőkben foglalja össze: „1. Ezen kis história summácskájában az ekklésiai rendtartásoknak, ceremóniáknak s ekklésiai igazgatás módjának eredetek rövideden kimuttattatik; az ekklésiai régiségek előadatnak; a bizonyságok, kiktől mit tanultunk, előállítatnak. Mert igaz az: sine veritate antiquitas induratum est mendacium. 2. Igyekeztem, hogy sem szeretetből, sem gyűlölségből, az a mi igaz, fel ne fordittassék; hanem a mi igazság, mint igazság, a mi hazugság, mint hazugság, úgy adassék elő; a kétséges dolgok pedig a bizonytalanok között maradjanak.“

Kétséget nem szenved, hogy olyan gazdag tárgyú munkánál, a milyen az előttünk fekvő egyháztörténet, épen csak ezeknek az elveknek alkalmazása önthet életet a sokféle jelenségek halmazába és üti rá azokra igazság bélyegét.

Lássuk azért, miként érte el célját.

A keresztyénségnek az a rendeltetése, hogy az emberiség egyetemes vallásos és erkölcsi életelvévé legyen. Ez pedig a legteljesebben és leghatározottabban a Jézus személyében nyilvánult. Így tehát a Jézus személyének tör-

téneti megjelenése, tanítása. halála és feltámadása a kiinduló pontja a keresztyén egyház történetének. Ezen kezdi Bod is. De a helyett, hogy a Jézus személyéről, főként tanításairól, a melyek nélkül a keresztyénség sajátos jelleme meg nem érthető, részletesen szólna s így azt az alapnézetet, a melyből a keresztyénség eredett, hiven feltüntetné. röviden csak ennyit mond: „A Keresztelő Jánostól, mikor volna mintegy harmincz esztendő, a mennyi időnek kellett lenni, a ki papságot vállalt magára a törvény szerint, megkereszteltetett s mindjárt a maga hivatalához fogott, tanított, csudákat tett. A mely állapotban töltött el a közönséges értelem szerint három esztendőt, egynéhány hónapokat. Ezek alatt pedig a törvény alá adta magát, úgy annyira, hogy a főről való adópénzt is, a drakmát vagy hatvan pénzt, a rómaiaknak megadná magáért. A negyedik esztendőben megöletett. a keresztfára feszítettvén. . . . A halálból harmadnapon feltámadott s negyven napok alatt tanította tanítványait, de az ő ellenségeinek magát nem mutatta meg, mert tudta. hogy csak megesúfolnák. . . . Azok után a napok után felment a mennybe az Olajfáknak hegyéről.“ Így jelentőségéből kiforgatva, látszólag minden ok nélkül lép fel Jézus és általa a keresztyénség a világon.

Továbbá az új-szövetségi könyvek tanfogalmának, különösen Pál apostolnak befolyását a keresztyén vallás rendszerére nem fejtegeti. És helyesebben tett volna, ha az új-szövetségi könyvek íróinak pusztá felsorolása helyett, a bennük rejlő vallásos és erkölcsi eszméket tünteti vala föl. a melyekben, saját szavaival élve, „a keresztyéni tudománynak summája ez: hogy a Jézus ama Krisztus, az által vagyon az idvesség, melyet valaki ő benne el akar érni, annak a bűnből ki kell térni és az Isten törvénye szerint élni.“

Jóllehet az „egyenest igazságot“ mindenben követni igyekezett, mindazonáltal akarata ellen is abba a hibába esik, hogy némely történeti jelenségek felett, melyek annak a kornak szellemében találják magyarázatukat, a melyben létrejöttek, túlszigorú ítéletet mond. Például a remeteéletről

ezeket írja: „Kezdődött ebben a százban (III. sz.) a remetei élet, a mely fene állatot illet inkább, mint okos lélekkel felruházott embert; mert az Isten nem pusztai hollóvá vagy mezei varjúvá teremtette az embert, hanem azért ruházta fel okos lélekkel, hogy legyen társaságot szerető és hogy ő az emberi társaságnak nem haszontalan tagja, azt meg kell cselekedeteivel mutatni; az Istennek törvényei is olyanok, hogy nem afféle dolgot kerülő pusztai, hanem társaságban élő emberekre tartoznak. Az ember Istenéhez és felebarátjához való szeretetének felfordítására való élet az, mert másokat tanítani kell mind példájával, mind élő nyelvével s azoknak szükségeiket segíteni fáradságos munkája által szerzett javai által, de azt hogy viszi véghez fene vadak között lakó vad ember?“ Épen ilyen elítélőleg nyilatkozik a korabeli szerzetesek életéről is, ezt mondván: „A barátoknak még akkor (VI. sz.) tisztek abban állott: 1. Hogy az ifjúságot tanítsák. 2. Könyörögjenek. 3. A szentírást s jó könyveket olvassák. 4. Kézi munkájokkal táplálják magokat. Sokkal helyesebbnek ítélték a régi barátok, hogy kézi munkájokkal táplálják életüket, mint a mások ajtajokon való szemtelenkedéssel s másoknak terhelésekkel; azt költeni minden igaz ok nélkül, a mit más nagy fáradsággal keresett, mely keveset különböz a lopástól.“

Mindezeket a tárgyalás, illetőleg a szerkezet hiányai-ként hozzuk föl.

Jellemző, hogy a bölcészetet a hittudományra, főként az egyházi tanra károsnak tartja. Históriajában két helyt találkozunk efféle nyilatkozatokkal. Először a 230–231. lapon ezeket mondja: „Ez ideig (V. sz.) a Plato filozófiája uralkodott a keresztyének iskolájokban s sok kárt is tett. Mert a filozofia mennél közelebb jár a theológiához, annál károsabb szokott lenni, mivel a revelatiót a ratioval összezavarja; csak szolgáló volna az asszonya a theologia mellett, de azt elnyomván, helyére fészkelte magát.“ — És a 349. oldalon ekként ír: „A mennyei tudomány ez időben (XII. sz.) sokaknál el vala rejtve, mivel a szentírást sokan felhagyták vala,

a melyet, hogy született nyelveken az emberek ne olvasnának, a harmadik Innocencius megparanesolta. A doktorok, a tanítók nem a szentírást forgatták, hanem azelőtt élt tanítóknak írásaikból kiszedegettenek holmi mondásokat, azokból formáltak magoknak tudományt, melyet a dialektikai vetélkedések szerint apró részecskékre osztogattak és szaggattak s inkább meghomályosították, mint megvilágosították a keresztyéni tudományt véle. S sok haszontalan tövises kérdéseket a peripatetika filosofiából a theológiába által vittek, a melyeknek megfejtésekben töltötték az időt és nehezzé, utálatossá tették ezzel a theológiát.“

Bod ezen szavaiban a hívő theologus nyilatkozik meg. Ugyanis a bölesészet egyedüli alapjának minden időben az emberi ész, a keresztyén vallásának pedig a szentírásban foglalt isteni kijelentést vallották. Nem esoda hát, ha nemcsak a reformátorok, hanem a református egyház kimagasló alakjai, köztük Bod is, a bölesészet irányában hidegséggel, a skolasztika meddő okoskodásai iránt pedig épen gyűlölettel viseltettek s a bölesészetet a hittudomány szolgálojánál használták föl. Bodnak ez a fölfogása még leydeni tanuló korára esik. Ugyanis a leydeni egyetemen, épen mint Hollandia többi egyetemein, a Descartes bölesészetének tanítása, melynek az a kiinduló pontja, hogy az igazság ismeretére minden kijelentés nélkül saját erejével is eljut az emberi ész, 1656 óta eltiltatott.¹ Bodot ebben a véleményében megerősítette különben a Loeke sensualismusa is, mely az egész keresztyén vallást a józan emberi értelem körébe szállítja alá s így a kijelentést is tagadja.

Kiváló érdeme szerzőnknek, hogy azoknak a tévelygéseknek kútfejére, a melyek már a keresztyén egyház fejlődése kezdetén, még az apostolok korában mutatkoztak és a keresztyén hit sarkalatos tételeit: Jézus messiásságát, feltámadását s istenségét támadták meg, vagy vonták kétségbe s azáltal szakadást idéztek elő a keresztyénség kebe-

¹ Farkas József: Egyháztörténelem. Pest, 1867. II. k. 138., 184. l.

leben, helyesen mutat rá. Azt mondja ugyanis, hogy „az igaz tudománytól való eltévelyedések nagy oka nemcsak az emberi természetnek veszettsége, a mely kívánja palástolni a maga foggyakozásait a kegyesség köntösével; hanem az is, hogy a kik keresztyénekké lesznek vala a zsidók és pogányok közül, az ő gyermekségektől fogva bevett értelmeket megtartván s a keresztyén tudomány közében elegyítvén, nem lehetett, hogy az evangyélium tiszta búzájában a konkoly meg ne tessék. Erre igen tágas út volt a zsidóknak kabbalájok, vagy titkos értelemben való magyarázások az ő értelmeknek és a pogányoknak sok költött históriájok. a melyeket még az anyjok tejével beszívtanak“.

Tévednénk azonban, ha abban a föltevésben volnánk, mintha Bod az ellentétes tanok befolyását a keresztyén tudatra s tanra kicsinylené. Korántsem. Bár a tévelygésekről azt a súlyos ítéletet mondja: „inkább megérdemlik, hogy a feledékenységnak sötét mélységébe bezárattassanak, mint a világosságra kiterítettessenek“, mégis elismeri, hogy „az eretnekek többnyire sirusok, arabsok, zsidók és egyptiusok lévén, symbolumokban, külső dolgoknak hasonlatosságokban adják elé a magok értelmeket, mások őket nem értették meg eléggé, azért tudatlanságból olyanokat is fogtanak rájuk, a melyekről ingyen nem is álmadoztanak“. Midőn látja, hogy a montanista Vivia Perpetua és Felicitás római özvegy hét fiával vértanuságot szenvedtek a keresztyén vallásért, nem habozik kimondani, „hogy nem minden részben volt megvető a montánisták vallások“.

Különösen elismerésre méltó e munka azért, mert Bod valóban „nemzetünknek könyvetlen állapotjához alkalmazta“, a mennyiben a magyarságnak nemcsak a keresztyén hitre való téréséről emlékezik meg, hanem a magyarországi reformáció terjedését is megismerteti főbb vonásaiban, főlemlítvén egyszersmind azokat a törekvéseket is, a melyek a katolikus és református, református és lutheránus egyházak egyesítésére irányultak.

Nyelvezete lendületes, magyaros. „Magyarul igyekez-

tem írni” — mondja ő maga. De a latin kifejezéseket teljesen nem kerülhette el. „1. Mert már némely deák szók úgy beléelegyedtenek a magyar nyelvbe, hogy elszakasztani onnan épen nem lehetne, mint fundámentum, mód, matéria, próba stb. Ezek és hasonlóak úgy magyar szókká válnak, hogy a melyeknek helyekre állottanak, azok elvesztenek és már ezek nélkül nem lehetünk. 2. Mert némely szók úgy felvétetődtek, kivált a tisztségeknek és embereknek neveik, hogy ha azokat vagy magyarul, vagy magyar szóllások formájokra mondanók ki, mások meg nem értenék, mint metropolitánus, diákonus, árkimándrita, Albertus Magnus, Gregorius Magnus, Paulus Orosius, Rabanus Maurus, Erasmus Roterodamus stb., ha így írnám: Nagy Albert, Nagy Gergely, Órosi Pál, Mór Rábán, Roterdámi Rézmán, mások nem értenék. 3. Mert kénytelen voltam én is magamat a közönséges szokáshoz szabni, utálván és kerülvén a különző és újjító nevet.” E körülmények indították őt arra, hogy újra megpenditse egy magyar tudós társaság felállításának eszméjét.

Ezek után a megjegyzések után kimondhatjuk, hogy ez a munka, bár írója a kezdet nehézségeivel küzdött, mégis mint úttörő, céljának megfelelt, mert világos és könnyen áttekinthető képet nyújt a keresztyén egyház történetéről. És, hogy szükségét pótolta, semmi sem bizonyítja inkább, mint az a körülmény, hogy a szerző halála után nyolcz évvel, 1777-ben, újra kiadatott.¹

¹ Mikó ezt a kiadást nem ismeri, id. m. 88. l. Balogh Ferencz megjelenési évül 1778-at teszi. Lásd A Pallas nagy lexikona. III. köt. 393. lapján.

II.

Szent Heortokrátcs.

A magyar egyháztörténeti irodalomban olyan munka, a mely a naptárban följegyzett ünnepeknek eredetét, megtartása módját, a szentek rövid történetével együtt tárgyalná: a Bodén kívül nincsen. Munkájának czíme: *Szent Heortokrátcs*“.¹

Bodnak ezen, eddigelé még csak megismertetésre sem méltatott műve I—XVIII. részből áll. „I. r. Közönségesen az innepekről. II. r. A szenteknek kánonizációjokról. III. r. Az úrnapijáról, vagy vasárnapról. IV. r. Az esztendőnként előforduló dominikáknak nevezeteikről. V. r. Boldogasszony haváról és abban való innepekről. VI. r. Bőjtelő haváról és abban való napokról. VII. r. A Bőjtmás haváról és abban való innepekről. VIII. r. Szent György haváról és abban való innepekről. IX. r. A Pünköst haváról és abban való innepekről. X. r. Szent Iván haváról és abban való innepekről. XI. r. Szent Jakab haváról és abban való innepekről. XII. r. Kisasszony haváról és abban való napokról. XIII. r. Sz. Mihály haváról és abban való napokról. XIV. r. Mindszent haváról és abban való napokról. XV. r. Szent András haváról és abban való napokról. XVI. r. Karácson haváról és abban való napokról. XVII. r. A rendes inneplést igazgató személyekről, a minéműek a papok, püspökök stb. XIII. r. A rendes inneplésre megkívántató dolgokról, minéműek templom, harang s egyebek.“

Munkája megírásában az a cél vezette, hogy az olvasót

¹ Név nélkül. Oppenheim, 1757. 8-rét. Czimlap és előszó: 4 lev.; szöveg: 1—187. l.; mutató-tábla: 3 1/2 lev.; Zoilushoz írott vers. A mint följegyezte, Nagyszebenben adta ki 1761-ben, 1000 példányban, 200 frt költséggel. Kiadásában: Danszkay József 20 m. frttal és Gyulay Ferencz 5 m. frttal segítették. A czimlapon a szerző nevének elhallgatása s a hely és év koholása jellemző óvatosságból esik.

Mikó tévesen a bibliai művek közé sorozza, id. m. 28—29. l.

a római kath. egyháznak a naptárban följegyzett ünnepeivel és szentjeivel megismertesse. Vagy, mint előszavában mondja: „A rendes kalendárium az ünnepeknek és egyzsersmind a régen élt szenteknek lajstromok, mely szüntelen forog az embereknek kezeken. Az ott feljegyeztetett ünnepeknek és szenteknek rövid históriájok adatik elő ez írásban; kik által. miképen és micsoda alkalmatossággal állittattanak fel az ünnepek az ekklesiában? kik, mik voltanak s mikor éltenek az emlékezetben forgó szentek? voltanak-e valósággal, vagy a boldogtalan időben a tudatlanság szülte őket? Az ünnepek is miképen tartattanak eleitől fogva . . . röviden mutogattatik.“

Bod ebben a munkájában, igen helyesen, abból a történeti tényből indul ki. hogy a keresztyén egyház tagjai kezdetben a zsidók és pogányok közül váltak ki. Ennek alapján a tárgyalás rendjén kimutatja, hogy a római kath. egyház ünnepeinek és szertartásainak nagy része zsidó és pogány mintára alakult. A zsidó befolyást a négy kántorbőjtben (Zak. VII. 19.); a hamvazó szerdai hamuhintés (4. Móz. XIX. 17.), a húsvéti bárányszentelés (2. Móz. XII. 3—11.), a papszentelés (4. Móz. XI. 16.) szertartásában; a templomi zene (I. Krón. XXV. 1.) és harangok (2. Móz. XXVIII. 34., 35.) használatában látja érvényesülni. A pogányok ünnepeinek és szertartásainak átvételét annak a kényszerítő körülménynek tulajdonítja, hogy „a pogány vallásból többnyire idős állapotjokban tértek a keresztyén vallásra s az ott megszokott czeremóniás rendtartásokat nehezen hagyhatták el. azért azokhoz hasonlókat kellett felvenni keresztyéni módra és jó végre.“ Ezért változtatta a római kath. egyház a pogányoknak a hazáért meghalt hőseik emlékére rendelt napokat a mártírok és szentek ünnepeivé; a hét első napját, a Napistennek szentelt napot, a Krisztus halálból való feltámadásának ünnepévé; a pogány rómaiak által a minden istenek s Cibeles tiszteletére szentelt ünnepet Szűz Mária s a minden szentek tiszteletére; a pogányoknak a meghaltak lelkéért való imádkozásra rendelt napjait a

Minden lelkek napjára, melyen a purgátoriumban gyötrődő lelkek szabadulásáért könyörögnek. Ezért vette át a templomszentelés, szenteltvízzel való meghintés, gyertyagyújtás, keresztállítás stb. szertartását is.

A római kath. egyház önálló ünnepeiről azt mondja, hogy azokat „az emberek magok szerzették, a mint jobbnak és idvességesebbnek ítélték lenni“, s az Isten, Mihály arkangyal, Keresztelő János, Szűz Mária, József, Krisztus és apostolok személyéhez kötötték. Ebbeli fejtegetéseinek érdekességet kölcsönöz azáltal, hogy rámutat azokra a rendkívüli körülményekre, a melyek közt egy-egy ünnep létrejött. Például: az Úrnapjáról (Festum SS. Corporis Christi) ezeket írja: „Volsiniumban 1264. eszt. mikor egy pap ezt a sákrámentumot (t. i. az úrvacsorát) megszentelné és az igéket elmondotta volna, kételkedett, hogy vajjon a Krisztusnak valóságos testévé vált-e az ostya, vagy nem? Azonban a megszenteltetett ostyából sok vér folyt el, mely az úrasztalán való abroszokat megfestette. Hallván e csudát Orbán pápa, magához vitette az abroszokat s mindjárt aztán parancsolta, hogy Pünköst után leendő vasárnap után való csütörtökön legyen mindenkor az Úr testének és vérének innepe.“ És, hogy az ünnepekkel kapcsolatosan fölemlíti azokat a babonás és visszataszító szokásokat is, a melyek részint önállóan, részint idegen (pogány) befolyásra állottak elő. Ezek közé számlálja az újévi s húshagyó-keddi féktelenségeket és a halottak emlékére tartatni szokott torozást; amazok közé sorozza a többek közt a nagypénteki „komédiákat“ (passió-játékokat).

Bod a római kath. egyház szentjeiben is a pogány befolyás megnyilatkozását látja. Valamint a pogány rómaiak és görögök jóltevőiket, császáraikat consecrálták, tiszteletükre templomokat építettek s képeiket házaikban tartogatták és azok előtt imádkoztak: úgy a római kath. egyház is a keresztyén vallás vértanuit, hitvallóit és jóltevőit szentekké avatta, temetőhelyükre templomokat emelt, melyeket nevükről nevezett el s azokba elhelyezte képeiket is és idővel

a hozzájuk intézett imaformulákból bejött az egyházba imádásuk is. Ezek mellett nem kerüli ki figyelmét az a körülmény sem, hogy a római kath. egyház költött személyeket is fölvelt a szentek közé, mint pl. Kristófot, Györgyöt és Katalint. És hogy némely szenteket „a boldogtalan időben a tudatlanság szült”. Ide sorozza péld. Makáriust, kiről ezeket írja: „Volt ez egy scitiai barát, a ki egy bolhát, mely ötet csipte, megölt, melynek vérét meglátván, annyira megbúsult, hogy a pusztába menvén, ott hat hónapok alatt mezitelen járt, a holott a darázsok úgy egybenmardosták, hogy meghalt bele s így szt. mártírrá lett.” Ezért tünteti föl a maga leplezetlenségében azt a sajnálatos helyzetet, a melyet a szentek számának szerfölött való szaporítása teremtett. Azt mondja ugyanis, hogy gyakran „megesett az, hogy a maga tolvajkodásáért megöletett latornak testét úgy tisztelték, mint nagy és szent mártírnak testét”. Így került bele a szentek lajstromába Márk remete, ki előbb gyermekgyilkos volt, de egy pusztába menvén, ott olyan szent életet élt, hogy maguk az angyalok adtak neki úrvacsorát. Az efféle tévelygések megakadályozása végett állította föl a római kath. egyház a szenttéavatást, kimondván, hogy „szentnek ne tartassék senki a római ekklésia végeztése nélkül”.

Jellemző tény gyanánt említi föl Bod, hogy ennek a pogány szokásnak átvételében a római kath. írók nem látnak semmi különös dolgot, holott azt még a pogányok okosabbjai is merő „bolondságnak” tartották.

Teljesség kedvéért megemlékezik szerzőnk azokról a babonás képzetekről s képtelen dolgokról is, a melyeket a római kath. egyház a szentekhez fűz. Például: Nikázus nevét, ha felírják a gabonás vagy a ház küszöbére, az egerek onnan mind eltakarodnak; Petronella a hideglelésben szenvedők meggyógyítója; Diénes, ki Párisban a keresztyén vallás hirdetéséért lefejeztetett, fejét a kezébe vette és sirjáig vitte; Teréziának „a cellája mellett lévő száraz fa megvirágzott, teste meg nem rothadt, hanem abból jóillatú olaj folyt”.

Ekként ismerteti Heortokratesében a római kath. egyház ünnepeit és szentjeit. Kiváló becset kölcsönöz művének azzal, hogy a *magyar* római kath. egyház ünnepeiről és szentjeiről is kellő tájékozást nyújt. Nevezetesen föltünteti, hogy a magyarság a nyugati keresztyénség ünnepeit átvette ugyan, de azokat saját gondolkozásának s nyelvének megfelelőleg nevezte el. Például: a Bold. Szűz megtisztulása ünnepét, a szentelt viaszgyertyákról, Gyertyaszentelő boldogasszony napjának, a Bold. Szűz látogatásának ünnepét, mivel aratás idejére esik, Sárlos boldogasszony napjának nevezte el. Továbbá¹ kiemeli, hogy a magyarság a nyugati keresztyénség szentjein kívül önálló nemzeti szenteket is alkotott, még pedig oly nagy számmal, hogy egyedül Boldogasszony havára 400-nál több esett. Ezek azonban lassankint annyira feledésbe mentek, hogy a Bod korában már csak Piroška, I. László király leánya; Salamon király; I. István király; Gellért, csanádi püspök; Imre herceg, I. István király fia; Erzsébet, II. Endre király leánya; Zsigmond király és Günther remete magyar szentekről van emlékezet a naptárban.

Különösen érdemes munkát végzett azzal, hogy a magyar ünnepeknek számos érdekes különlegességéről emlékezik meg s ezáltal a magyar néprajzi ünneptanhoz becses adalékokat nyújt. Például: „Vizkereszt napján, még mikor legelsőbbben keresztyénekké lettek a magyarok s elegyesleg voltak a pogányokkal, úgy rendelték a magyar k. fejedelmek, hogy a pap minden ember házához elmenjen a kereszttel, valami áldást mondjon s akkor kitanulja, ki a keresztyén, s ezért a fáradságért adjon minden valami alamizsnát.“ — „A katekuménusoknak keresztségekből, a kik ezen a napon a vízbe merítettnek vala, fenmaradott volt a magyaroknál az a szokás, hogy Húsvét másodnapján öntözték s vízbe hányták egyik a másikat nevetségesen.“ — „A magyarok, midőn Keresztelő János innepe K. J. feje megtalálásának innepének mondták, szokásban volt, hogy akkor nagy tüzeket tettek az erdő s mező szélekben, énekeltek, tánczoltak

körülötte, üszögöket vittek a házokhoz, melyeket felszúr-
tanak a káposztás kertbe, hogy a hernyó a káposztát meg
ne egye, vagy a vetések közé, hogy a gabona meg ne
üszögösödjék.“ — „A házassági lakadalmazás meg volt tiltva
ezeken a napokon (t. i. Adventben) éppen Vízkereszt napjáig
az innepekre nézve; de e mellett a tudatlanságba bemerült
emberek sok babonás cselekedeteket vettek be. Nevezetes
volt az, hogy Karácson előtt harmadnappal ajtónként jár-
káltak s valami verseket énekeltek a Krisztus születéséről,
jó és szerencsés inneplést kívántanak s ekképen magoknak
pénzt, gyümölcsöt s holmi ennivalókat gyűjtöttek; akarván
ebben követni a Krisztus születéséről hírt tévő betlehemi
pásztorokat. Innen maradott a mi nemzetünknel is az a szo-
kás, hogy Karácson éjszakáján a gyermekek, szolgák s
akárcik énekelnek, dúdolnak, zerépatélnak ajtóról ajtóra,
hogy magoknak valami pénzt és ennivalót gyűjtsenek; me-
lyet aztán el is vesztegessenek.“

Jóllehet művében teljességre törekszik, mégis némi
hiányok vannak benne, a mennyiben több ünnepet elfeled
megemlíteni. Például: nem emlékezik meg arról, hogy a
Karácson megelőző kilencz napon a római kath. egyház
különös áhitatosságot tart, Szűz Mária kilencz hónapi vise-
lősségének emlékére, mely ünnepet, Vitalianus pápa alatt,
a toledói concilium rendelt 694-ben. Szt. Mihály árkangyal
ünnepei közül csupán kettőt említ, ú. m. Festum apparitionis
S. Michaelist és Szt. Mihály napját, holott a római kath.
egyház Szt. Mihály háromszori megjelenésének emlékezetére
szentel ünnepet. Az első május 8-án, a másodikat szept-
ember 6-án, a harmadikat október 16-án tartja meg.

Fogyatkozások is sűrűen fordulnak elő, mert némely
jelentéktelen dologról hosszasan beszél s a fontosabbakat
mellőzi. Például: Epiphania ismertetésében, ennek egyik
elnevezésével (Festum magorum, vel festum trium regum)
kapcsolatban, egy oldalon keresztül azokra a kérdésekre
felel: Királyok voltak-e azok a bölcsek? Hányan voltak?
Hogy hívták őket? Ellenben figyelmen kívül hagyja, hogy

az Epiphania kezdetben nem volt külön ünnep, hanem a Karácsonnak egy része, mely 12 napig tartott, s melynek első és utolsó napja volt a legnevezetesebb. Nem említi azt sem, hogy a kiknek a Cyclus paschalisra gondjuk volt, ezen a napon hirdették ki, hogy mikorra fog esni a jövő esztendőben a böjt és Húsvét ünnepe. Hamvazó szerda tárgyalásában megjegyzi ugyan, hogy „a böjt kezdetére esik ez a nap“, de nem említi, hogy ez a nap régen nem volt a böjt első napja, hanem Nagy Gergely tette azzá, hogy így a böjt, mely 36 naphól állott, 40-re teljen ki.

Zavarólag hat az olvasóra, hogy helyenkint ellentétes véleményeket sorol föl. Például: a viaszgyertyák megszentelésére s kiszolgáltatására vonatkozólag fölhozza egyfelől a Spondanus nézetét, mely szerint Sergius pápa állította föl 690-ben a rómaiak szertartása helyett, a kik Saturnus ünnepén gyertyákat szenteltek; másfelől Voragine fölfogását, hogy t. i. ez a szertartás a Proserpina tiszteletére szentelt napról vétetett, a melyen a római nők fáklyákkal jártak az utcán, jelképezéséül annak, hogy Ceres is meggyújtott fáklyákkal kereste elveszett leányát. A 98. lapon Június hónap elnevezésére vonatkozólag három egymással ellenkező nézetet hoz föl, hogy Brutusról, az ifjakról (a junioribus) és Junóról vette nevét. Ez az állítás ellenmond annak, a mi a 88. lapón foglaltatik, hogy az ifjak tiszteletére nevezték el. Ismétlések vannak a 3., 17., 19., 46. és 63., 93. és 126. oldalakon.

A Heortokrates, hiányai s fogyatkozásai mellett is, fölötte becses, nemcsak azért, mert úttörő e téren, hanem főként azért, mert elfogulatlan leírása a római kath. egyház ünnepeinek és naptári szentjeinek, annyira, hogy az egész munkában afféle vonatkozást, a melyből írójának felekezetiiségére következtethetünk, csak három helyet találunk. Először előszavában, hol a köznépnak azzal a szentségtelen szokásával kapcsolatban, hogy ünnepnapokon az isteni tisztelet gyakorlása helyett illetlen tánczokban foglalják el magukat, megemlíti, hogy annak eltörlése végett

„a protestánsok s nevezetesen a reformátusok az apostolica simplicitásra, tiszta együgyűsége vissza akarván menni, nemcsak a tudományban, hanem a rendtartásokban is elhagytanak minden egyéb innepeket, hanem megtartották csak azokat, a melyeket szentel a keresztyénség a Krisztus sok rendbéli jótéteményeinek emlékezetére és az úrnappját.“ Továbbá a 12. oldalon a szenttéavatással szembeállítja a protestáns felfogást s arra a kérdésre: „Szentté ki tehet valakit?“ — azt feleli: „Csak egyedül Isten az ő újjászülő s megszentelő kegyelme által; más azt nem teheti. E világnak, ha minden püspökei egybegyűlnének is, de ők egy szentet a hitetlenből nem tudnának tenni. Azért azok a valóságos szentek, a kik a Krisztus vérében megszenteltetnek és a kikben megtaláltnak az Isten fiainak és leányinak czimereik.“ Végül a 177. lapon a római kath. egyház szenteltvizével szemben fölemlíti, hogy „mi a keresztségnek vizét méltán tartjuk szentelt viznek, mint a mely a könyörgés által megszenteltetik s a melylyel Isten rendeléséből élünk“.

III.

Smyrnai Szent Polykárpus.

Bodnak a régebben ismeretes művei közt legfontosabb: „*Smyrnai Szent Polykárpus*“-a, melyben az erdélyi református püspökök történetét írta meg.¹

Az egész munka I—XXVIII részből áll. „I. r. A püspöki hivatalról közönségesen; nevezetesen pedig a magyar püspökökről. II. r. Az erdélyi református püspökökről közönségesen. III. r. Alesius Dénes püspökről. IV. r. Sándor András

¹ Hely és név nélkül. 8-rét. Czimlap, ajánlás és előszó; 10 lev; szöveg: 1—216. l.; igazítás: 1 l.; mutató-tábla: 3 l. A mint följegyezte, Nagyenyeden nyomatta ki 1766-ban, 1000 példányban, 222 m. frttal. Ebből 5 m. frt 10 dr. a Berzetei József adománya volt; 217 m. frt pedig a kegyes Ráday Eszter grófnő hagyománya, melyet férje, gr. Teleki László, 1766. június 11-én adatott át Bodnak a küiküllővári

püspökről. V. r. Göcsi Máté püspökről. VI. r. Toronyai Máté püspökről. VII. r. Ungvári János püspökről. VIII. r. Kecske-méti Balázs püspökről. IX. r. Tasnádi R. Mihály püspökről. X. r. Keserüi Dajka János püspökről. XI. r. Geleji Katona István püspökről. XII. r. Csulai György püspökről. XIII. r. Veres-marti Gáspár püspökről. XIV. r. Kovásznai Péter püspökről. XV. r. Tiszabecsi N. Gáspár püspökről. XVI. r. Tófeus Mihály püspökről. XVII. r. Horti István püspökről. XVIII. r. Veszprémi István püspökről. XIX. r. Kolozsvári István püspökről. XX. r. Sós Ferencz püspökről. XXI. r. M. Vásárhelyi István püspökről. XXII. r. Bonyhai György püspökről. XXIII. r. Szigeti Gyula István püspökről. XXIV. r. Deáki Filep József püspökről. XXV. r. Pelsőczy János püspökről. XXVI. r. Borosnyai Lukács János püspökről. XXVII. r. Szathmári Pap Zsigmond püspökről. XXVIII. r. Verestói György püspökről.“

Bod ezt a munkáját azon célból írta, hogy az erdélyi református egyház püspökeinek áldott emlékezetét a feledekenységből kiemelje és buzdításul fentartsa az utókor számára. Vagy mint „az Istent szerető kegyes olvasóhoz“ intézett előszavában bővebben kifejti: „Kik voltanak Erdélyben a reformáta ekklésiában azok az Isten lelkétől vezéreltetett apostoli férfiak, őrállók, a kiket Isten a több atyafiak között erre a terhes hivatalra, episcopiumra, vigyázásra, superattendentiára, másokra való gondviselésre előállított a reformációtól fogva: igyekeztem leírni és azoknak idejekben esett bajoskodásaikat egybenszedgetni, sokszor megromlott hazáuknak füstös szemetei és szennyes köporai közül.“

Az egész munka alig több egy kompendiumnál, mert csak főbb vonásokban, röviden vázolt tényekben mutatja

közsszinaton. Erre az adományra ezélozva mondja ajánlásában: „A Nagyságtok (t. i. gr. Teleki Eszter és Klára) édes asszonyanyjok is jó magyar könyvek elszaporodásokra gondot tartott, tehetségét, vagyonát attól a végtől nem szánta. Melynek ez a könyvecske bizonyosága, mely, hogy világot láthasson e nehéz és szűk időben, azon kegyesség gyümölcse által segéltetett.“

föl az erdélyi református püspökök életét és működését: nevezetesen: „mit cselekedtek Isten dicsőségére, mit szenvedtek a sok változások alatt e hazában, hol laktak s multak ki a világból“. ¹ Ezért tárgyalása szaggatott és krónikai jellegű; a különféle dolgokat folyószámmal jelöli. ² Osupán a Geleji Katona Istvánról, Tófeus Mihályról és Veszprémi Istvánról szóló cikkelyek (XL., XVI., XVIII. r.) válnak ki részletességükknél fogva, de még ezeken is látszik a töredékesség. Az az eljárása, hogy ezeknek a püspököknek 10—11 levelet szentel, ellenben Göcsi Mátéval, Toronyai Mátéval, Szathmári Pap Zsigmonddal és Verestói Györggyel 2—3 levelen végez s püspöki működésöknek egyetlen egy jelentékenyebb mozzanatáról sem emlékezik meg — szüli az egyes részek aránytalanságát s ebben rejlenek művének hiányai is. Mikónak az az állítása, hogy a Polykárpusban „a létező adatok mindennünnen összekutatva és feldolgozva“ vannak, kissé túlbecsülés. ³ Mert az ellenkezőt bizonyítják nemcsak az újabban, különösen Konez József marosvásárhelyi tanárnak fáradságot nem ismerő kutatása által napfényre került adalékok; ⁴ hanem maga Bod is előszavában így nyilatkozik: „Mínthogy a keresztyénségben ez a véghely, ez a kis Kanahán, Erdély, a tatárok, törökök, oláhok, rácok s más nemzetek által, sovárogván ennek aranyára, ezüstjére, borára, búzájára, marhájára, sójára, emberére, sokszor elpusztított, raboltatott, tűzzel, fegyverrel elrontatott, az írárok is olykor, a melyekből lehetne kitanulnunk a régi dolgokat, füstbe mentenek és hamuvá lettenek. Eléggé megmenthet engemet ennek meggondolása az értelmes emberek előtt, ha a dolgok nem úgy lesznek írva, a mint kellett volna, hanem csak a mint lehetett.“

¹ Képes irodalomtörténet. Szerk. Beöthy Zs. I. k. 503. l.

² Mikó id. m. 46. l.

³ Id. h.

⁴ Például: Kovásznai Péter életéhez (Protestáns Közlöny 1881., 1891., 1894. évf.); Horti István életéhez (id. m. 1888., 1891., 1894. évf.); Kolozsvári István életéhez (id. m. 1887., 1888. évf.) stb.

ilyen török égette, tatár hammazta országban.“ Ezért nevezi művét „csekély históriácská“-nak.

Megtörténik, hogy némely adalékokat, bár kéznél voltak, nem használ föl. Például: a XXIV. részben Deáki Filep Józsefről szólva, azt írja: „a méltóságos főkonsistorium és generalis synodus, ezen püspöknek idejében holmi rendtelenségeket kívánt rendbe szedni“, s miután azok közül öt elintézetten fölemlít, után aveti: „Sok egyéb dolgok is voltak, a melyek ez időben rendbe szedettek; a melyeknek számlálásokkal itt helyet nem foglalok.“ A történelmi tények meg nem bírálása miatt abba a tévedésbe esik szerzőnk, hogy Alesius Dénest tartja az erdélyi reformátusok első püspökének s a Dávid Ferencz püspökségéről tudni sem akar. „Alesius eleinte követte a Luther értelmét; de annakutánna azt elhagyván, a reformátusokét s ott viselte a superintendensi hivatalt holtig. Az azért nem úgy vagyon, hogy 1564-dik esztendőben választatott volna Dávid superintendensségre, már 1556-dik eszt. annak iratik, a midőn még ő is a Luther sentenciáját követte.“ Alesius püspöksége eddigelé a Bod tekintélye után általánosan elfogadott tény volt az erdélyi református anyaszentegyházban.¹ Bod állítása helytelenségének megmutatására, szükségesnek tartjuk föltüntetni röviden azokat a történelmi tényeket, a melyek Alesius szereplését megvilágosítják. Az erdélyi lutheránusok az 1545. május 17-iki medgyesi zsinaton alakultak egységes egyházzá, melynek külső kifejezéséül az 1553-iki szebeni zsinaton püspököt is választottak Wiener Pál személyében. Azonban az egység csak 1556-ig tartott, mikor a magyar és szász lutheránusok különváltak s amazok Dávid Ferenczet, ezek Hebler Mátyást választották püspökké (1557—1571.). Dávid csakhamar reformátussá lévén, lemondott addig viselt hivataláról, melybe 1559-ben Alesius Dénes szászfenesi lel-

¹ Z. Bodola Sámuel: Ki volt a reformátusok első püspöke Erdélyben? L. Az erdélyi reformáta anyaszentegyház névkönyve 1865-re. Kolozsvár. 3—6. l.

kész lépett (1559—1564.). De midőn a magyar lutheránusok is nagyrészből reformátusokká lettek, Alesiust a fejedelem 1564. április 9-én a nagyenyedi zsinaton letette úgy a püspökségről, mint az udvari papságról. Ezen a zsinaton. április 14-én, váltak el egymástól a lutheránusok és reformátusok. „Ettől az időtől fogva — mondja Bod — kezdték nagyobb vigyázással és jobb móddal magokat rendbe szedni az erdélyi ekklésiák; mert annakelőtte a lutheránusok és reformátusok között olyas meghatározott valóságos különbség nem volt.“ Az utóbbiak még azon évi tordai országgyűlésen, június 14-én, Dávidot választották püspökükké. a ki már 1566. márcziusában a szentháromság-tagadókhöz állott, magával vivén („igen könnyen bír vala az embereknek elméjekkel“) a reformátusok nagy részét is. Majdnem öt év múlva, a magyar lutheránusok egyetértve a kálvini elvekhez hű maradt töredékkel, 1571. szeptember 9-én a megyesi lutheránus zsinaton Alesiust választották püspökké, a ki aztán 1577. elején bekövetkezett haláláig folytatta hivatalát.¹ Ezekből a tényekből világosan kitűnik, hogy Alesius nem volt református, annál kevésbbé az erdélyi reformátusok első püspöke, a mint Bod állítja, hanem lutheránus volt s 1559—1564-ig úgy szerepelt, mint a magyar lutheránusok első püspöke; mint ilyen viselt gondot 1571—1577-ig a megfogyatkozottkálvinistákra is. Az Alesiuselnevezésre vonatkozólag szintén tévedésben van. „Úgy ítélek — mondja ő — hogy a mint abban az időben szoktanak volt magoknak, ha nem tetszett az ő születések szerint való nemzetséges nevek. a deák nyelvből s kivált a görögből formálni; ő is a görög nyelvből formálta magának, lévén eleinte neve Molnár, vagy Igaz.“ Holott a dolog úgy áll, hogy eredeti magyar nevét. Madárt, változtatta ales latin szóból Alesiusra.²

¹ Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Budapest, 1879. 62. l. V. ö. Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlés vallásiügyi tárgyalásai. Budapest, 1880. I. k. 129. l.

² Budai Ezsás: Magyarország históriája a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig. Második kiadás. Debreczen, 1814. 149. l.

Igen helyesen teszen szerzőnk, hogy tekintettel van azokra a hazai ügyekre is, a melyekben püspökeink hivataluknál fogva „beléelegyedtenek és benne forgottanak”. Például: nem lesz érdektelen tudni, hogy az 1605. szeptember 17-iki medgyesi országgyűlés Tasnádi R. Mihály püspök kérésére mondotta ki végzésileg, hogy a papok özvegyei és árvái „mindaddig, míg neveket és titulusokat meghalt férjeknek viselik, minden adó, taksa, akármi fizetés, paraszti szolgálat alól kivétessenek és azokból üreseknek s szabadoknak tartassanak”. És, hogy Keserői Dajka János kezdeményezésére hozatott Bethlen Gábor alatt azon országgyűlési végzés, „hogy az egyházi rendeknek jó intéseket a penitentiartartásról mindenütt szorgalmasan megfogadják” s a vasárnapokat és ünnepeket illendően megszenteljék. Nem hagyja figyelmen kívül irodalmi munkásságukat sem. Tasnádi, Keserői Dajka, Geleji Katona, Tófeus, Sós és Verestói műveinek címét s röviden tartalmát is jelzi. sőt Tófeust mint egyházi szónokot jellemzi. Nemes felfogásáról teszen tanubizonytságot azzal, hogy „senkinek sérelmére, gyalázatjára nem szándékozott csak egy-két szót is ejteni, hanem az Isten dicsőségét ebben is terjeszteni és a jó embereknek jó emlékezeteket fentartani. Úgy azoknak, (t. i. a püspököknek) megeshetett fogyatkozásaiknak szemétdombján az olvasót megállítani nem czélozta”. Ezért csak mintegy átsiklik az erdélyi református anyaszentegyháznak Csulai püspöksége alatt történt megkárosításán, így irván: „Elveszett az ekleziák kincsek (t. i. a Geleji püspök által gyűjtött 75 ezer forint), rész szerint a püspök gondatlansága miatt, a ki kevesebb gondot tartott az ekleziára, mint a maga maradványira, a honnan holta után fizetett is ebben meg valamit a maradék”. És Veszprémi Istvánról ennyit jegyez föl: „Ez nyoleczszáz m. forintokkal maradt volt adós a generális ekleziának, melyeket a supremum konsistorium elengedett”. Mindezeket azért teszi, mert „vajjon nem hasznosabb-e azoknak virtusaiknak hegyére fellállani, jócselekedeteknek fényességét s abban az Istennek

nagy erejét. eléggé meg nem hálálható kegyelmét, a mennyei atyának dicsőségére szemlélni s azért őtet imádni? Holott az Isten is, a feledékenységnek tengerébe kívánja azoknak erőtlenségeiket bemeríteni és fogyatkozásokat a Krisztus érdemes elégtételével felváltani.“

Bod ebben a művében úgy tűnik föl, mint vallásának, „a reformáta igaz vallásnak“ s egyháza rendtársainak buzgó védője. Ugyanis arra az állításra, mintha a református püspökök és papok nem volnának valósággal olyanok, a mint mondják azok, „a kik csak magokat tartják olyanoknak“, mert az apostolok és az apostoli egyházi rend helyébe nem ők állottak, hanem mások, azt kérdi: „Kik azok, a kik az apostolok után az ő egyházi tisztekben következtenek? — Nem azok — így felel — a kik abban a városban, melyben ők ekklesiát fundáltak, szolgáltak. . . . Nem is azok, a kik személy szerint szakadatlanul következtenek volna utánnok; mert ma olyan szék ninesen, a melyben az apostolok idejektől fogva vagy tévelygők, vagy hitetlenek, vagy hittől szakadtak is, ne lettek volna. . . . Azok hát az apostoloknak és apostoli embereknek valóságos successori, hivatalokba, tisztekbe következett rendes egyházi szolgák,, papok, örökösök, püspökök, a kik az apostoloknak tudományokba, vallásokba következtek, azt hiszik, vallják, tanulják, tanítják, a mit az apostolok, próféták hittek, vallottak, tanítottak. E nélkül a successio localis et personalis semmit ér, hanem ezzel erős. . . . Már pedig, mikor a reformáta ekklesia világosan és hathatósan megmutogatta azt, hogy ő azt tanítja, hiszi, vallja, a mit a próféták és apostolok tanítottak, hittek, vallottak: azt mondhatja örömmel és bátran, a mit Tertullianus irt: Habeo origines firmas ab ipsis auctoribus, quorum fuit res. Ego sum haeres apostolorum. Én vagyok az apostoloknak örökösök, kiktől vettem eredetemet. Azt is hiába állatod, hogy az egyházi személyeknek püspökök által kell felszenteltetnie, még pedig, a kik eredeteket felszenteltetéseknek éppen az apostolokra vihetnék? Mert az igaz, hogy majd közönséges bevett rendtartássá lett a keresz-

tyének között, a felszentelés püspök által, annak kezének a felszentelendőnek fejére való tétele által legyen. De ez a szokás, az ekklésiának állapota és szükségére szerint változható. . . . Vajjon, ha valamely országban a püspök meghalván, semmiképen püspököt találni nem lehetne: nem volna-e szabadságok az istenfélő híveknek, kik mindnyájan Isten lelkétől felszenteltetett új-testamentomi papok, hogy magoknak egyházi szolgát válaszszanak és állítsanak, a ki minden egyházi szolgálatot, hivatalt véghez vinne: keresztesse, úrvacsoráját osztana stb.? Nem lehet ezt tagadni, hanem ha csak annak, a ki a maga vélekedésének bálványát imádja.

Kétséget nem szenved, hogy ezeket a szavakat a romanizmus ellen intézte, mely egyedül a maga papjait és püspökeit tartja az apostolok valódi utódainak. Nem tévedünk azért, ha azt állítjuk, hogy Bodnak fennebb idézett szavaiban kell keresnünk azt az okot, a mely ennek művének elközbzását vonta maga után.

A Polykárpusnak, hiányai s tévedései mellett is, kiváló becseset kölcsönöz a körülmény, hogy szerzője eredeti okmányok alapján (sokat szószerint közöl) írta; ezért nemcsak megbízható, hanem a püspöki levéltárnak Nagyenyeden 1849-ben történt elpusztulása után, sok tekintetben egyedüli kútfő az erdélyi református püspökök életéhez és működéséhez.¹

¹ Polykárpuszt tovább folytatta Z. Bodola Sámuel ref. püspök, ki „Az erdélyi ref. anyaszentegyház évkönyvé”-ben (1860. 2—20. l. és 1866. 22—36. l.) „*Bod Péter Smyrnai Polykárpusának folytatása*” cím alatt Zágoni Aranka György, Deési Lázár György, Csernátoni Vajda Péter, Eperjesi Zsigmond, Keresztes Máté, Abacs János, Z. Bodola János és Antal János életrajzát közli.

IV.

Historia unitariorum in Transsylvania.

Bod irodalmi munkássága alapvető volt az unitárius egyháztörténetírás mezején is. Ugyanis megelőzte magukat az unitáriusokat, mert Szentábrahádi Lombárd Mihálynak kéziratban maradt egyháztörténelme, mely magában foglalta az unitáriusok rövid történetét is s Kénosi Tőzsér János ótordai iskolaigazgatónak sok utánjárással készült gyűjteménye és Úzoni Fosztó István bágyoni papnak 1770-ben megkezdett terjedelmes munkája sajtó alá nem kerültek.¹

Bod latin nyelven írott munkájának címe: „*Historia unitariorum in Transsylvania*“.² Az egész mű I—III. részből áll: „I. rész. Az unitáriusok története kezdettől fogva II. János király haláláig. I. fejezet. Előzmények a fehérvári híres hitvitához. II. fejezet. A fehérvári hitvita. 1568. márcz. 3. III. fejezet. A váradai hitvitáról, mely 1569. október 10-én kezdődött s hat napig tartott. II. rész. Az unitáriusok története Báthori István és Kristóf fejedelmek alatt. I. fejezet. Dávid Ferencz fogságát megelőző történeti események. II. fejezet. Dávid Ferencz bukása az erdélyi unitáriusoknak Palaeologus Mihályhoz írt levele alapján. III. fejezet. Adalékok az erdélyi unitáriusoknak Palaeologus Mihályhoz küldött leveléhez. III. rész. Az unitáriusok története Dávid Ferencz és Blandrata György halálától fogva jelenig. I. fejezet. Az unitáriusok helyzete 1638-ig. II. fejezet. Az unitáriusok helyzete 1638 után.“

¹ Székely Sándor: Unitaria vallás története Erdélyben. Kolozsvár, 1839. Előszó.

² Lugduni Batavorum, 1776. 8-rét. Czimlap, ajánlás és olvasóhoz: 4 lev.; tartalom-mutató és szöveg: 1 - 187. l.; igazítás: 1 l. Kiadta Sófalvi József kolozsvári ref. theol. tanár. Előszavából kitűnik, hogy különlenyomat a dr. Barkey Miklós előbb brémai, majd grávenhági pap által szerkesztett „*Bibliotheca Hagana*“ ezimű folyóirat II. és III. füzetéből.

Bod előtt nem lebegett más czél, mint hogy az unitárius vallás keletkezését s terjedését Erdélyben kezdettől fogva egészen az ő koráig (1563—1757.) megírja. Azonban ez a munkája alig több egy vázlatnál. „Szerfeletti rövidségét — úgymond Horányi — nem köszönik meg a kiadók.“¹

Munkájának kimagasló része, terjedelménél és adalékainak bőségénél fogva, az I. és II. fejezet (1—157. l.), a melyekben az unitárius vallás keletkezésének, terjedésének, az unitárius egyház megalapításáért és fennállásáért vívott nehéz küzdelmeknek, ú. m. az első és második gyulafehérvári, marosvásárhelyi s nagyváradi hitvitáknak, melyekben unitárius részről Blandrata és Dávid, református részről Mélius Péter, Czeglédi György stb. küzdöttek egymással, mindenik a maga vallásának igazságát védve, oly élénken színeztet, hű rajzát adja, hogy az olvasó mintegy beleéli magát azokba a vallási harcokba. Kiváló becsüt kölcsönöz ezeknek a részeknek azáltal, hogy a gyakori zajos vetélkedések írott emlékei közül sokat szószerint idéz. Így közli pl. az erdélyi magyar papságnak, a Dávid és Blandrata által Gyulafehérvárt 1566. április 25-én a II. János király jelenlétében folyt vitatkozásokra előterjesztett hittételek felől a május 19-iki marosvásárhelyi zsinaton hozott egyértelmű végzését, az ú. n. „Sententia concors“-t (12—26. l.); a tiszáninneni és tiszántúli református papok hitvallását (67—71. l.); Dávid tételeit (theses) és Blandrata ellentételeit (antitheses) stb. Megtörténik azonban, hogy minden körültekintő figyelem mellett is apróbb hibákat követ el. Így pl. ellenmondás van a 27. lapon, a hol az 1567. február 24-re Debreczenbe összehívott zsinat meghívó-leveléül azt a levelet közli, a mely 1567. december 14-én kelt, holott Méliusnak ez a meghívója az 1568. február 2-án Debreczenben megtartott zsinatra szólott.² Dávidnak a nagyváradi zsinatra (1569.) kibocsátott meghívójában „potissimum“ helyett tévesen „praesertim“-et ír.³

¹ Nova memoria Hungarorum. Pest, 1792. 498—500. l.

² Jakab id. m. 79., 104—105. l.

³ Id. m. Egyháztörténelmi emlékek Dávid Fer. életrajzához. 12. l.

A mily terjedelmes az I. és II. rész, épen olyan szűkszavú a III. rész, melyben az unitárizmus 178 évi történetét (1579. nov. 15. — 1757.) mindössze 30 oldalon (157—187.) ismerteti. Bodnak ez a túlságig menő rövidsége azzal menthető, hogy a Dávid halála után az unitárizmus mozgalmassága, mely azelőtt oly élénken foglalkoztatta az elméket, egészen megszűnt. Amellett megtört az unitárius vallás vonzó ereje is. Ugyanis főuraik a református vallásra tértek; ezeket követték a nemesség és köznép, a falvak és városok, mint Kolozsvár és Torda, az unitáriusoknak ezek a központjai. Annyi tény, hogy a megfogyatkozott unitáriusok a fejedelmek alatt békét élveztek, de az erdélyi fejedelemség megszűnésével ők is, mint a többi bevett vallásfelekezetűek, szabadságukban sok sérelmet szenvedtek, sőt fennállhatásuk is alapjában megtámadtatott, midőn a római katolikusok templomaikat s iskoláikat sok helyt erőszakosan elfoglalták.

Mindazáltal az unitáriusok történetében van egy nevezetes mozzanat, a melyre Bod ebben a részben különös súlyt helyez. Ez nem más, mint a deési országgyűlés által 1638. július 7-én kiadott és megerősített egyezség, mely az unitárius egyház kebelében a Ravius (Szörös) Mátyás által támasztott viszályokat megszüntette. Ezt az egyezséget „Complanatio controversiae de divinitate et adoratione J. Christi, in eadem diaeta Désiensi 7. Julii composita“ cím alatt a 170—181. l. lapon szóról-szóra közli, „hogy senki se vádolhassa azzal, hogy nem adja a maga egészében, hanem megrövidítve“.

Kétséget nem szenved, hogy a részek aránytalansága nemcsak a munka egyöntetűségének, hanem tartalmának is rovására van. Különösen szembeötlő ez az unitárius püspökök ismertetésében (III. r. II. fejj.). Ez a czikkely oly rövid, hogy munkásságukról még csak fogalmat sem alkothatunk magunknak. Így pl. Konez Boldizsárról ennyit ír: „püspökké választatott 1663-ban“. Pedig helyén való lett volna megemlíteni, hogy az ő püspöksége alatt tartatott a legelső „repraesentativa synodus“ Kissároson 1669-ben és hogy

ezen a zsinaton egyesítettett az iskolai felügyelet a püspökséggel.¹ Lényeges toll-, vagy talán sajtóhibák is sűrűen fordulnak elő benne. Például: Radeczki Bálint (Valentinus Radecius) halála évéül 1532-öt találunk 1632 helyett;² Pálffy Zsgimond püspökké választatását 1724 helyett 1721-re teszi;³ Ágh István helyett *Agk* Istvánt ír s püspökké választatását 1757-re teszi, holott 1758-ban a kissárosi zsinaton választatott püspökké.⁴

Jellemző, hogy Bod az unitárius vallás eredetét és hitcikkelyeit református szempontból itéli meg. Ugyanis az unitárius vallást *sectának*, tanait *tévelygéseknek* nevezi (8—11. l.). Tévedés volna azonban azt állítani, mintha ez a felekezeti szellem vonulna végig az egész munkán. Korántsem. Bod, mint református pap, tévelygésnek nevezi ugyan az unitárius vallás hitcikkelyeit, de mint történetíró, hűséggel írja le az unitáriusok küzdelmeit, főként Blandrata és Dávid szereplését, mert ki akarta kerülni azt a vádat, hogy elferdített tényekkel hozakodik elé. Mégis épen maguk az unitáriusok voltak azok, a kik ezt a művet nem méltányolták érdeme szerint. Sokszor figyelembe sem vették.⁵ A kik pedig ügyet vetettek reá, azok „nem sokra becsülendőnek“, íróját pedig „vallására nézve intoleránsnak“ mondták.⁶ Ez a vád teljesen jogosulatlan, mert az unitarizmus alapítói: Blandrata és Dávid, a fiú és szentlélek igaz és örök istenségét, tehát magát a szentháromságot tagadták meg, mely a keresztyén református hittet nem állhat meg. Ugyanis Blandrata ezt tanította: „Az isteni személyek többségét tagadom, mivel az egy Isten lényegében oszthatatlan.“ Ugyanezt hirdeté „tekervényes szavakkal és kifejezésekkel“ Dávid Ferencz is.

¹ Székely id. m. 140—141. l.

² Id. m. 132. l.

³ Id. m. 169. l.

⁴ Id. m. 171. l.

⁵ Id. m. Előszó.

⁶ Tudományos Gyűjtemény. 1831. 119. l.

V.

Historia Hungarorum Ecclesiastica.

Bod nyilvános működése arra az időre esik, midőn a protestántizmus elnyomtatása Magyarországon és Erdélyben már-már célját teljesen elérni látszott. Ilyen viszonyok közt tűzte ki élete főadatául a magyarországi és erdélyi protestáns egyház történetének megírását. Évek hosszú során át lankadatlan kitartással folytatott tudományos búvárkodásainak eredménye van összegezve ily című latin nyelven írt munkájában: „*Historia Hungarorum Ecclesiastica*“.¹

¹ Lugduni Batavorum. I.—III. k. 1888—1890. 8-rét. *I. kötet* (I. és II. könyv): czimlap, ajánlás és előszó: 1—XIV l.; tartalom: 1 lev.: szöveg: 1—477. l. *II. kötet* (III. könyv): czimlap, olvasóhoz és tartalom: 3 lev.; szöveg: 1—467. l. *III. kötet* (IV. könyv): czimlap, olvasóhoz és tartalom: 3 lev.; szöveg: 1—426. l.

A három első könyvnek egész története van. Nem lesz érdektelen e helyen megemlékezni róla. 1756-ban Ajtai nagyenyedi hittanár az 1114 fol. lapból álló kéziratot azzal a sürgető kéréssel küldötte Leydenbe Honerth János hittanárhoz, hogy kísértse meg kiadását. Azonban a nyomtatási költségek tetemes volta megakadályozá kérelmének teljesítését. Két évvel később, midőn Honerth meghalt, Ajtai a munkát Gerdes Dániel gröningai egyetemi tanárhoz tette át kiadás végett, de neki sem sikerült sajtó alá adni. Mindazáltal két fejezetet közölt belőle az általa szerkesztett „*Scriniū Antiquarium*“ VII. kötetében. Nevezetesen a 133—174. l. a II-ik könyv VII. fejezetét és a 342—374. l. a II-ik könyv V. fejezetét. Gerdes halála után, 1765-ben, a kézirat Leydenbe került vissza Hollebeek Ewald kezeihez, a ki azt 1768-ig tartogatá s ekkor átadta az egyetemi könyvtárnak.

Ezalatt Bod elkészíté a IV-ik könyvet is. Descriptiójában 1765. márczius 22-ről ezeket írja: „Vitt el tőlem magával Türi Sámuel Continuationem Hist Hung. Ecclesiasticae Lib. IV. közel 200 árkuſt oly véggel, hogy Belgiumba menvén, azt is, a mely Gerdes úrnál vagyon, kezéhez veszi és nyomtatásra valami bibliopolának adja által. Bona fide.“ Türi ígérétének nem tett eleget. Ezt bizonyítják a III-ik könyv utolsó lapjára írt följegyzések. „Hujus Codicis pars altera (t. i. a IV. könyv), jam a tribus et quod excurrit annis, Viennae in Austria apud Spectabilem Dnum Samuelem Türi, Reformatorem Transylv. Eccliar. ibidem Agentem Ordinarium Aulicum delitescens per aliquem Patriae

Munkájának czélját előszavában ő maga ekként fejti ki: „Ebben a történelmi munkában főczéлом az, hogy az isteni tiszteletre és egyháztörténetre vonatkozó adalékokat összegyűjtván, Magyarország egyháztörténelmét a tudni kívánó olvasóknak előadjam“.

Az egész munka I.—IV. könyvből áll. *Az első könyv* magában foglalja a magyar egyháztörténelmet az újszövetségtől fogva Géza vajda trónralépéséig, 945-ig; innen 1500-ig, tehát majdnem a reformáció kezdetéig. I. A magyar nemzet elnevezéseiről. II. A hunok, avarok és magyarok. III. A magyarok őshazájáról és lakhelyeiről. IV. A pogány magyarok Isteneiről. V. A magyarok keresztyén hitre téréséről. VI. Nagy Károly tevékenysége a magyarok megtérítése körül és az ő hitvallása. VII. A magyarok megtéréséről Géza és István király idejében. VIII. A magyarok megtéréséhez fűződő mesékről. IX. A magyar koronáról, a királyi méltóságról és az apostoli czímről. X. A magyarok keresztyén vallásáról a X-ik században és hitvallásukról.

nostrae filium Lariumque suor. amantem, huc transportari huicque parti sociari cupit. 1768. 14. Aug. L. Bat.“ — És: „Huic desiderio nunquam satisfactum videtur.“

A kézirat a könyvtárba helyezés után, úgy látszik, megfordult valakinek kezében. Ugyanis hozzásatoltatott a Magyarországból és Erdélyből Leydenben tanult ifjak névsora 1784-ig. Ez az utolsó évszám, a mikor a kézirat holléte még tudva volt.

Bod elveszettnek hitt kéziratának s a Debreczeni Ember Pál eredetijének fölhalálásán fáradoztak Németh és Varju, Utrechtben tanuló papjelöltek, Tóth Ferencz dunántúli ref. püspök fölkérésére. Keresték, de nem találták meg. Heringa Jodok ottani hittanár kutatásai, a melyeket a nevezett ifjak fölkérésére végzett, hogy minő eredménnyel jártak, adatok hiánya miatt nem lehet megállapítani. 1884-ben, tehát épen 100 év múlva, találta meg a Bod eredeti kéziratát Szalay Károly papjelölt a leydeni egyetemi könyvtárban, a hol Codex 10. B. sz. alatt volt elhelyezve. Szalaynak első gondolata volt a munka kiadását megkísérteni. Enemű kérelmével legelőször Rauvenhoff egyetemi tanárhoz fordult. Majd fölfedezését közölve dr. Kovács Ödön nagyenyedi ref. hittanárral, ez a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“-ban 1885. július 16-án egy nyílt levelet tett közzé a kézirat kiadására való előfizetéseket

XI. Arról a vallásról, a melyet a róm. kath. vallásra való térésükkor követtek. XII. A kúnok keresztyén hitre téréséről. XIII. Az ünnepekről, különösen a vasárnapról. XIV. Az igaz keresztyéni tudomány megőrzése a magyarok közt a valdenssek által. XV. A magyarországi husszitákról. XVI. A nép, de különösen a papság erkölcsének s hitének romlottságáról a reformáció előtt.

A második könyv magában foglalja a magyarországi és erdélyi reformáció történetét a XVI. század elejétől fogva a bécsi békéig, 1606-ig. I. A reformáció alkalmazhatóságáról általában. II. A reformáció kezdete Magyarországon és Erdélyben. III. A reformáció terjedése Magyarországon és Erdélyben a mohácsi vésztől fogva. IV. A reformáció előmozdító okairól. V. Azokról a kiváló férfiakról, családokról és pártfogókról, a kik a reformáció keletkezését és elterjedését Magyarországon és Erdélyben elősegítették. VI. A reformáció akadályairól. VII. Azokról a papokról, a kik a reformációt Magyarországon és Erdélyben elterjesztették. VIII. A

megindítása ezéljából. Mintán a nyomtatás költségei biztosítva lettek, a munka kiadásának vezetését Rauwenhoff, a kézirat sajtó alá rendezését s a sajtóhibák kijavítását Szalay vállalta magára. Így jelent meg 1888. májusában az I. kötet (I. és II. könyv). Ezt követte 1889-ben a III. kötet (IV. könyv), hogy a kolozsvári egyetemi könyvtár tulajdonát képező kódex a kikötött határidőre visszaküldhető legyen. E kötettel, Rauwenhoff halála miatt, Prins tanár vette át a kiadás ügyét. 1890-ben jelent meg a II. kötet (III. könyv). L. „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ 1846. 16. szám; 1885. 869—872. l., 901—904. l., 974—978. l. és 1886. 4—10. l.

Mivel Bod az akkori kedvezőtlen sajtóviszonyok miatt munkáját nem adhatta ki, abból egyes fejezeteket bővebben kidolgozva, könyvalakban bocsátotta közre. Így adta ki „*A szent bibliának históriájá*“-ban a III. könyv XVII. fejezetét. Így írta meg a II. könyv X. fejezte alapján „*Smyrnai Szent Polykárpus*“-át; a II. könyv V., VII. fejezete és a III. könyv IX. fejezete nyomán „*Magyar Athenás*“-át. A III. könyv XVIII. fejezetét „*Erdélyi Féniks*“-ébe iktatta be. A II. könyv XVI. és a III. könyv XI. fejezetét Bod halála után Sófalvi József kolozsvári hittanár adta ki „*Historia unitariorum in Transylvania*“ czim alatt.

magyarországi református egyházak száma egyházkerületek és egyházmegyék szerint s azoknak püspökeiről. IX. Az erdélyi református egyházak száma egyházmegyék szerint. X. Az erdélyi református püspökökről a reformáció kezdetétől fogva jelenig. XI. Az egyház kormányzásáról általában; különösen pedig a magyarországi és erdélyi zsinatokról. XII. A magyarországi és erdélyi református egyházak hitvallásairól és kátéiról. XIII. A szertartásokról. XIV. Az iskolák eredetéről általában s azoknak állapota a magyarok közt a reformáció előtt. XV. A lutheránusok és reformátusok közt lefolyt vitákról. XVI. Az unitáriusok keletkezése és terjedése Erdélyben; vitáikról és Dávid Ferencz elítéltetéséről. XVII. A jezsuiták sorsa Erdélyben. XVIII. Az egyház szerencsétlen állapota Báthori Zsigmond, Básta György és Mihály vajda uralma alatt Bocskay István fejedelemségéig. A *harmadik könyv* magában foglalja Erdély és Magyarország egyháztörténelmét a bécsi békétől, 1606-tól a szatmári békéig, 1711-ig. I. Az egyház állapota Bocskay István fejedelemsége alatt II. Mátyás király haláláig. II. Az egyház állapota II. Ferdinánd uralkodása alatt s azután I. Leopold uralkodásának kezdetéig. III. Az egyház elnyomott állapotáról I. Leopold uralkodása alatt. IV. A magyarországi egyházak tíz évig tartó rettenetes üldözéséről, különösen a papoknak és tanítóknak a nápolyi gályákra hurczoltatásáról és kiszabadíttatásáról. V. A protestánsok állapota Magyarországon Leopold haláláig. VI. A protestánsok állapota Erdélyben az ausztria ház alatt a szatmári békekötésig. VII. Az erdélyi református fejedelmek, mint az egyház pártfogói. VIII. Azokról a főúri családokról, a melyek ebben az időszakban a református vallást követték. IX. A papokról s leginkább azokról, a kik napvilágra bocsátott műveikkel hagyták fenn emlékezetüket. X. A reformátusok és lutheránusok vitáiról. XI. Az unitáriusok Erdélyben. XII. A szombatosok Erdélyben. XIII. A jezsuitákról. XIV. A négy bevett vallásról s azok egyesüléséről Erdélyben. XV. Az egyházi személyekről. XVI. A XVII. század-

beli zsinatok nevezetesebb határozatai. XVII. A biblia magyar fordításairól és kiadásairól. XVIII. A magyarországi és erdélyi nyomdákrol és nyomdászokról. XIX. A fehérvárnagyenyedi főiskola eredetéről és fejlődéséről. A *negyedik könyv* magában foglalja a magyarországi és erdélyi református egyház történetét a szatmári békétől jelenig (1765.). I. Az egyház állapota Magyarországon VI. Károly császár és király uralkodásának kezdetéig. II. A pesti vallásügyi bizottság munkálkodásáról. III. A pesti bizottság fölterjesztésére érkezett királyi válaszokról és a protestánsok változatos helyzetéről. IV. A vallás állapota Erdélyben VI. Károly alatt. V. A vallás állapota Magyarországon Mária Therezia uralkodása alatt. VI. A vallás állapota Erdélyben Mária Therezia alatt. VII. Az erdélyi reformátusok politikai-egyházi főtanácsáról. VIII. Az egyházmegyei és közzsínatokról. IX. A református és lutheránus egyházak közt folytatott vitákról. X. Az erdélyi főrangú családokról, a melyek a református vallást követték. XI. A baseli magyar bibliáról. XII. A nagyenyedi főiskola viszontagságairól a szatmári békétől jelenig. XIII. A sárospataki főiskoláról és annak különféle viszontagságairól. XIV. A debreczeni főiskoláról. XV. A kolozsvári főiskoláról. XVI. A marosvásárhelyi főiskoláról.

A mint ebből a tartalomjegyzékből láthatjuk, Bod a magyar egyháztörténelem kimagasló mozzanatait teljesen földolgozni igyekszik. Lássuk azért, miként érte el célját.

Az első könyvben nem elégszik meg azzal, hogy a magyaroknak csupán a keresztyén hitre térését s a valdenssek és hussziták szereplését írja meg a magyar reformáció előkészítésében, hanem kiterjeszkedik a magyar nemzet különféle elnevezéseire, a hunnok, avarok s magyarok eredetére, a magyarok őshazájára s pogány isteneikre is. Azonban ezek a fejezetek (I—IV.) nem tartoznak szorosán a tárgyhoz, mi által Bod a szerkezet ellen vét. Ezt az eljárását legföljebb az menti, hogy teljesség kedvéért vette föl művébe. „Szükséges — úgymond előszavában — némelyeket a magyar nemzet elnevezéseiről, őshazájukról, lakhelyeikről,

vándorlásaikról stb. megjegyezni, hogy aztán a következők mind jobb móddal adathassanak elő, mind pedig jobban megértethessenek.“ Ezekben a fejezetekben tartalmi tekintetben is sok állítás kifogás alá esik. Így pl. a magyar és hungarus elnevezésekről szólva, ezeket írja: „Inkább azokkal tartok, a kik azt állítják, hogy az előkelő hunnok közt volt egy Magyar nevű is, a kinek családját Magyarai nemzetségnek hívták; innen vették föl idővel ezt a nevet a magyarok“ (7. l.). Ez a fölfogás a Bod korában megállhatott, ma már a történeti kutatás kiderítette, hogy a magyar nemzet egy törzstől, a megyertől, vette nevét, a mely elnevezés Béla király névtelen jegyzőjénél Mogerré módosult.¹ A székelyeket az Attila serge maradékainak tartja, kik a krimhildi ütközet után menekültek Erdélybe (12. l.). Bodnak ezt a véleményét is megdöntötte a mai történetírás, mely a Képes Krónikának ezen följegyzése nyomán: „A mint tehát megtudták a székelyek, hogy a magyarok Pannóniába ismét visszajöttek, Pannónia birodalmát velök együtt hódíták meg, s miután azt meghódították, abban osztályosok maradtak“ — nem habozik odanyilatkozni, hogy a székelyek vagy egy ága a pannóniai magyarságnak, vagy pedig egy olyan nép, mely a pannóniai magyarság közt élve, ezzel teljesen asszimilálódott.²

A XI. fejezetnek, melyben a magyar korona, királyi méltóság és apostoli czim eredetéről szól, szintén nincsen helye e könyvben, s úgy látszik, hogy inkább azon okból foglalkozik azokkal, hogy bebizonyítsa, „hogy a pápa nemcsak királyt, hanem még püspököt sem adhat a magyaroknak“ (78. l.). Efféle szerkezeti hibákkal találkozunk magukban a fejezetekben is. Például: a VI. fejezetben Nagy Károly császár hitvallását szóról-szóra közli a 40—45. lapon, holott ez nincsen összefüggésben sem a magyar egyház-

¹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest, 1893. I. k. 4. és 483. l.

² Ethnographia. Budapest, 1890. 176—179. l.

történettel, sem Nagy Károlynak azzal a fáradozásával, a melyet a magyarok megtérítése körül kifejtett. Ilyen módon iktatja be a X. fejezetbe Péter apostol római püspökségének és Szűz Mária tiszteletének történetét (93—97. l.) és a XI. fejezetbe annak a kérdésnek tárgyalását, hogy a bolgárok görög vallást követtek-e vagy nem? (108. l.) Az az eljárása, hogy mindenre, a mi csak e könyv keretébe beletalál, kiterjeszkedik, azt eredményezi, hogy itt-ott aránytalanságokkal találkozunk. Így pl. a XIV. fejezetben a valdensek eredetének, történetének, kátéjának, hitvallásának 1—7 levelet szentel (115—127. l.), ellenben a magyarországi valdensek történetét dióhéjba foglalva, mindössze 1—4 oldalon ismerteti (128—131. l.); a XV. fejezetben hosszasan szól a hussziták eredetéről, hittanáról s magyarországi szerepléséről, de a végleges reformáció létrejövetelére gyakorolt befolyásuknak föltüntetését figyelmen kívül hagyja.

Kétséget nem szenved, hogy e könyv legbecsesebb része a VII—XIII. fejezet, a melyekben a magyarok keresztyén hitre téréséről és ünnepeiről szól. De ezek közül is legérdekesebb a X. fejezet, melyben István király hitvallását — a confessio fideit — közli. Bod ebből a hitvallásból a keresztyén hitnek I—XIV. cikkelyét állapítván meg, ezeket összehasonlítja a református vallás hitecikkelyeivel. Például a IX. így hangzik: „A próféták és evangyelisták iratai a szent léleknek s nem az embereknek beszéde. Ezt tanítja az írás is. 2. Tim. III. 16.; 2. Péter I. 21. Ezt hiszik a reformátusok is. De a katolikusok ennek a hitecikkelynek méltóságát sokféleképen kicsinylik. 1. Midőn azt tanítják, hogy a szentírás tekintélye a pápától függ. 2. Midőn az apokrifus könyveket egyenlő méltóságúaknak tartják a valódi próféták s apostolok könyveivel. 3. Midőn a római pápák leveleit s a zsinatok végzéseit egyenlőnek tartják az Isten igéjével.“ Jellemző, hogy ezeknek a hitecikkelyeknek összevetéséből a következő tanulságot vonja ki: „A ki az István hitvallásában foglalt cikkelyeket előítélet nélkül vizsgálja s összehasonlítja a mai róm. kath. egyház hitecik-

kelyeivel, annak át kell látnia, hogy a magyarok a X. században nem a mai róm. kath. hitet vették fel“ (89—93. l.). Ezeknek a fejezeteknek értékét növeli nemcsak a tárgyalás részletessége, hanem főleg az az eljárása, hogy „kérdéseket hoz tisztába“. ¹ Így a VII. fejezetben Bonfiniusnak azzal az állításával szemben, a mi Hartvic nyomán átment a magyar köztudatba, hogy Istvánt Szent Adalbert püspök keresztelte meg, azt mondja: „Abban az időben Géza mellett sok püspök volt, tehát nem volt szükség arra, a mint mesélik, hogy Csehországból hozzanak be“ (57. l.). A IX. fejezetben II. Sylvester pápának István királyhoz írt levelét, a melyet Inchoffer Menyhért közölt először 1644-ben, alapos bírálat alá veszi s a benne foglalt állításokat tételről tételre megczáfolja (75—79. l.). ² Megtörténik, hogy téved ő maga is. Így pl. Gézának két feleséget tulajdonít. Az egyik Sarolta, Gyula erdélyi vajda leánya, az István király anyja; a másik a lengyel Belekignini, vagy Adelheid (56. l.). Bodnak ez a föltevése csak kellő alapot nélkülöző kisegítő, „melyhez — mint Pauler írja — azok az írók kénytelenek nyúlni, kik mind a két adatot fenn akarnák tartani“. Ez azonban lehetetlen. Hogy Gézának csak egy felesége volt, Sarolta, arról a magyar krónikák tanuskodnak. Adelheidről későbbkori, a XIV., XV. századba lenyúló lengyel kompilációk emlékeznek. ³

A második könyv fejezetei közt, épen mint az első könyvben, sincsen rend és így nem nyújt összefüggő képet a magyar református egyház külső és belső történetéről. Úgy látszik, nem arra törekszik, hogy szerves egészset adjon, hanem inkább arra, hogy a nevezetesebb eseményeket megírja lehető részletességgel. Enemű szerkezeti hibákkal találkozunk némelyik fejezetben is. Így pl. a XII. fejezet I—VI. §-aiban a magyarországi és erdélyi reformátusok hitvallásáról és kátéiról szólván, VII. §-képen odafüggeszti,

¹ Pauler id. m. 39. l.

² E levél hamis voltát újabban Karácsonyi János mutatta ki. L. Pauler i. m. I. k. 504. l.

³ Id. m. 491—492. l.

Laskói Csókás Péter följegyzése után, a Wittembergben tanult magyar ifjak névsorát. Egységes és kerekded kidolgozásuknál fogva kitűnnek a IX., XIII. és XVI. fejezetek. De ezek közül is legfontosabb tartalmára nézve a IX. és XIII. fejezet. Az előbbiben az erdélyi református egyház akkori helyzetét, egyházmegyéinek és egyházközségeinek számát közli, részletesen ismertetve a fogarasi, kőbóri, vizaknai és szászvárosi egyházak történetét. Az utóbbiban a magyarországi és erdélyi reformátusok ünnepeiről, isteni tiszteletük külső szertartásairól, az éneklésről, a keresztség kiszolgáltatásáról, az úrvacsora kiosztásáról, a házasság megkötéséről, a halottak eltemetéséről s az egyházkövetetés módjáról szól.

Általános az a vélemény, hogy Bod, Lampe „*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*” című munkája adatainak szószerint való átvétele által, művének értékét alászállította.¹ Ha ez a vélemény megállhat, akkor épen a II-ik könyvre illik, mert ebben használta föl Lampenak legtöbb adatát. Hogy csak egy pár példát említsünk: Lampetól az 54—59. lapról a II-ik fejezetbe szóról-szóra átvette II. Lajos királynak a szebeni tanácshoz intézett három levelét; a 73—88. lapról a VII-ik fejezetbe Dévai Biró Mátyásnak Faberrel való vetélkedését; a 104. lapról a XI-ik fejezetbe a beregszászi zsinat (1570.) végzéseit; a 224—230. lapról a XVI-ik fejezetbe a Dávid Ferencz meghívó-levelét az 1569-iki váradi zsinatra, s a Dávid tételeit; a 246—250. lapról a „*Sententia Catholica*”-t; a 263—268. lapról Méliusnak II. János királyhoz intézett levelét. Kétséget nem szenved, hogy Bod ezeket az adalékokat műve teljességéért vette át. Különben az a vélemény a milyen egyoldalú, épen olyan helytelen is. Egyoldalú, mert kizárólag a Lampe munkájának fölhasználására vonatkozik. holott Bod szószerint idéz s veszen át más írótól is. Például: a 169—172. lapon Tolnai F. Istvántól a szebeni római kath.

¹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1885. 974—978. l.

papság panaszát; 327—333. lapon Pöldner Györgytől a második erdői zsinat (1555.) végzéseit; a 344—345. lapon Pápai P. Ferencztől II. János király meghívó-levelét a nagyenyedi zsinatra (1564.); a 347—349. lapon Hanertől az 1576-iki nagyenyedi zsinatnak a Dávid Ferencz valóperében hozott végzését. Helytelenségét semmi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy Bod Lampenak némely adalékát nemcsak hogy nem vette át a maga teljességében, mint pl. a 282—292. lapról az 1576-iki hercegszöllősi zsinat végzéseit s az 561—679. lapról a magyarországi református egyházkerületek és egyházmegyék történetét, hanem sokat föl sem említ. Így mellőzi a többek közt Károli Gáspárnak a gönczi zsinatra (1566. január 22.) kibocsátott meghívó-levelét, ezen a zsinaton hozott cikkelyeket, Egri Lukács tételeit, Károli Gáspárnak erre adott feleletét s Egri válaszát (130—146. l.). Továbbá a Borsod, Gömör és Hont vármegyékben fekvő református egyházak cikkelyeit (294—303. l.).

A Bod művének közelebbi vizsgálata meggyőz minket arról, hogy ezt a Lampe munkája fölé három körülmény emeli. Az első az, hogy Bod Lampenak sok adalékát helyreigazítja. Így pl. a XII. fejezetben „Clemens Buksi“ helyett (Lampe 104. l.) „Clementis Bátsi“-t ír; a XVII. fejezetben a medgyesi országgyűlésnek (1588. decz. 8.) Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemhez a jezsuiták ellen beadott kérelmét Lampetól eltérőleg (321—326. l.) hívebben közli. Továbbá a mit Lampe röviden érint, azt Bod részletesen tárgyalja. Például: Lampe az első erdői zsinat (1545. szept. 20.) cikkelyeit a 93. lapon csak főbb pontjaiban ismerteti, ellenben Bod a XI. fejezetben Haner és Pöldner kézirati művei után a maga teljességében adja a 323—325. lapon. Az 1554-iki óvári zsinat végzéseit Haner után bővebben közli a 326—327. lapon, mint teszi azt Lampe a 104. oldalon. A kolozsvári zsinat (1557.) végzéseit Pöldner után szó szerint idézi a 334—335. oldalon, Lampe csak röviden szól róluk a 110—111. lapon. Lampe a tarcal-tordai zsinaton (1562—1563.) készített hitvallásnak csak a címét idézi a

121. oldalon, ellenben Bod az egészzet közli a 338–343. lapon. A XII. fejezetben Bod részletesen szól a magyarországi és erdélyi reformátusok hitvallásairól és kátéiról, Lampe csak a 127., 133., 183. és 296. lapon tesz említést róluk. Végül sok új adalékot használ föl, melyeket Lampe még csak meg sem említ. Ilyenek pl. a III. fejezet V. §-ában a segesvári colloquium (1556.); az V. fejezet XIII. §-ában IV. Pius pápának Oláh Miklóshoz írt levele a kehely használata tárgyában; a XI. fejezet XIII. §-ában Melancthon levele, melyet a tordai zsinatra (1555. május 1.) összegyűlt papokhoz írt; a XIII. fejezet XIII. §-ában Csengeri István nagyenyedi papnak a marosvásárhelyi közzsínathoz (1571.) intézett levele, melyben „kivánt az ekklézsiában holmi új rendtartásokat bevétetni“. Hiányzik Lampeből a magyar reformáció munkásainak s az erdélyi református püspököknek ismertetése is.

Bod minden figyelmének daczára apróbb hiányok és fogyatkozások fordulnak elő ebben a könyvben is. Így pl. a 268. lapon Tatai Györgyöt ír Tatai Ferencz helyett¹ s a tiszánimeni egyházkerület püspökei közül Vecsei Jánost kihagyja.² Az 1549. és 1550-iki toronyai zsinatot, Lampenak ezek után a szavai után: „In anno 1549. nova synodus cogitur Toronam, id est Temesvarinum“ (97. és 99. l.), tévesen temesvárinak írja a 325. oldalon. A csengeri zsinat idejét 1557-re teszi, holott 1570-ben tartatott.³

A harmadik könyv I–V. fejezetében a magyarországi protestánsok helyzetét rajzolja. A tárgyalás rendjén az I. és II. fejezetben a bécsi és a linzi békére fekteti a fősúlyt, mint a melyek szabad vallásgyakorlatot biztosítottak a protestánsok számára. Érdekes az az eljárása, hogy a linzi békét összehasonlítja a westphaliai békével s kiemeli ennek kötelező erejét az erdélyi protestánsokra is. Azonban ennek

¹ A magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára. Budapest, 1887. 214. l.

² Id. h.

³ Budai id. m. 172. l.

az állításának igazolására nem a békekötés pontjaira, hanem Kemény János emlékirataira hivatkozik (26. l.). Részletességénél fogva legértékesebb az V. fejezet, melyben a protestáns papoknak és tanítóknak a nápolyi gályákra való hurezoltatását és kiszabadítását írja le, előre bocsátva Bársony György „Veritas toti mundo declarata“ című művének ismertetését, mint a mely előpostája volt a később bekövetkezett üldözéseknek. Ebben a fejezetben szabad folyást enged szenvedélyes felekezeti szellemének, a mi teljesen indokolt, mert a mint ő maga mondja: a Krisztus szolgáinak hallatlan üldöztetését a római katolikusok elfogultsága s önző uralomvágya idézte elő.

Az erdélyi protestáns egyház történelmét a VI. és VII. fejezetben ismerteti. A VI. fejezetben élénk színekkel rajzolja, hogy a római katolikusok miként igyekeztek a a más három bevett vallásfelekezet templomait, iskoláit és fekvősegeit hatabnukba keríteni. Az ekként előidézett viszálykodásokat Leopoldnak 1693. április 9-én kiadott levele vetett véget, melynek 1-ső pontja megrendeli, hogy „a négy bevett vallás Erdélyben szabad gyakorlatában, jogaiban, javaiban s jószágaiban, a mint most azokkal élnek, maradjanak békességben ezután is, minden háborgatás nélkül“. Bod ezt a levelet a 205—206. lapon szóról-szóra közli. A VII. fejezetben a reformátusok helyzetét tünteti fel a fejedelmek alatt. Ez a fejezet aránytalan; mert a míg az I. §-ban Bocskairól s a IX. §-ban Bethlen Gáborról kiváló részletességgel szól, feltüntetvén azokat a nevezetesebb intézkedéseket, a melyeket a református egyház javára tettek, addig Rédey Ferencznek és Barcsay Ákosnak alig szentel egy pár sort. Ezáltal az eljárása által abba a hibába esik, hogy több figyelemreméltó dolgot teljesen mellőz. Így Barcsay Ákosról szólva, nem említi, hogy „mikorön fejedelemségre választott, azt kívánta, hogy a papok is hűségére megesküdjenek és holmi bizonyos taksával segéljék, el lévén pusztulva az ország. De azelőtt nem lévén szokásban a papok homágiumok letétele, arra könnyen nem mentenek; hanem

1659-dik eszt.-ben a generális synodusban irtanak bizonyos kondíciókat, a melyek szerint legyen. ha ugyanesak meg kelletik lennie.”¹

Míg az I—VII. fejezet közt szoros összefüggés van. addig a többi (VIII—XIX.) fejezetek közt ninesen semmi összekötő kapocs. Ezeket a fejezeteket nem lehet egyébként tartani. mint adathalmaznak; de olyan adalékok összefoglalásának, a melyek érdekes világot vetnek nemcsak a magyarországi és erdélyi református egyház kimagasló mozzanataira, hanem az azokkal összefüggő eseményekre is. Így a jezsuiták erdélyi működéséről (XIII. fejezet) a legközvetlenebb s történetileg a leghitelesebb adatokat közli. annyira, hogy a Cserey Mihály „Erdélyi históriá”-ja s e nélkül a munka nélkül aligha meg tudnók ismerni szereplésüket. Legértékesebb a X. és XV. fejezet. Az elsőben a Tolnai János, Medgyesi Pál, Ujfalvi Imre, Dési Márton, Csernátoni Pál és Pataki István által támasztott zavarokat tárgyalja, de az Ujfalvi Imre által előidézett viszályokat, a melyeknek élé Hodászi Lukács tiszántúli ref. püspök ellen irányult, korántsem ismerteti olyan részletesen. mint Lampe a 337. és 355. oldalon. A másodikban a Geleji kánonok nyomán az egyházi személyekről szól, a milyenek a püspökök, esperesek, papok, kántorok, presbyterek és egyháziak. Ebbeli tárgyalását becsessé teszi az a körülmény, hogy egyfelől tekintettel van az ő korában divott gyakorlatra, másfelől arra a különbségre, a mely az erdélyi és magyarországi reformátusok rendtartásai közt van. Így a 353. lapon megemlíti, hogy régen a perlekedő házassélek a nemzeti zsinatra felebbezhettek, de már az ő idejében, Mária Teréziának 1750. július 27-én kelt leirata értelmében, a reformátusoknak házassági ügyekben legfőbb bírāja maga a király volt. A 370. lapon megemlíti, hogy Magyarországon a református papok az imádságot könyvből olvassák, Erdélyben mindig emlékezetből könyörögnek a papok a templomban.

¹ Smyrnai Szent Polykárpus. 94. l.

Bod ebbe a könyvbe is átvette Lampenak néhány adatát, mint pl. a 339—343. lapról az 1610-iki váradi zsinatnak az egyházi hatalomról hozott végzéseit, a 385—386. lapról az 1648-iki debreczeni zsinat határozatait, a 388. lapról az 1648-iki sárospataki zsinat végzéseit, de korántsem oly sokat, mint a második könyvben. Nagy érdeme, hogy ebben a könyvben is sok új adalékot dolgozott föl. Így a 181—187. lapon a magyar protestánsoknak a belga rendekhez intézett emlékiratát, melyet Lampe nem említ; a 390—393. lapon az udvarhelyi egyházmegye jegyzőkönyvéből az 1640-iki gyulafehérvári és az 1642-iki nagyenyedi zsinat határozatait.

A negyedik könyvben épen azokkal a szerkezeti hibákkal találkozunk, mint az I—III. könyvben. Míg az I—VI. fejezet közt szoros rend van, addig a VII—XVI. fejezet közt nincsen semmi logikai összefüggés. Különben az I—III. és V. fejezetek is, melyekben a magyarországi protestánsok helyzetét rajzolja III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt, nem egyebek, mint egymás mellé tartozó adalékok összefoglalása rendszeres kidolgozás nélkül. Különösen kitűnik ez a II. fejezetből, melyben az 1715-iki pozsonyi országgyűlés által kinevezett vallásügyi bizottság működését ismerteti. Ebben egész terjedelmében közli a 10—204. lapon a br. Godefrid János, br. Zay András, Török István, Szirmay Tamás, Radvánszki Ferencz, Vay László, Ráday Pál, Kenessey István, Mikházi György és Patay Sámuel által III. Károly királyhoz beterjesztett kérelmet, a melyben 1—20. pont alatt sorolják fel a protestánsok vallásügyi sérelmeit. Jóllehet e könyv nagyobb részében a magyarországi protestánsok történetével foglalkozik, mégis a legbecsesebbek a IV., VI—X., XII., XV. és XVI. fejezetek, melyek az erdélyi református egyház történetére vonatkoznak, feltüntetvén azokat a nehéz küzdelmeket, a melyeket a reformátusoknak a türelmetlen katolikusokkal kellett vívniuk és azokat az intézményeket, a melyek az erdélyi ref. egyház kebelében létrejöttek. Ezek a fejezetek

azonban kidolgozás tekintetében eltérnek egymástól, a meny-nyiben a VII., IX., X., XII., XV. és XVI. fejezetekben rendszeres kidolgozással találkozunk, ellenben a IV., VI. és VIII. fejezetek, alig néhány §. kivételével, merő idézetekből állanak. A tárgyalásnak ebből az egyenlőtlenségéből származik aztán a fejezetek közt való aránytalanság. Így a II. fejezet 8—204. oldalra terjed, a VIII. fejezet csak egy lapot (385.) foglal magában.

Legérdekesebb a XI. fejezet nemcsak azért, mert a Baselben, 1751-ben kiadott magyar biblia történetét írja le tüzetesen, hanem inkább azért, mert ebben a maga életének egyik epizódjáról is megemlékezik. Ugyanis a baseli bibliből Beckius hittanár 100 példányt küldött Ajtai nagyenyedi tanárhoz eladás végett, egy-egy példány árát 4 m. frtban állapítván meg. Ajtai a biblia-eladást a nagyenyedi ref. templomban s a gyűléseken is kihirdettette. De a bibliák kötetlenek lévén, nem akadtak vevők. Bod bemenvén Nagyenyedre, a bibliák eladása mellett kardoskodott, mert azokat csak nagy ügygyel-bajjal lehetett Erdélybe hozni. Miután egy alkalmas könyvkötőt találtak, egy darab bekötött bibliának az árát 7 m. frtban szabták meg. A bibliákat Ajtai vette meg, a ki Bodnak is ajándékozott néhány példányt. Ajtai a könyvkötőt a főiskola szomszédságában szállásolta el addig, a míg munkáját elvégzi. Ezalatt az a hír kelt szárnyra, hogy a bibliák a főiskolában nyomtatattak ki és titokban már hónapok óta hat könyvkötő foglalatосkodik a bibliák bekötésével. Ez a kőszа hír eljutott a br. Sztojka Zsigmond erdélyi római kath. püspök és br. Bornemissza Ignác József kincstartó fülébe is, a kik azonnal följelentették a kanczelláriánál. A kanczellária igazgatója fölesküdt irnokokat küldött ki Nagyenyedre és Kolozs-várrа a nyomozás megejtése végett. s Ajtait 1753. július 7-ikére törvény elé idézte. Az idézés pontjai ezek voltak: 1. Hány biblia behozásáról gondoskodott a magyarigeni pappal együtt? 2. Ki gondoskodott arról, hogy a bibliák eladása a templomban kihirdetтessék? 3. Ki vásárolt és

menyiért adta darabját? 4. Adott-e ingyen másoknak is? Csak sajnálni lehet, hogy a vizsgálat lefolyásáról nem szól.

Mindamellett, hogy lehető teljességre igyekszik, némi hiányok ebben a könyvben is fordulnak elő. Így a IX. fejezetben a Nádudvari Sámuel által előidézett zavar tárgyalásában kihagyja az 1734-iki küküllővári zsinat végzését s a Nádudvari reversálisát 1724. július 12-ről. Nem említi azt az epizódot sem, hogy mikor Nádudvari egy ízben felette vastagon prédikálván a Pelagius tudományát a nagyenyedi templomban, azt nem hallgathatta paptársa, Borosnyai Lukács János, hanem buzgósággal betelven és felforrván, felállott és így szólt: „Protestálok! a remonstránsok sem szólnak ilyen vastagon“ s azzal kiment a templomból.¹ A Huszti András által támasztott viszálykodás ismertetésében pedig mellőzi a dévai zsinatnak 1742. június 10-én hozott végzését.²

A mi már az egész munkát illeti, túlzás nélkül kimondhatjuk, hogy abban a Bod történetírói képessége és készülsége a maga teljes nagyságában nyilvánul. Jóllehet a mai történetírás álláspontján rendszere s a nagy mérvet öltött kutatások által napfényre hozott új adalékok mellett némely adatai, sok helyen pedig feldolgozása kívánni valót hagynak fenn,³ mégis elvitatni nem lehet, hogy mint a magyar protestáns egyháztörténetírás egyik számottevő terméke, ma is becsülésreméltó. A mint Mikó találóan írja róla: „E művében van letéve a magyar egyházi történetek mezején gyűjtött roppant ismerettömege. Gazdag tárháza ez a legritkább és becsesebb adatoknak, legyenek azok erdélyi, magyarországi vagy külföldi íróknál, levéltárakban és gyűjteményekben feltalálhatók. Többi műveiben a tudomány egyik vagy másik ágához szól; e vagy ama részét ülteti át a magyar irodalomba; itt egy eddig csaknem parlag mezőt egészen mívelés alá vesz.“⁴

¹ Id. 173–174., 201. l.

² Id. m. 185–186. l.

³ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1885. 974–978. l.

⁴ Id. m. 38–39. l.

C) Egyházjogiak.

I.

Synopsis juris connubialis.

A keresztyén fejedelmek, mint Constantinus, Theodosius. Valentinus, Justinianus, a házassági perekben való ítélkezést a polgári törvényszékekre bízák s a házassági ügyeknek igazságos elintézésére törvényeket adtak ki. Idővel a házassági perek ellátása is, mint más ügyek, a pap-ság biráskodása alá bocsáttatott. Azokban az országokban, a melyek a római kath. egyháztól elszakadtak, a házassági ügyekben való biráskodás a polgári hatóságokhoz szállott vissza; némely országokban azonban megmaradt az egyházi hatóságoknál annál az oknál fogva, hogy mivel a jegyesek egybekötését a papok hajtották végre, a házassági perekben is szükségesnek ítéltetett, hogy ezeknek ítélete érvényesüljön.

Erdélyben is a reformátusoknál a házassági perek egyházi intézményt képeztek, úgy azonban, hogy ha a perlekedő házaspár az egyházi törvényszékek ítéletén nem nyugodtak meg, a királyhoz, mint a protestánsoknak házassági ügyekben legfőbb bíróságához, szabadon folyamodhattak.

A házassági biráskodás megkönnyebbitésén igyekezett Bod azzal a latin nyelven írt egyházjogi művével, a melyben az eljegyzés, a házasságkötés s a házasságfelek elválásztásának szabályait foglalta össze. Munkájának címe: „*Synopsis juris connubialis.*“¹

¹ Cibini, 1763. 8-rét. Címnap, ajánlás, püspöki ítélet, előszó és tartalom-mutató: 8 levél; szöveg 1—131. l.; tárgymutató: 4 levél; igazítás 1 l. A könyv végén Bodnak két distichona van: Ad invidum . . . A mint Descriptiójában följegyezte, 600 példány nyomtatásáért 120 m. forintot fizetett; 400 példány bekötéseért 40 m. forintot. Kiadásában

A Synopsis összesen I—XXI részből áll. „I. Az eljegyzésről. II. A házassági megegyezésről. III. Az eljegyzés felbontásáról, vagy megsemmisítéséről. IV. A kihirdetésről. V. A jegyesek egybekötéséről, vagy a papi áldásról. VI. A lakodalomról. VII. A házasság nemeiről. VIII. A házasság következményei. IX. A rokonság házassági akadályairól. X. A sógorság házassági akadályairól. XI. A valláskülönbség, mint házassági akadály. XII. A házasság akadályai kor-különbségre nézve. XIII. A tiltott házasságoknak felmentéséről. XIV. A házasság megsemmisítéséről. XV. Az elválásról. XVI. Az ágytól és asztaltól való különvetésről. XVII. Az elválás következményeiről. XVIII. A megújított házasságról. XIX. Különbféle esetek a házasság körül. XX. Különbféle vétségek s azoknak büntetései a házasság körül. XXI. A házassági perfolytatás módja és a peresfelek terhei.“

Munkájának célját előszavában ő maga ekként írja le: „Se vége, se hossza az egyenetlen házasfelek viszálykodásainak; ezekbe bonyolódva mindjárt a papokhoz futnak, veszekednek, panaszkodnak, czivakodnak, kiabálnak, sokszor jelentéktelen, de igen gyakran fontos dolgok felett. A bírákat zaklatják s néha oly nehéz kérdések fordulnak elő, hogy alig találnak módot arra, hogy bajaikat úgy igazítsák el, hogy se a maguk, se a mások lelkiismeretét meg ne sértsék. Mindez azért van, mert a házassági ügyekben kellő tájékozást nyújtó könyvek annyira hiányoznak, hogy

gr. Bethlen Imre két belga arannyal, gr. Teleki Lászlóné — Ráday Eszter grófnő — «fontatásának és szötetésének haszna zsenyéjéből» 12 hollandi arannyal és gr. Székely Ádám, kinek művét ajánlotta, 120 m. frrtal segítézték.

E munkát magyarra fordította *Kisbaczoni Benkő László*, benedeki ref. pap és a károlyfehérvári egyházmegye jegyzője, s azt, az 1832-ig hozott egyházi és polgári törvényekkel megbővítve, „*Házassági törvényrajz*“ czím alatt kiadta Kolozsvárt 1836-ban. Ehhez a kiadáshoz mellékelte *Salamon József* az 1791. XXVI. t.-czikk magyar fordítását s pótlék-jegyzeteket iktatott be a 108., 109., 112., 129. kérdésekhez. Ő csatolta hozzá a sógorság és vérség fáját negyedizig. L. Erdélyi Prot. Közlöny. Kolozsvár, 1874. 484. l.

az egyházi törvényeken kívül alig az ötvenedik ember ismer erre a tárgyra vonatkozó munkákat. A házassági jogról szóló könyvecskét tehát a tudósok munkáiból és a közzsínatok végzéseiből azon ezélből írtam, hogy az én kedves atyámfiai és a Krisztusban szolgatársaim, a kik ezeknek a házassági ügyeknek eligazításában gyakorlatlanok, az abban felhozott eseteket és elintézett ügyeket szem előtt tartván, biztosabban és könnyebben ítélhessenek.“

E gyakorlati cél elérése végett munkájában az *eljegyzésre, a házassági akadályokra* (rokonság, sógorság, vallás- és korkülönbség), a *megsemmisítendő házasságokra* (keresztyén és nem keresztyén között, a személy iránti tévedésből, kényszerítés által, eszelős vagy részeg állapotban, a rokonság tiltott s föl nem menthető ízében, tehetetlenség állapotjában kötött házasságok, úgy azok is, a melyeknek megkötésekor szívfogás, örültségi rohamok, ragadós betegségek eltitkoltattak s ha a nő szüzességét már elvesztette, vagy épen teherbe ejtve találtatott) és a *végleges elválást maga után vonó okokra* (nyilvános vagy terhes gyanún alapuló házasságtörés; rosszakaratu vagy hűtlen elhagyás; az élet ellen való törés; az engesztelhetetlen gyűlölség; a házassági tartozás megtagadása; ha a nő magát befogadásra, vagy gyermekszülésre képtelenné tette) fekteti a fősúlyt.

Tárgyalását ebben a munkájában is az a mindenre kiterjedő gondosság és alaposág jellemzi, amelylyel többiműveiben találkozunk. Figyelme odáig megyen, hogy a bonyolódottabb kérdésekre is kiterjeszkedik, a milyenek pl. „A szokott módon és törvényesen végrehajtott eljegyzés az azután más-sal kötött házasságot felbontja-e?“ (15. kérdés). „Ha valaki három leánytestvérnek azt mondaná, hogy az egyiket közülök elveszi s azok azt felelnék, hogy nem vonakodnak, azonban az egyikkel testileg közösül, a másikkal nyilvánosan jegyet vált, melyiket kell a három közül elvennie?“ (17. k.). Úgy azonban, hogy mindezekre határozott véleményyt mond. A gyakorlati célnak szolgál azzal is, hogy a 109. kérdésben a rokonság és sógorság fokait negyed-

izig s a 117. kérdésben az egyeneság fölmenő és lemenő rajzát adja hatodizig s fölűnteti az oldalágot is negyedizig. Magát a házassági perrendtartást dióhéjba foglalva, mindössze négy oldalon (125 – 128.) tárgyalja. Ez az eljárása abban találja magyarázatát, hogy a házassági perek, a mint Praxisa 11. kérdésének 6. pontjában kifejti, az egyházi bíróság hatáskörébe tartoznak. Ezért utal a 181 és 190. kérdésekben a Praxisban kifejtett jogelvekre.

Bod ezt a munkáját, mint fennebb láttuk, részben a jogtudósok művei alapján írta meg. Hogy a plágium gyanúját kikerülje, felsorolja azokat az írókat, a kiket követett. Nem említve a Beza, Engavius, Hemmingius, Havemannus, Arnisaeus stb. műveit, főként Boehmerusnak „Jus ecclesiasticum protestantium“ című, 1756-ban megjelent hatkötetes munkáját használta. Vagy, mint ő maga mondja: „Többnyire a Boehmerus felosztását követtem és gondolataimat igen gyakran az ő szavaival fejeztem ki.“ Nagyon természetes, hogy Bod ezeket a műveket nem követte szolgailag. Nem is követhette, mert Synopsisát teljesen a hazai viszonyoknak megfelelően kellett megírnia. Ennek tudatában kellő figyelmet fordított, a mint a 21., 89., 120., 137., 139., 201. stb. kérdésekből láthatjuk. az erdélyi polgári törvényekre egyfelől, másfelől tekintettel volt kánonainkra. mint pl. a 69., 76., 109., 140. stb. kérdésekben. Végül különös érdekűvé tette azáltal, hogy az erdélyi reformátusok közzsínatjainak idevonatkozó végzéseit is fölhasználta. Ezek közül a végzések közül. a melyek már ma mint értékes okmányok szerepelnek, néhányat eredetiben idéz, mint pl. a 202. kérdésben az 1664. évi közzsínatnak a hűtlen elhagyó ellen hozott határozatát; a 211. kérdésben az 1606., 1716 és 1729-ik évi közzsínatoknak az elválasztásra vonatkozó végzéseit; a 228. kérdésben az 1741-iki marosvásárhelyi közzsínatnak a megújított házasságra nézve kiadott rendeletét.

A Synopsist, mint döntő erővel bíró törvénykönyvet, követte az erdélyi református egyház a házassági ügyek

ellátásánál legújabb időkig, 1895. október 1-ig.¹ Azonban az idők folyamán sok módosítás történt rajta. Például; ha a peresfelek különböző vallásúak voltak, a Bod korában, a mint ő a 221. kérdésben kifejti, az volt a gyakorlat, hogy a bírák saját vallásuknak hitelveit és tudósainak véleményét követték s ezek alapján választottak: megváltoztatta ezt az 1791. évi országgyűlési végzéseknek 53. cikkelye,² ezt ismét az 1868. évi XLVIII. t.-cz.³ Az 1859-iki marosvásárhelyi közzsinat 99. pont alatt a Synopsis 217 kérdésének kiegészítéséül megrendeli, hogy a „mos intolerabilis” kifejlődésére, mely igen hamar, 2—4 hét alatt, már előáll, engedjenek több időt.⁴ Az 1867. évi nagybaczoni közzsinat meghagyja a Synopsis 157. kérdésének kiegészítéséül, hogy azokban a válóperekben, a melyek a férj erőltetésén indultak, a kényszerítés csak akkor tekintessék törvényes próbának, ha a férj atyai hatalom alatt volt s még a 24. évet nem töltötte be.⁵

Ez a munka manapság, mint jogforrás, kiválóan becses, de gyakorlati haszna nincsen, mert fölöslegessé vált az 1894: XXXI. t.-cz., a kötelező polgári házasság, életbeléptetése óta, a mely századokon át gyakorolt házassági bíráskodásunkat teljesen megszüntette.

¹ Utasítás a házassági válóperek ellátására nézve az erdélyi ev. ref. egyházkerületben. Hely nélkül. 1882. 3. l.

² Benkő id. m. 152—158. l.

³ Utasítás . . . 17. l.

⁴ Jegyzőkönyve az erdélyi reformátusok köz sz. zsinatjának, mely a m.-vásárhelyi ekklezsiában tartatott 1859. júl. 3—júl. 12-ig.

⁵ Jegyzőkönyve az erdélyi reformátusok köz szent zsinatjának, mely tartatott az erdővidéki egyházmegyében Nagy-Bacsonban jún. 30—júl. 12-ig.

II.

Judiciaria fori ecclesiastici praxis.

Az erdélyi református anyaszentegyházban a törvénykezés módja 200 éven át nem volt megírva soha. Bod volt az első, a kit, egyfelől a szükség, másfelől az afféle könyvek hiánya, arra indítottak, hogy részint erre a tárgyra vonatkozó művek és zsinati végzések alapján, részint az élők tanácsa s a maga tapasztalása nyomán, megírja az erdélyi ref. egyházi törvénykezés módját és azt vezérfonalul adja paptársai kezébe. Így jött létre második¹, szintén latin nyelven írt egyházjogi műve: „*Judiciaria fori ecclesiastici praxis*“.¹

Az egész munka I—XLVIII. részből áll. „I. Az egyházi törvényszék. II. Az ítéletben megkívántató személyekről. III. A felperes. IV. A beleavatkozó. V. Az alperes, vagy perbe idézett. VI. A magára vállalásról. VII. A bíró. VIII. A meghatalmazott személyek. IX. Az ügyvédek. X. A megsürgetésről. XI. A perindítás. XII. A kihívás. XIII. A törvénybe idézés. XIV. Az ítéletre hívásról. XV. A törvénybe néven való hívásról. XVI. A perfelvétel. XVII. A megjelenés. XVIII. A peresügy tárgyalásának elhalasztásáról. XIX. A peresfél elhallgatása. XX. A pár'kérés. XXI. A kifogások. XXII. A végképen elenyésztető kifogások. XXIII. Az elévülés. XXIV. A perfolyás. XXV. A vallomások. XXVI. Időadás a próbára. XXVII. A bizonyításokról. XXVIII. A két-séges dologról alkotott véleményről. XXIX. A vallatás. XXX. A tanuk. XXXI. Az okiratok hitelességéről. XXXII. Az

¹ Cibini, 1765. 8-rét. Czimlap, püspöki ítélet és előszó: 6 levél: szöveg: 1—176. l.; mutató-tábla és igazítás: 4 levél. A mint Bod Descriptiójában följegyezte, „1765. január 4-én vitte Harsányi János Szebenbe a Praxishoz a titulust és praefatiót.“ Nyomtatása ebben a hónapban végződött be. A czimlapra 1757 van nyomtatva, a mi a kézirat elkészültének évét jelzi. Salamon a megjelenés évét 1764-re teszi. L. id. m. XIV. l.

esküvés. XXXIII. A szavazás. XXXIV. Az ítélet. XXXV. Az ítélet végrehajtásáról. XXXVI. A törvény menedékei. XXXVII. Az ítéletnek az ítélethozás napján való betiltása. XXXVIII. A felperesnek kiadott ítélet betiltása. XXXIX. A A felebbezésről. XL. A nyertes félnek a megnyert fél által való elrekesztéséről. XLI. A perújítás. XLII. A kegyelem által engedélyezett perújításról. XLIII. A perletételtől. XLIV. A vallomás megtiltásáról. XLV. A nyertes fél eltiltása az ítélet végrehajtásától. XLVI. A harmadnapi törvény-székről. XLVII. Főegyháztanácsai határozatok. XLVIII. Bizonyos vétségeknek a hazai törvények által kiszabott büntetéséről.

A mint ebből a rövid tartalomjelzésből láthatjuk, Bod nem annyira az egyházjogot, mint annak alakját, vagyis a per-folytatás módját írta meg. De az egyházi törvénykezést a polgári törvénykezéssel kapcsolatban tárgyalja, azért, mert az egyház tagjai polgári életüket annak törvényeihez tartoznak alkalmazni. Azonban ezen eljárás által tárgyalási, illetőleg szerkezeti hibát követ el, mert a polgári törvény-kezés előtérbe tolásával nem domborítja ki eléggé az önálló egyházi törvénykezés formáját, hanem csak mintegy arra látszik szorítkozni, hogy rámutasson azokra az esetekre, a melyekben az egyházi törvénykezés eltér a polgári törvénykezés szokásos formáitól. Például: „Melyik a második kifogás? A felperesség ellen való, ha az nem bír a törvény előtt megállható személyiséggel. Ilyenkor, ha az alperes kívánja, köteles a felperes a maga személyének perfolytat-hatásra való törvényességét megmutatni. Steph. Huszti Tit. XLV. §. 22. Az egyházi törvényszéken nem igen vétetik számba a személységek törvényes volta, a hol a kiskorúak is, ha egyébiránt tutorság alatt nincsenek. épen ha igen terhes volna a tárgy, az ítéletben megállható személyüknek tartathatnak” (61. l.). Így mutatja ki az egyházi és polgári törvénykezés között való különbséget a XI—XIII., XVII., XXII., XXIII., XXIX—XXXIV., XXXIX., XLII., XLVI. részekben is.

Ezt az eljárást azzal menti, hogy „az egyháznak az ország törvényeihez kell magát alkalmaznia“. — „Avagy az egyházi személyeknek a hazai jogtudomány ismerete nem szükséges? Régen, mikor a jog és igazságosság színe alatt örökségeket harácsoltak el, azt mondták: jó törvénytudó, rossz keresztyén. Ma már a kegyességnek nem árt a törvénytudás.“ Igaz ugyan, hogy az egyházi törvénykezés az erdélyi reformátusoknál is a polgári perrendtartás mintájára alakult, de mégis annál a körülménynél fogva, hogy egyházi törvénykezésünknek tartalmat a fejedelmek által megerősített kánonok és zsinati végzések adtak s ezek alapján önálló alakot nyert, szerzőnk mentsége elesik. Annyi tény, hogy műve megírásában a kezdet nehézségeivel küzdött. Ő maga mondja, hogy csak „töredékesen“ sikerült megkészítenie, „mert másképen nem lehetett“. Ezért fejezi ki azt az óhajtatását: „Vajha a tudósabb és e szakban jártasabb egyének közül valaki az egyházi perrendtartás kézikönyvét egyházi törvényeinkhez, régi kánonainkhoz, a szokásjoghoz és a jeleni gyakorlathoz alkalmazva napvilágra bocsátaná.“¹

Egyébként e munkájában, fentebb jelzett fogyatkozása mellett is, áttekinthető képet nyújt az egyházi törvénykezésről. Nevezetesen szabatosan megjelöli azokat az ügyeket, a melyek az egyházi törvényszék elé tartoznak. Ilyenek a következők:

1. Az egyházi személyek és cselekedeteik, mert az egyházi személyek a polgári törvényszéknek nincsenek alávetve. Azért ha valamelyik pap, vagy más egyházi személy hibázik, arról csak a maga előljáróinak tartozik felelni.

2. Ha világi személy fekvő jószágért, vagy örökségi

¹ Ez az óhajtatás maig sem teljesült. Csupán annyi történt, hogy *Kisbacsoni Benkő László* Bodnak ezt a művét is magyarra fordította s azt meg bővítve, „*Megújított egyházi törvénykeztető*“ czim alatt 1833-ban Kolozsvárt kiadta.

Szinnyei tévesen azt állítja, hogy Benkő a fenti czim alatt Bodnak „*Consistorialia*“ czimű, 1763-ban írt kéziratban levő munkáját fordította le. L. id. m. 1128. l. h.

ügyben perel egyháziakkal, akkor a világi: de ha azok a javak egyháziak, akkor az egyházi törvényszék az illetékes.

3. Ha világi személy ingatlan javak felett perel az egyháziakkal, akkor a pernek az egyházi törvényszéken kell lefolytnia.

4. Ha akár világi, akár egyházi, egyházi személyt, vagy annak feleségét, vagy kiskorú gyermekeit beperesíti, ügyét polgári törvényszék elé nem viheti.

5. Ha egyházi személy világi ellen perel, akkor perét a világi törvényszéken kell folytatnia, de addig perlésre nem bocsáttatik, míg kezest nem ad arra nézve, hogy a perköltséget fedezni tudja.

6. Ide tartoznak a házassági ügyek is, a mennyiben házasságra lépést, vagy elválást tárgyznak, de a felek örökségi jogának érvényesítése a polgári törvényszék elé tartozik.¹

Épen ilyen világosan állapítja meg a jogi személyek helyzetét is az egyházi perrendtartás keretében. Az egyházi bíró csak a maga egyházmegyéjében ítélhet. Az egyházi személy előjáróinak engedélye nélkül nem lehet sem felperes, sem alperes és meghatalmazottat sem állíthat maga helyett. Innen van az a jogi elv, hogy az egyházi személyeknek az egyházi törvényszéket nem szabad kikerülniök semmiképen sem.

Ebben a munkában lefektetett jogi elveket követte az erdélyi református anyaszentegyház 130 éven át az egyházi törvénykezés terén. Ezeket követi főbb vonásaiban ma is, bár az egyházi bíróságok hatásköre és szervezete, az erdélyi egyházkerületnek a magyarországiakkal való egyesülése által, lényegesen átalakult. Bod kétféle bíróságot különböztet meg: alsót és felsőt. Az alsó bíróság a részleges zsinat; felsőbb bíróságok: a közzsínat és főegyház-

¹ Az egyházi törvényszékek hatáskörét az újabb jogfejlődés mind szűkebb körre szorította. Legújabbán a házassági ügyekben való bíráskodás jogának elvételével nyírálta meg.

tanács. Ma már életbeléptetett az egyházközségi bíróság, a milyenről Bod nem tud. A részleges zsinat helyét elfoglalta: *a)* az egyházmegyei tanács, úgys mint közigazgatási bíróság; *b)* az egyházmegyei fegyelmi bíróság. A közzsinat helyébe lépett: *a)* az egyházkerületi igazgató-tanács, úgys mint közigazgatási bíróság; *b)* az egyházkerületi fegyelmi bíróság (közfőtörvényszék). A főegyháztanácsot fölváltotta: az egyetemes konventi bíróság.¹

Bod ezt a munkáját is, épen mint Synopsisát, kérdésekben és feleletekben dolgozta ki. Ezáltal művének megértését és használhatóságát igyekezett előmozdítani. Ezt célozza az is, hogy majdnem mindenik rész végén jogi szabályokat közöl.

D) Halotti beszédek.

Bod nemesak a bibliaismertető, bibliamagyarázati, egyháztörténeti s egyházbizleti irodalomban, hanem a halotti beszédírás terén is munkálkodott. Jóltevője, Bethlen Kata grófnő révén egyike volt a főrangúak legkedveltebb temető papjának. Azonban nagyszámú halotti beszédei közül csupán három jelent meg nyomtatásban: „*Szépen fénylő s ékeskedő, de hirtelen elhervadt s porba esett korona*“, ² „*Tiszta, fényes, drága bíbor*“, ³ „*Örökké élő és a halál porán felül álló Goel*“. ⁴

¹ Az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek a magyarországi ev. ref. egyházi törvények életbeléptetésére és végrehajtására vonatkozó utasítása. Kolozsvár, 1898. 87—83. l.

² Siralmak V. 16., 17. v. alapján gr. Teleki Mihály felett. Kolozsvár, 1749. 4-rét. Czimlap és szöveg: 1—10 számozatlan levél.

³ Jelenések XIX. 8. v. alapján Bethlen Kata grófnő felett. Kolozsvár, 1762. 8 rét. Czimlap és szöveg: 1—17. számozatlan levél. Döbrentei i. m. 187. l. megírja hosszú címéért. Balogh Ferencz *oratio-félének* mondja. A Pallas nagy lexikona III. k. 393. l.

⁴ Jóh IX. 25—27. v. alapján gr. Teleki Lászlóné — Ráday Eszter grófnő felett. Kolozsvár, 1766. 4-rét. Czimlap és szöveg: 1—21. számozatlan levél.

Ezek a halotti beszédek szerkezetükre nézve lényegesen eltérnek a mai halotti beszédektől. Ugyanis bennük öntudatos szónoki berendezéssel nem találkozunk. Egy vezérgondolatnak és propozíciónak, mely felvilágosítaná a hallgatókat arról, hogy milyen szempontból fogja fel és dolgozza ki az alapigét, nyoma sincs. Felosztása kezdetleges, a meny-nyiben a kéttagú felosztású iránypontot alkalmazza. Azonban a felosztásnak a rendszeres tárgyalásra való döntő befolyását nem aknázza ki, mert a helyett hogy a fölvetett gondolatokat bonezolgatná, sorra veszi az alapige szavait s azokat töről-hegyre „kivilágosítja“, a bennük rejlő gondolatokat kifejti, megmagyarázza, abból a balvélekedésből indulva ki, hogy az alapigének mindenik szavára mondani kell valamit. Ez a tárgyalási módszere, mely a korabeli halotti beszédeknek általános vonása volt, arra vall, hogy ő egy, ma már túlhaladott iránynak: az exegetikai iránynak volt a művelője. Tagadhatatlan, hogy Bodnak ilyen irányú fejtegetései a biblia megismertetését sikeresen szolgálják, de azáltal a tárgyalás, a szónoki beszéd főrésze, egyszerű szövegértelmezéssé gyengül.

Beszédeit nehézkessé, szárazzá s majdnem élvezhetetlenné teszi a lépten-nyomon előforduló tudós exegetálás s beható nyelvészeti fejtegetései, melyeknek pedig a halotti beszéd keretében nincsen helyök. Például: „*Szomorú a mi szívünk.* Ez 1. a hetven fordítók fordításában így vagyon fordítva: *Ezért vagyon a gyötrellem és fájdalmas a mi szívünk*; még pedig olyan gyötrellem van azon, a minémű körül fogja a nehezen szülő személyt, kinek kinjához szokta hasonlítani az írás a nagy gyötrelmet. 2. Az eredeti nyelvben is sokkal több vagyon a szomorúságnál, mert a szó teszen olyan állapotot, a minémű vagyon az *olradozásban*, mint a jég, hó, viasz s egyéb elolvad a meleg előtt“ (Szépen fénylő . . .). „A mely szóval a megemésztés tétetik ki, az ritkán fordul elő s nehéz értelmű. Eredete szerint teszen egyberontatást, midőn valamit úgy megvernek, hogy az egybehasadozzon, szélyelszakadozzon, elromoljék, bomoljék,

senyvedjen, veszzen, aztán férgek által megemésztődjék“ („Örökké élő . . .). Hittani fejtegetései inkább tanári székbe illenek, mint templomi szószerzőkbe. Ezek közül finom megkülönböztetése által kitűnik a következő: „Meg kell különböztetni a megigazolást az idvességtől. A megigazulásban Istentől just veszünk az örökrelethe, az idvesség pedig maga az örökség, örök élet. Az Isten előtt való megigazulásra be nem férnek a jó cselekedetek, mert az leszen hit által a Krisztus keserves kinszenvedésével szerzett érdeméért; de az idvességre szükségesek a jó cselekedetek. A megigazulás olyan, mint a diploma, vagy királyi donatió az örökségről; abban just ad a király az örökségre, de a statutió által által vezet be annak bírására; a megigazulásban just veszen az örökségre, az idvességre; a léleknek testtől való elválásában, a halálban statuáltatik; annak bírására valósággal által bocsátatik. A jó cselekedetek mediumok, utak a végnek elérésére, az örökségbe való bemenetelre, a Bernát szavai szerint: *via regni, non causa regnandi*, utak az országlásra, nem pedig okai az országlásnak“ (Tiszta, fényes . . .).

Az a túlságos aprólékosság, a mely módszerét jellemzi. nemcsak a beszédek egységének, hanem jellegének is rovására van. Ő maga „halotti tanítás“-oknak nevezi beszédeit, de az olvasó csak az alkalmazásból és bucsúztatásból tudja meg, hogy valójában halotti beszéddel van dolga.¹ Nagyon természetes, hogy a tárgyi kidolgozás három mozzanata: az értelem világosítása, meggyőződés teremtése s az akarat megindítása, nem a tárgyalás során, hanem csupán az alkal-

¹ Mikó, a Bod beszédeit túlbecsülve, ezeket írja: „Nyomtatásban megjelent és nyomtatatlan egyházi beszédeinek is ezéja — úgy látszik — az volt, hogy külföldön szerzett ismereteit hazájába átültesse s így az egyház kebelében a biblia alapos megismertetésével a közolvasmánynyá tételével a protestantizmusnak, úgyszólván, a nagy tömegnél új alapot és szilárd földet szerezzen, osztályfeleivel a theologiai tudományokat megkedveltesse, szóval az akkori politikai viszonyok nyomasztó légkörében meglankadt vallásos élet megelevenítésére haszon.“ (Id. m. 31—32. l.)

mazásban érvényesül. Itt fölmelegül s az addig száraz fejtegetéseit elevenség váltja föl. Szívhez szóló lesz s hallgatói lelkét teljesen hatalmába keríti. Ebben áll szónoki hatása.

Nyelvezete latinnal kevert. Latin eredetiben idéz Belarminustól, Augustinustól, Bernáttól. Itt-ott póriás. Például: „A hamisaknak, törvénytelen gonoszságot követőknek nevek megrothadt, olyan, mint a veszett, büdös dög, melyet a ki lát, iszonyodik tőle és utál“ (Örökké élő . . .). Szokatlan kifejezés: „gömbörgöttek“ (Szépen fénylő . . .).

MÁSODIK FEJEZET.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVEI.

I.

Hungarus Tymbaules és Hungarus Tymbaules Continuatus.

Minden nemzet tiszteletben tartja nagyjainak emlékeztét. A magyarok is. Priscus rhetor szerint, őseiknek emléket versekben örökítették meg. Innen származtak a sirversek és emlékirások, a melyeket vagy köre metszettek, vagy olykor csak könyvekbe írtak. Bod ezek közül a sirversek és emlékirások közül sokat összegyűjtögetett,¹ s gyűjteményét két füzetben közre is adta változtatás nélkül, úgy, a mint a régi köveken és könyvekben följegyezve találta. Az első füzet címe: „*Hungarus Tymbaules*“.² A második füzetnek, mely folytatása az elsőnek, ez a címe: „*Hungarus Tymbaules Continuatus*“.³

¹ Gellius Transsylvanicus. 107. s köv. lapjain.

² Hely nélkül. 1764. 8-rét. Czimlap és előszó: 2 levél: szöveg: 1—52. l. Mikó a szöveget 1—15. lapra teszi, id. m. 57. l. A mint följegyezte, Nagyenyeden nyomatta Kis György által, 400 példányban, 25 m. frt 90 dr. költséggel.

³ Hely és év nélkül. 8-rét. Czimlap és ajánlás: 4 levél: szöveg: 53—108. l. Ezt a füzetet is Nagyenyeden nyomatta, 1766-ban, 400 pél-

Az egész munka (I. és II. füzet) hét csomóból áll s 153 személynek, köztük királyoknak és királynéknak, fejedelmeknek és fejedelemasszonyoknak, hősöknek, tudósoknak és kiváló nőknek, mintegy 180 sir- és emlékiratát foglalja magában. „Ezek kiadásában nem volt egyéb czélom — írja Bod előszavában — mint hogy a békében és háborúban kitűnt férfiaknak hamvaikból megújított emlékezete tiszteltessék és az utódok abban, mint valami tükörben, látván az ősök erényeit, buzdittassanak nyomdokaik követésére.“ A sirversek és emlékirások legnagyobb része latin; magyar mindössze három van, ú. m. a Mágócsi Ferenczé (IV. cs. VII.), Rákóczi Zsigmondé (VI. cs. II.) és Ghillányi Gergelyé (VI. cs. XIX.).

Bod kétsésgkívül érdemes munkát végzett azért, hogy ezeket a sirverseket és emlékirásokat összegyűjtötte, nemcsak azért, mert „méltánytalanság lenne, hogy örök feledés takarja azokat, a kik hírnevükkel a hazát betöltötték, koruknak békében és háborúban nagy és dicső tetteikkel díszére valának, s mint kisebb csillagok közt a hold, úgy fénylettek“, hanem főleg azért, mert becses magyar irodalomtörténeti emlékeket őrzött meg s tartott fenn az utókor számára, különösen azoknak a sirverseknek és emlékirásoknak följegyzése által, a melyek Erdélyben a gyulafehérvári templomban eltemettettek emlékezetére réz, ezüst és márványtáblákra valának vésve, de a melyeket 1603-ban és 1658. szeptember 7-én a tatárok, oláhok és moldovaiak annyira elpusztítottak, hogy „ebből a veszedelemből alig maradt fenn néhány eltört emléktábla“. Ilyen értékes irodalmi emlékek pl. Várday Ferencz (II. cs. II.), Báthori Miklós (II. cs. XXIII.), Géczy János (III. cs. XI.), Bethlen Gábor (IV. cs. XX.), Károlyi Zsuzsánna (IV. cs. XXI.), Bethlen István (IV. cs. XXII.) stb. emlékezetére írott sirversek és emlékirások.

dányban, 29 m. frt 60 dr. költséggel. — Benkő id. m. III. füzetét is említi „*Hungarus Tymbaules Denuo Continuatus*“ czím alatt. Szinnyei e füzetet kéziratban levő munkái közé sorozza, id. m. 1129. I. h. Bod nem emlékezik meg e füzetéről; Mikó sem ismeri.

Nagyon helyesen tesz Bod, hogy néhány sorban előreboesátja rövid életrajzát azoknak a személyeknek, a kikről a sirversek és emlékirások szólnak. Így pl. Károli Gáspár-ról ekként ír: „Gönczi pap, kassavölgyi esperes, a magyar biblia tudós fordítója és kiadója. Meghalt 1592-ben.“ Ezáltal az eljárása által egyfelől megkönnyíti az olvasónak a sirversek és emlékirások megértését, másfelől Tymbaulesét történelmi tekintetben teszi értékessé, úgy hogy „különösen az életrajzokhoz mellőzhetetlen munka“. ¹

Figyelmet érdemel a Tymbaules azért is, mert a magyar irodalom jelesei közül néhányat, munkásságuknak eddigelé kevésbbé ismert oldalával, t. i. a sirversírás terén mutat be. Például: Janus Pannonius a Poloni László (I. cs. XIV.), Hunyadi János (I. cs. XV.), Zobius Péter (I. cs. XVII.), Bakó György (I. cs. XVIII.) és Vitéz Borbála (I. cs. XIX.), Sommer János a II. János király (V. cs. III.); Oláh Miklós a Bakics Pál (II. cs. VI.) és Broderit István (II. cs. VII.); Szikszai Fábricius Balázs a Perényi Gábor és Péter (II. cs. XIV.), Hellopeus Bálint (II. cs. XIX.) és Balsaráti V. János (II. cs. XX.); Félegyházi István a Mélius Péter (II. cs. XVI.) és Félegyházi Tamás (III. cs. VIII.); Skarieza Máté a Szegedi István (II. cs. XVII.); Rimai János a Boeskay István (IV. cs. III.); Pápai P. Ferencz a Bethlen Farkas (IV. cs. XXV.), Kendeffi Miklós (VI. cs. XXIV.) és Bornemissza Anna (VII. cs. I.) emlékezetére írott sirverseikkel is följegyeztetnek az irodalomtörténet táblájára.

II.

Magyar Athenás.

A magyar irodalomtörténetírás megindítója Cvittinger Dávid 1711-ben, Altdorfbán, megjelent „*Specimen Hungariae Literatae*“-jával, a melyben mintegy 296 emberről, köztük

¹ Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. L. Budapesti Szemle 1859. 233—234. l.

szentekről, királyokról, fejedelmekről és államférfiakról, emlékezik meg a tudományos kezdet rendszertelen módján. Példája buzdítólag hatott Rotarides Mihályra, a ki 1745-ben már az összes kútfőket ismertető és bíráló tervezetét: „*Prolegomena Historiae Hungaricae Literariae*“-ját, bocsátotta közre, melyben a magyar iskola, tudomány, művészet és irodalom történetét szándékozott megírni. A szélesebb alapvetés dicsősége Bodot illeti „Magyar Athenás“-ával.

Mindhármukat ugyanaz a czél vezette: fölmutatni a magyar szellemi életet a maga egészében. „Láttam — írja Cvittinger előszavában — hogy minden nemzetnek vannak férfiai, a kik az írók neveit, életét, műveit s a róluk mondott ítéleteket összegyűjtötték és kiadták: csak nálunk nem akadt még senki, a ki erre vállalkozott volna.“ Rotarides „nem tűrhelvén a külföldnek hol tudatlanságból, hol rosszakarattól származó helytelen ítéleteit felőlünk“, veté kezét a munkára. „Az az indulat, melynek minden emberben meg kell lenni, engemet is arra ösztönöz — mondja Bod — hogy a mit felebarátimnak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére s ékesítésére ítélek lenni, abban ne legyek csak hallgatással, hanem, a mi tőlem telhető, azt véghez vigyem.“

Bodnak már homoródhévízi pap korában, kétségkívül a Cvittinger és Rotarides munkáinak hatása alatt, fölébredt lelkében az a gondolat, „hogya két hazában, Erdélyben és Magyarországon, azelőtt élt tudós embereket, kivált a kik valami világra bocsátott munkájok által emlékezteteket fenhagyták, régi, eltakartatott, megavult hamvaikból megelevenítse és újonnan világra hozza“, s ezáltal a Cvittinger rövid „Specimen“-jénél és Rotarides szép reményekre jogosító s az akkori tudós világ igényeit is kielégítő, de félbeszakadt „Prolegomena“-jánál terjedelmesebb „Historia Literaria“-t adjon. Ennek a czéljának elérése végett, „a mint a dolgokra keresve, vagy történetből akadott“, jegyzeteket készített. Tervének megvalósítására ösztönözte Bethlen Kata grófnőnek régi magyar könyvekben gazdag könyvtára, a mely

önként kínálkozott a földolgozásra.¹ „Eddig az ideig — írja 1748-ban — fordultanak meg kezemen 340 s több különös materiákról, különböző emberektől iratott magyar könyvek, melyek 1536-dik esztendőől bocsáttattak világ eleibe.“² Majd műve teljessége érdekében levelezésbe bocsátkozott Cserey Mihálylyal, Helmeczi Istvánval, Sinai Miklóssal. Veresmarti Sámuellel, Veszprémi Istvánal stb., a kik a régi irodalom termékeinek összegyűjtésében készségesen segítettek. Hathatós gyámolítóra talált különösen gr. Ráday Gedeonban, a ki szintén foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a magyar irodalomtörténet anyagát összegyűjtse. Mikor meghallotta Bodtól, hogy ő már hozzáfogott az irodalomtörténet anyagának összehordásához: készséggel szolgált saját könyvtára legbecsesebb műveivel neki, hogy Bod menél teljesebb anyagot gyűjthessen össze.³ De, mint maga megvallja, „terhes és lélekben járó“ hivatala miatt nem utazhatott, s a hol gondolhatta is, hogy talál valamit, nem kutathatta föl, a mint Cvittinger és Rotarides tévék. „Azon kívül is — mondja tovább — igen pusztá és parlag földre esett az én aratásom, melyet a sokszor itt kóborló pogányoknak, pokol szomszédoknak és a szelid muzsákkal rozsul egyező haragos Mársnak tüze annyira elperzselt, hogy még csak tallózni is alig lehet.“ Azonban ezeket az akadályokat nagyrésztben legyőzve, „nem kevés szorgalmatossággal“ összegyűjtötte mindazt, a mi régi irodalmunk emlékei közül az ő korában még fölhalálható volt, s több mint húsz évi lelkiismeretes fáradozásának gyümölcsét, „a mostan élőknek s ezután következendőknek tanuságokra s jóra felerkentésekre“, kiadta ez alatt a cím alatt: „*Magyar Athenás*“.⁴

¹ Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon. Ajánlás. V. ö. Mikó id. m. 52. l.

² A szent bibliának históriája. Előszó.

³ Gróf Ráday Gedeon összes művei. Összegyűjtötte Váczi János. Budapest, 1892. 9. l.

⁴ Hely nélkül. 1766. 8-rét. Címulap, ajánlás és előszó: 14 számozatlan levél; szöveg: 1 360. l.; mutató-tábla: 4 számozatlan levél.

528 írónak ismerteti életét és műveit: felsorol ezenkívül 55 névtelenül megjelent könyvet. „Kevesen vannak ugyan — mondja előszavában — a kik itt megjelenhettek, mivel csak ötven esztendőknék elfolyása alatt is többen éltenek, mint ezek mindnyájan, a kik itt előszámláltatnak. De ezeket is sok vigyázással és sok fáradsággal lehetett visszahívni az életre.“ Ezek közt a magyar tudósok közt említ olyanokat is. „kiknek írásaik nem fordultanak elő, de jó emlékezetek fennmaradt“, mint pl. Abádi Benedek, Kendi Sándor, Kolozsvári Fodor Bálint, Mátyás király, Letenyei Pál, Túri Jakab. Fölvesz néhány erdélyi szász és magyarországi tót nemzetiségű író. a kik magyaroknak vallották magukat külföldön s műveik által is díszére valának a magyar nemzetnek, mint pl. Bomel Tamás, Brenner Márton. Frank Bálint, Heltai Gáspár, Honter János, Gyirva Venczel, Kitionics János. És, a mi addig nálunk szokatlan volt, föl sorol egy pár tudós nőt, „hogy másoknak legyen jó példa a követésre s a tudományt azoknak példájokkal ne szégyeljük“, mint pl. gr. Bethlen Kata. Dániel Polyxéna. Petrőczy Kata Szidonia. Végül, más nemzetek példájára. megemlít az élők közül is néhányat, mint pl. Ajtai Abod Mihály, Bányai István, Dániel István, Hatvani István. gr. Lázár János, Mátyus István, Szőnyi Benjámin, Tatai Cs. Ferencz. gr. Teleki Sámuel, Veszprémi István. „Vallására nézve is — mondja Bod — ezen tudósok társaságokból ki nem maradt senki, hanem. ha elmaradt, csak ez az oka, hogy előmbe nem akadott s nem tudhattam.“¹

Az általa ismert művekef húsz szakban csoportosítja. ú. m. „I. A sz. bibliának fordításai és kiadásai. II. A keresz-

A mint Descriptiójában följegyezte, Nagyszebenben nyomatta ki Sárdi Sámuel által 1767-ben, 1000 példányban, 360 m. frt költséggel. Ebből 60 m. frt a gr. Teleki Ádám adománya volt. Házi diariumában ezt írja: „kezemhez vettem 25. Maji“.

¹ Marczali mégis azt állítja, hogy Bodnak felekezeti sége abban nyilvánul, hogy több protestáns író t méltat megemlítésre. L. Képes irodalomtörténet. I. k. 503. l.

tyén hitről tanító könyvek közönségesen. III. Az Istenről és szentháromságról. IV. Kátekismusok és confessiók. V. A sz. írás némely részeire való magyarázatok. VI. Dominikák szerint való prédikációk. VII. Palatina kátekesisre való magyarázatok. VIII. Űri imádságra írott prédikációk. IX. Apostoli credóra írott prédikációk. X. Imádságra tanító és imádságos könyvek. XI. Szép elmélkedéssel teljes könyvek. XII. Ágendák. XIII. Az úrvacsorájáról írtak. XIV. Innepekre rendeltetett prédikációk. XV. Temetésre való prédikációs könyvek. XVI. Elválasztásról és megtérésről tanító könyvek. XVII. A római katholika vallást tanító, vagy azzal ellenkező könyvek. XVIII. Históriák magyarul. XIX. Orvos könyvek. XX. Énekes könyvek és énekek.“ Bodnak ez a csoportosítása rendszeretlen. Olykor elvtelen is, mert pl. Gidófalvi Jánosnak „A fel-séges Istennel a kegyes léleknek édes beszélgetései“ című művét, mely „a Palatina kátekesis szerint szép vallást tevő elmélkedéseket“ foglal magában, a XI-ik szakban említi. holott a VII-ikben lett volna helye; Ráday Pál „Lelki hodo-lás“-át két szakba: X. és XX.. osztja be. Az egyes írókat azonban korántsem a fentebbi szakok szerint, hanem betű-rendben ismerteti oly módon, hogy előrebocsátja mindenik-nek életrajzát s azután közli munkáinak címét megjele-nésük éve szerint.¹

Az életrajzoknak felekezeti színezetet kölcsönöz azáltal, hogy a protestáns írókról többet ír s működésüket terjedel-mesebben ismerteti. Így pl. a róm. kath. Pázmánynyal alig két oldalon, a bibliafordító Káldival nyolez sorban végez; ellenben a református Alvinczi Péternek, a Pázmány ellenfelének, négy és a Káldival küzdő Dengelegi Péternek egy oldalt is szentel.

¹ Bod, úgy látszik, kezdetben rendszeres irodalomtörténetet akart írni. Legalább a kéziratban levő (Teleki-könyvtár 1510. B. sz. a.) latin nyelven írt „*Synopsis Historiae Literariae Hungaricae*“ című vázlatának töredéke azt sejteti. E vázlat fölosztása a következő: „Első rész. A hittudományi írókról. I. fejezet. Bibliai írókról. II. feje-zet. A biblia magyarázóiról. III. fejezet. Bíráló és hitvitázó írókról. IV. fejezet. Hittani írókról.“

Erős felekezeti szelleme nyilvánul az írók megítélésében is, Ezt látjuk az unitárius, de különösen a római kath. írók és tudósok ismertetésében. Például az unitárius Basilius Istvánról így ír: „Egy ideig tanított a reformátusok közt a kolozsvári iskolában helyesen; de minekutána Blandrata és Dávid Ferencz a sz. háromság ellen kezdvén tanítani. 1566-dik esztendőben melléjek adta magát s ő volt a harmadik, a ki azt az igazsággal ellenkező tudományt tanította és nagy hatalommal, élő nyelvvel s írással terjesztette és oltalmazta.“ Sőt tovább megy ennél is, midőn az unitáriusokat keresztyéneknek sem tartja. Ezt bizonyítják Sommer Jánosról írt következő sorai: „A mivel elhíresedett a tudós emberek előtt, volt a magyar királyokról írott munkája deák versekben . . . A versek igen szépek s mikor azokat írta, még akkor a keresztyén vallásban is volt.“ Sokkal szenvedélyesebb és kiméletlenebb hangon ír a római kath. tudósokról. Például: „Alvinczi Péter a reformáta vallást hatahnanasán oltalmazta ugyan mindenek ellen, de nevezetesen Pázmány Péter ellen, a ki akkor a jezsuita szerzetből való missionárius volt, azután pedig kárdinális és esztergomi érsek, nagy tudományú, bő beszédű és pennájú ember; a ki sok méltatlan vádakkal terhelte mind a reformáta apostoli sz. vallást s mind azoknak tanítóit; hallatlan s csak a maga agyából született, képzelt hibákat reájok fogott, fejér fogakkal nevette, csúfolta, nyomtatott könyvecskékben világ eleibe bocsátott, magának is nem kevés gyalázatjára. Melyet Alvinczi hasonló buzgalommal úgy visszahányt a nyakába, hogy ő is talált, mit tisztítson a galléra alól.“ — „Sámbár Mátyás sokat veszekedett a vallás igazsága felett az ellenkező vallásúakkal, de azok csak gyümölcstelen mocskolódások voltanak inkább, a mint bizonyítják arrólí könyvei. A vallás felett való czivakodásban emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát elvesztette volna. Akár vesztette, akár nem, de jó és kedves hírét sem hagyta maga után. Forognak elő most is holmi apróság könyvecskék az ő neve alatt, a melyből akárki is igen kevés épületet vehet, hanem, ha

mást vagdaló, mocskoló formuláeskákat tanul, a minémüek: *Három üdvességes kérdés, Fövenyen épült ház, Bányász eskákány, Kanecsalok okulárjok, X ut tők* s több más hasonlók. — „Voltanak olyan fene ette lelkiismeretű rozsdás írók. a kik azt hagyták nem régen is emlékezetben, hogy Apaffi Mihály fejedelem 1672-dik esztendőben elhagyván a reformáta vallást, a római hitre állott. Ez ördög epéjébe mártott pennának gyümölcse és szemtelen hazugság, a mely csak innen is megtetszik, hogy Vendelinus theologiáját 1674-dik esztendőben fordította s adta világ eleibe, a melyet nem cselekedett volna, ha immár 1672-dik esztendőben a római vallásra állott volna, minthogy annak tetemes hibái azon könyvben hathatósan mutogattnak.“

Kétséget nem szenved, hogy Bodnak azok a szavai, a melyekkel a római kath. írókat illeti, a mi korunkban túlszigorúaknak látszanak. De csak első tekintetre. Mert ha figyelembe vesszük azokat a körülményeket, a melyek közt mondotta, természetesnek fogjuk találni. Ugyanis a Bod korában az új életre ébredt romanizmus a legnagyobb türelmetlenséggel viseltetett a protestántizmus iránt. Türelmetlensége nemcsak abban nyilvánult, hogy a protestánsokat erőnek-erejével kényszerítették a kath. ünnepek megtartására s templomaikat és iskoláikat erőszakkal elfoglalták, hanem némelyek vakbuzgóságukban annyira mentek, hogy már nyomtatott könyvekben is kifejezést adtak annak a nézetüknek, a mely a magyar protestántizmus megsemmisítését czélozta. hogy a király a protestánsokat nem tartozik országában megtűrni.¹ Bod, mint az erdélyi református anyaszentegháznak egyik vezérszerepre hivatott férfja, jól ismerte hitsorsosainak szorongatott helyzetét. Föl nem szólalnia a megújuló üldözések ellen, a melyek teljes mértékben épen akkor törtek ki, midőn Athenását sajtó alá készíté, bűn lett volna. Különben is jól tudta, hogy elitélő szavai elől nem zárkoznak el maguk a római katolikusok sem.

¹ Biró Márton veszprémi püspök 1750-ben kiadott „Enchiridion“ című művének harmadik részében.

Csoda-e hát, ha ilyen körülmények közt az üldözések által fokozott felekezeti szelleme szeretettel lengi körül a magyar irodalom protestáns bajnokait s azoknak részletesebb ismertetésében mintegy *apológiát* ír a protestántizmus mellett? Csoda-e, ha a magyar romanizmus jelesei iránt nincsen egy elismerő szava is, s azoknak megítélésében magát a türelmetlen romanizmust ítéli el? Szavai elevenre találtak. Ezért rendeltetett el, mint fentebb láttuk, munkájának elkobzása. Ezért írta róla a szintén felekezeti szellemtől vezérelt kegyesrendi Horányi, hogy „éles írásmódja által az uralkodó vallás s nemzet irányában bosszús lelket árult el.“¹

Egyébként az életrajzokban, Bodnak mindenre kiterjedő gondossága mellett is, többrendbeli fogvatkozások és hiányok vannak.

Így néhány író nevét tévesen közli. Például: Gyalui Torda Zsigmond helyett „Tordai Gelous Zsigmond“-ot ír, holott a Gelous név a születési helyet jelenti Tordának s röviden e helyett mondatott: de Gyalu.² Szárazsi Ferenezet, a Heidelbergi Káté magyar fordítóját, „Szárási“-nak írja.³

Sok téves életrajzi adalékot használ föl. Például: Batizi Andrásról azt írja, hogy Wittembergből 1541-ben hazajöven, ujhelyi, majd erdődi pappá lett s a Szilágy-ságot ő reformálta; holott 1542. márczius 19-én iratkozott be Wittembergben a tanulók közé s pár év múlva már hazajött, mivel az 1545. szeptember 20-án tartott erdődi zsinaton mint tokaji pap vett részt s írta alá az ott alkotott hitvallást. Ujhelyi papságára s arra, hogy a Szilágy-ságot ő reformálta volna, biztos adat nincs.⁴ Dorel Józsefről, a „Nemes ember“ és „Nemes asszony“ írójáról s e művek magyar fordítójáról. Faludi Ferenczről, abban a föltevésben van, hogy „talán mind Dorel. mind Faludi költött

¹ Memoria Hungarorum. id. h.

² Budai i. m. 135—136. l.

³ Id. m. 170. l.

⁴ Régi Magyar Költők Tára. Budapest. 1880. II. k. 410—413. l.

nevek.“ Pécsi Simonról, a szombatosok alapítójáról. azt állítja, hogy öregségében visszatérvén a református vallásra, szenterzsébeti jószágán „a bibliának zsidó nyelvből magyar nyelvre való fordításában töltötte idejét s abba is holt bele“. Bodnak ez az állítása tévedésen alapszik, mert hogy Pécsi szombatos korában a szombatosok számára kezdette 1634. körül a bibliát lefordítani,¹ bizonyítja az a körülmény, hogy a szövegét, héber szokás szerint, párásákra, vagy, mint Pécsi mondja: „szombati leczkékre“ osztja föl. Hogy bibliafordítását nem fejezte be, annak oka a szombatosoknak 1635-ben kezdődő üldözésében rejlik.² Pesti Mizers Gábort, az evangéliumok fordítóját, összetéveszti azzal a Pesti Gáborral, a ki Statileo fejérvári püspök idejében, 1537-ben, kanonikus és ugoesai archidiákonus volt.³ Selyei Balogh Istvánnak, a II Rákóczy György erdélyi fejedelem tatárfogságot szenvedett udvari papjának, az életrajzi adatait összehozarja a Sellyei Istvánéval, a ki gályarab volt s utóbb a dunántúli ref. egyházkerület püspökévé lett.⁴ Sylvester János előbb sárvárujszigeti tanítót, majd bécsi theologiai tanárt, az új-szövetség fordítóját, „Kolozsvári Serestely János“-nak írja, a ki csanádi választott püspök volt s mint ilyen vett részt a tridenti gyűlésen.⁵

¹ E fordítást Konez József marosvásárhelyi tanár fedezte föl. A 133 ívből álló bibliafordítás ívrétben van kötve s 11 fogásból áll. Az első fogás hiányzik s így a mű kezdődik I. Mózes V 14. versén s végződik a II. könyv 12. fejezetével. Minden rész végén magyarázatok vannak, a melyek néha terjedelmesebbek, mint az a rész, a melyre vonatkoznak. Az I. rész végén ez áll: „Mózes első könyvének magyarázatjának fordításával együtt az örök, áldandó Istennek segédelméből vége. Die 28. Sept. 1634. Sane. Elysán.“ L. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. Budapest, 1880. 12. szám.

² Dr. Kohn Sámuel: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Budapest, 1890. 285. l.

³ A szent bibliának históriája. 133—134. l.

⁴ Tóth Mihály: A magyar protestáns egyházszónoklat történelme. Debreczen, 1864. 146. l.

⁵ Régi Magyar Költők Tára II. k. 432—437. l.

Az írók munkáinak címét nem közli mindig pontosan. holott kimutatható, hogy legnagyobb részök megfordult kezén.¹ Például: Kákonyi Péter egyik versezetének, a „Historia Astiagis regis et Cyri“-nek címét² ekként írja körül: „versekbe írta a Cyrus király históriáját 1549-dik eszt.“ Siderius kátéjának e helyett a címe helyett: „Kisded gyermekeknek való catechismus. azaz: a keresztyén hitnek főágazatiról rövid kérdések és feleletek által való tanítás“. ³ ezt írja: „közakarathból írt egy kátekismust és bocsátott világ eleibe 1597-dik esztendőben“. Székely István zoltárfordításának „Soltár könyv“ (Krakkó, 1548.)⁴ címe helyett ennyit mond: „magyarra fordította a zoltárokat“. Ugyancsak a Székely krónikájának: „Chronica ez világnak jeles dolgairól“ ⁵ (Krakkó, 1559.), a címét megváltoztatva „Chronica mundi“-nak írja. Köröspataki János verses munkájának: „Lupuj vajdáról való ének“ ⁶ címét így jelzi: „Köröspataki János mezőcsávási pap Lupuly moldovai vajdáról írt éneket.“

Egy pár munka megjelenési évét tévesen írja. Például: Székely István „Chronica“-jának kiadási évétől 1558-at teszi 1559 helyett.⁷ Keresztúri Pál „Egyenes ösvény“-ét 1655-re 1653 helyett.⁸ Oroszhegyi Mihály „A fenyőfáknak hasznos voltáról“ cz. művének megjelenését 1656 helyett 1655-re.⁹

Némely könyv írójára, illetőleg kiadójára nézve szintén tévedésben van. Például: Batizi András „Keresztyéni tudományról való könyvecské“-jét (Krakkó, 1550.) Lampe

¹ Szilágyi S. id. h.

² Régi Magyar Költők Tára. II. k. 301. l.

³ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. Budapest, 1879. I. k. 143. lap.

⁴ Id. m. 9. l.

⁵ Id. m. 18. l.

⁶ Id. m. 381. l.

⁷ Id. m. 18. l.

⁸ Id. m. 373. l.

⁹ Id. m. 385. l.

után tévesen Batizi Mihálynak tulajdonítja.¹ Túri Pál élet-rajzában ezt írja: „Unokája lehetett ennek az a Túri Pál, a ki Oppenheimban adott ki egy könyvecskét 1617-dik esztendőben, ily névvel: *Idea Christianorum sub tyrannide Turcica*“, holott ezt a munkát Szenczi Molnár Albert adta ki 1616-ban. Különben a címét is hiányosan közli, a meny-nyiben *Christianorum* után ezt a szót: „*Ungarorum*“ kihagyta.²

Több író műveit s ezeknek kiadásait nem is említi meg mind. Például: Ozorai Imrének „*De Christo et ejus ecclesia, item de Antichristo, ejusque ecclesia*“ (Krakkó, 1535.) cz. művéről s ennek második, 1546-iki kiadásáról, nem emlékezik meg.³ Gálszécsi István „Énekes könyv“-e (Krakkó, 1536.) is kikerüli figyelmét.⁴ Sylvester Jánosnak 1539-ben Újszigeten megjelent „*Grammatica Hungaro Latina*“ című művét szintén mellőzi; ⁵ figyelmen kívül hagyja „*Dicséret a Krisztus feltámadásáról*“ című templomi énekét is.⁶ Sztárai Mihálynak „*Comoedia lepidissima de sacerdotio*. Az igaz papság tüköre“ című, 1550-ben Krakkóban megjelent művét s ennek második, 1559-iki, magyaróvári kiadását elhagyja.⁷ Nagy Bánkai Mátyásnak, a kit különben tévesen Nagy Báczainak, vagy Bánczainak ír, csak „*História a vitéz Hunyadi János vajdáról*“ szóló verses munkáját említi meg; ellenben két énekét: „*A nyomorúságban való vigasztalásról*“ és „*Könyörgés*“, s egy hosszabb, szintén költői művét: „*História a Jákob pátriárkha fiáról Józsefről*“ nem hozza föl.⁸ Mellőzi Sinapi Jánosnak két, latin nyelven írt munkáját is.

¹ Régi Magyar Költők Tára“, II. k. 411. és 414. l. *Historia Hungarorum Ecclesiastica*“-jában (I. k. 236. l.) helyesen ezeket írja: „Batizi Andreas . . . catechesin fidei rudimenta complectentem ediderat.“

² Budai id. m. 125—126. l.

³ Szabó K. id. m. 3. és 9. l.

⁴ Id. m. 4. l.

⁵ Id. m. 7. l.

⁶ Régi Magyar Költők Tára. II. k. 131—132. l.

⁷ Szabó K. id. m. 12. l.

⁸ Régi Magyar Költők Tára. IV. k. 131—132. l.

Az egyik „*Idea boni principis historicis symbolis*“ (Halae, 1642.), a másik: „*Horologium sacrum*“ (Bártfa, 1707.).¹

Sok érdemes író t nem veszen föl Athenásába. Például: Csengeri Andrást, a „*História a Jerusálem városának veszedelméről Titus Vespasianustól, a mint megvétetett a zsidóknak romlásokkal*“ (Debreczen, 1574.) című munka íróját.² Szegedi Lőrinczet, a „*Theophania, azaz: isteni megjelenés*“ (Debreczen, 1575.) szerzőjét.³ Gosárvári Mátyást „*A régi magyaroknak első bejövéséről való história*“ (Kolozsvár, 1579.) című művével.⁴ Ráskai Gáspárt „*Egy szép história a vitéz Franciscoról és az ő feleségéről*“ (Kolozsvár, 1579.) című verses munkájával.⁵ Istvánfi Pált 1539-ben írt „*Historia regis Volter*“-jával.⁶ Károni Jánost a „*Cantionale catholicum*“ (Csiki klastrom, 1676.) szerzőjét.⁷ Cserey Mihályt, a kit „*Erdélyi historiá*“-jának megírására ő maga buzdított.⁸ Harsányi Móríz Istvánt, a ki a gályarabságból való kiszabadulása után Helvecziába ment s ott megírta a gályarabságot szenvedett protestáns papok történetét.⁹ Szilágyi István sárospataki tanárt, a ki a református zsinatok végzéseit összegyűjtötte.¹⁰

Az egyes munkák találó méltatása helyett általános szólammal elégit ki,¹¹ Például: Dániel István „*Monita paterna*“-ja (Szeben, 1752.) „igen szép practica theologia a lelki életnek megszerzésére, nevelésére és megtartására; bőven is vagyon írva, a hitnek majd minden ágazataira

¹ Fabó András: Adalékok Cvittingerhez. L. Új Magyar Athenás. 593. l.

² Szabó K. Id. m. 52—53. l.

³ Id. m. 64. l.

⁴ Id. m. 83. l.

⁵ Id. m. 84. l.

⁶ Régi Magyar Költők Tára. II. k. 27—52. l.

⁷ Szabó K. id. m. 492. l.

⁸ Bod levele Csereyhez 1746. február 21-ről.

⁹ Historia Hungarorum Ecclesiastica. II. k. 275. l.

¹⁰ Id. m. 284. l.

¹¹ Képes irodalomtörténet. I. k. 503. l.

kiterjed". Maróthi György „Számvetésnek mestersége“ (Debreczen, 1743.) „elmésen és fundamentomosan írott szép munka, melyben a deák szókat magyarra fordítva írta; előadja a tört számokat is“. Nánási Gábor „Lelki tudakozás“-ából (Kolozsvár. 1675.) „a kegyes lélek megtanulhatja az Isten örök dekretumának bizonyos jeleit“.

A tanulmány hiányaira mutat az a körülmény, hogy egy pár munkáról helytelenül ítél. Például: Dorel „Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt Nemes ember és Nemes asszony“-át (Nagyszombat, 1748.) „valami komédiának“ nevezi. Tyukodi Mártonnak „A tiszta életű József pátriárka életének, szenvedésének és dícsérettel viselt dolgainak sz. írás szerint való magyarázatja“-ról (Nagyvárad, 1641.) azt a lesújtó ítéletet mondja: „mind betűje, mind papirosa ennek igen szép, kár volt hasznosabb könyvre nem fordítani“.

A felsorolt hiányokat és tévedéseket menti egyfelől elszigetelt helyzete, másfelől annak meggondolása, a mit különben maga Bod is kifejez, hogy „nem is egy embernek teltségéhez való, hogy mindent lásson, megolvasson, rendbe szedjen“. Ennek tudatában mondja művéről, hogy az „inkább jó igyekezet, mint könyv“.

Azonban ezek mellett a fogyatkozások mellett is örökbecsűvé tette Athenását azáltal, hogy ma már nem egy író csak az ő közléséből ismerünk. Például: Ferárius Zsigmondot, a ki a „Magyar dolgokról“ (Bécs, 1637.) írt egy könyvet. Radán Balázst, a „Buzgó szívvel te fiaid“ című templomi ének szerzőjét.

Továbbá fentartotta számunkra sok olyan munkának, illetőleg kiadásnak címét, a melyekből manapság nincs meg egyetlen példány is, de a melyek az ő korában, a Bethlen Kata grófnő könyvtárában, még megvoltak. Ilyen munkák vagy kiadások pl.: Gálszécsi Istvánnak „A keresztényi tudományról való rövid könyvecské“-je (Krakkó, 1538.);¹

¹ Szabó K. id. m. 5. l.

Farkas Andrásnak „Cronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judeorum de Aegypto“ (Krakkó, 1538.); ¹ Székely István „Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság“-a (Krakkó, 1538.) s ennek harmadik, 1546-iki, szintén krakkói kiadása; ² Ugyancsak Székelynek „Istenes énekek“ (Krakkó, 1538.) című munkája; ³ Radetius Bálint „Reggeli és estvéli könyörgései“ (Kolozsvár, 1638.); ⁴ Szokoljai Istvánnak 1648-ban Leydenben kiadott „Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom“-a; ⁵ Laskai Jánosnak ily című könyve: „Cito. Longe, Tarde. Azaz; egy kettős értelmű kérdésnek megvilágosítása: ha a pestis előtt vétek nélkül elmehetünk-e vagy nem?“ (Lőcse, 1638.)⁶.

És hogy följegyezte művében azokat a „közbeszédet“ is, a melyek az ő korában egynéhány munka megírása felől szájról-szájra jártak. Például: Bethlen Farkas „Historiarum Pannonico-Daciarum“ című munkájáról ezeket írja: „A hire úgy vagyon, hogy Konstantinápolyban találta volna egy rakásban azokat a jó momentumokat a magyar dolgokról, mikor ott töltene követségben az időt. Rosz akarói azt akarják elhitetni másokkal, hogy nem maga írta volna, hanem az udvarában tartván két számkivetett lengyeleket. Vengerski és Grondski Sámuel, maga matériát adott, amazok stilusba foglalták.“ Pósházi „Syllabus“-áról „az a beszéd maradt fenn, hogy mikor Pósházi Fejérvárról Kolozsvárra küldötte a tipográfiába, a diákok Enyeden betértek a kollégiumba ismerőjökhöz, ott vendégeskedtek: azonban az enyedi diákok észrevén, mi vagyon a tarisnyájokban, titkon kivették, egymás között árkusonként föl-osztván, szaporán leírták; addig mások a fejérvári diákokat, hogy észre ne vegyék, vendégelték, visszatéven titkon, el-

¹ Szabó K. id. m. 6. I.V. ö. Régi Magyar Költők Tára. I. k. 375. l.

² Id. m. 6., 8—9. l.

³ Id. m. 6., 7. l.

⁴ Id. m. 297. l.

⁵ Id. m. 345. l.

⁶ Id. m. 298. l.

mentek vele. Ezek pedig Dési Mártonnak általadák s a míg a könyv a tipográfiából kijött, addig Dési Márton is az ellene való írást deákul és magyarul elkészítette és helytelen vádoló írásnak a Pósházi Syllabusát megmutatta.”¹

Végül a benne fülhalmazott anyag gazdagsága által, a melyet elszigetelt helyzetében összehordania sikerült, oly értékessé tette művét, hogy valósággal beteljesedett rajta Sinai Miklósnak az a jövendölése: „ezt a maradék is hálás indulattal fogja venni, mint egy olyan szép munkát, a melylyel a magyar nemzetnek a tudományok gyakorlására való nagy hajlandósága és tehetsége bebizonyítatik és az ellenkezőképen értő némely idegeneknek az ő balvélekedésök hathatóképen megczáfoltatik”:² mert mai irodalomtörténetünk is köszönettel veszi hasznát.³

Nyelvezete azon kor szokása szerint latin kifejezésekkel kevert. Ő maga erre vonatkozólag így nyilatkozik:

¹ A Dési felelete „Summája az Pósházi uram Syllabusára való replicának 1687.” cím alatt megvan a nagyenyedi Bethlen-főiskola levéltárában. L. Szathmári id. m. 97. l.

² Sinai levele Bodhoz 1767. július 29. L. Magyar Prot. Figyelmező. 1872. 53. l.

³ Bod Athenásának kipótlásán igyekezett Benkő József „*Bod Péter Athenására való pótlások*” című kézirati munkájában, a melyben 88 írónak ismerteti életét és műveit. E pótlásoknak egész története van. Nem lesz talán érdektelen elmondani, hogy Benkő 1783-ban Sófalvi Józseftől a Bod Athenását kérvén, ez azt felelte, hogy nemcsak a hozzávaló szives szeretet, hanem az olvasó közönség iránt tartozó szent kötelesség is arra indítja, hogy kérését teljesítse. E levél mellé Benkőtől egy papiroson 52, részint író, részint munka neve és címe volt sajátkezűleg följegyezve lehető röviden s lapszámozva volt 453., 454., 455., 456., tehát éppen azok a lapok, a melyek következtek a *fentebbi pótlás* utolsó lapjaira. Úgy látszik, hogy Benkő azokat vagy Sófalvinak küldötte el, vagy maga szándékozott kidolgozni, azért jegyezte föl e levélre. L. Gr. Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 169. l. V. ö. Új Magyar Athenás. 49. l.

Szathmári Pap Mihály, kolozsvári ref. theologiai tanár is dolgozott az Athenás bővítésén s igazításán. E végre nemcsak jegyzeteket készített, hanem egy értékes könyvtárt is szerzett. 1786-ban pedig Benkőnek ide vonatkozó jegyzeteit kérte, mert — úgymond — Pataki

„Kedvem ellen esett az, hogy ezen magyar könyvecskében sok deák szók és deák nyelven írott dolgok elegyedtenek; de azt el nem távoztathattam, minthogy eleitől fogva bevették, nem tudom, micsoda okból, szólásaikat akarták-e cifrázni, vagy a dolgot hathatósabban előadni, a magyarok azt a kelletlen szokást, hogy a magyar beszéd közé sok deák szókat elegyítenének, melyek idővel megmagyarosodtanak. Sőt sokan magyar könyveknek is deák titulusokat írtanak. Némelyeknek pedig könyveik, melyeket elő kellett számlálni, deák nyelven voltak irattatva, szükség volt azon a nyelven megemlíteni, különben nehéz lett volna helyesen előszámlálni s a dolgot is megérteni.“

III.

Erdélyi Fénix.

Bod „A szent bibliának históriájá“-ban Tótfalusi Kis Miklósról szólván, megjegyzi, hogy „megtisztelte és siratta őtet . . . az enyedi kollégium nevével Pápai P. Ferencz

Sámuel orvostudor látván az ő felesszámú jegyzeteit, hajlandónak nyilatkozott arra, hogy, ha elkészíti, örömet kiadja. L. Erdélyi Prédikátori Tár. V. füz. XII. l.

Szathmárit az Athenás kiadására buzdította Veszprémi István is, 1786. november 17-én kelt levelében ezeket írván: „Bod PéterMagyar Athenásának újabb kiadására, hogy az Úr Isten segélje tiszt. professor uramat, szívesen kívánom; valójában egy szükséges munka e hazában.“ L. Mike Sándor gyűjteménye. Különböző tudósok levelei a XVIII. és XIX. századból. X. kötet. Az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

Szerencsi Nagy István győri ref. pap is tervbe vette az Athenás újra való kiadását, s miután Bécsből az engedélyt megkapta, 1786. szeptember 17-én fölkérte Benköt, hogy jegyezze föl neki azokat a tudósokat és könyveket, a melyek mind a régiek, mind az újabbak közül az Athenásból kimaradtak, vagy hibásan mentek be. L. Új Magyar Athenás id. h.

Az Athenás folytatásának kell tekintenünk a Sz. Kiss Károly, Kálmán Farkas és Bierbrunner Gusztáv által kiadott *Új Magyar Athenás*“ (Budapest, 1882—1887.) czimű munkát, a mely 1760—1882-ig élt s ma is élő protestáns írók életrajz-gyűjteményét foglalja magában. Ennek függelékét képezi Fabó Andrásnak „*Adalékok Cvittingerhez*“ czimű munkája.

gyönyörűséges versekkel, melyekben mind a tipografia eredetét s mind Tótfalusi Miklós érdemes munkáit számlálja elő. Megérdemlenék azok, hogy újjolag kinyomtatattának“. ¹ Majdnem 19 év telt el ezután a nyilatkozata után, de a Pápai versének kiadására nem vállalkozott senki. Ezalatt „azok a versek mind kézírásban s mind nyomtatásban a Bod kezébe akadván, holmi odatartozó szükséges és emlékezetre méltó jegyzésekkel megvilágosítottván, kívánta, hogy azokban ez a Daciae Phoenix megelevenedjék“ és újra kiadta ez alatt a cím alatt: „*Erdélyi Féniks, Tóthfalusi Kis Miklós*“. ²

Bod érdeme nem abban áll, hogy a nyomtatásban már egyszer megjelent Pápai-féle verset ismét közrebocsátotta, hanem hogy abba „a magyarországi és erdélyi könyvnyomtató műhelyekre és könyvnyomtatókra“ becses adalékokat iktat, ³ felsorolván a pozsonyi, pápai, semptei, detrekői, németujvári, debreczeni, vizsolyi, bártfai, kassai, zsolnai, löcsei (Brewer-féle), sárospataki, csepregi, váradi, brassói, kolozsvári és gyulafehérvári nyomdákat s azokban működött nyomdászokat is névszerint.

Azonban az a körülmény, hogy a könyvnyomtatás történetére vonatkozó följegyzéseket rendszeres művé nem alkotta, hanem csak magyarázatok gyanánt csatolta a Pápai verséhez, értékét csökkenti. Amellett hiányosak, mert több nevezetes könyvnyomtató műhelyről nem emlékezik meg. Nem czélunk ezeket mind felsorolni, hanem csak a fontosabbak közül említünk meg egy párt. A magyarországi nyomdák közül nem említi a Hess András budai sajtóját, melyből 1473-ban került ki a „*Chronica Hungarorum*“; ⁴ a váradi református iskolának Sárvári György által 1556-ban föl-

¹ 166. l. E versezet ezime: „*Életnek képe*“. Megjelent 1702-ben.

² Hely nélkül. 1767. 8-rét. Czimlap, előszó és életrajz: 5 levél: szöveg: 1—21 számozatlan levél. A mint följegyezte, Nagyenyeden nyomatta Kis György által, 400 példányban, 48 m. frt 96 dr. költséggel.

³ Beöthy id. m. I. k. 93. l.

⁴ Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történeti fejlődése. Budapest, 1878. 20. l.

állított nyomdáját; ¹ Huszár Gál pápai nyomdáját fölemlíti ugyan, de nem érinti, hogy az, mint vándornyomda, előbb 1558-tól Magyaróvárott, azután 1561-től Debreczenben, majd Komjátiban működött; ² a nagyszombati nyomdát, melyet Telegdi Miklós esztergomi nagyprépost a bécsi jezsuitáktól 1577-ben 1000 frton vásárolt s a mely Telegdinek 1586-ban történt halála után az esztergomi székeskáptalan tulajdonába ment át; ³ Manlius János vándornyomdáját, mely 1582-től 1602-ig fölváltva Németujvárott, Varasdon, Monyorókeréken, Németlövön, ismét Németujvárott, Keresztúron s végre Sárvaron működött. ⁴ Az erdélyiek közül mellőzi: az Apaffi fejedelem által 1672-ben a nagyenyedi és kolozsvári református főiskoláknak adott nagyobb nyomdákat. ⁵ Kikerüli figyelmét több nevezetes könyvnyomtató is. Így pl. Sylvester János, a ki nyelvtanának nyomtatásában maga is résztvett; ⁶ Abádi Benedek, a ki Sylvester Új-testámentumának nyomtatását bevégezte. ⁷

Ezek a hiányokon kívül tévedések is sűrűn fordulnak elő följegyzéseiben. Például: Tótfalusi magyar sirversének ezt a két sorát:

„Hollandia betűmetszésre s öntésre
Sok nemzetek nyelvén hirrel készítette.“ ⁸

tévesen ekként közli:

„Hollandia nagy dolgokra készítette,
De, a mint intézte, nem adta szerencse.“

Sylvester Új-testámentumának nyomtatási helyéül, Új-sziget helyett, Szegedet teszi. ⁹ Huszár Gálról azt írja, hogy

¹ Budai id. m. 272. l.

² Ballagi id. m. 54. l.

³ Id. m. 68—72. l.

⁴ Id. m. 60. l.

⁵ Id. m. 100. l.

⁶ Régi Magyar Költők Tára. Budapest, 1880. I. k. 434. l.

⁷ Id. h. V. ö. Magyar Athenás. 1. l.

⁸ Csernátoni Gyula: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Féniksze“ Kolozsvár, 1894. 31. l.

⁹ A szent bibliának históriája. 135. l.

1577-ben Pápán nyomtatott, holott akkor már nem élt.¹ Komlós (Lupinus) Andrást összetéveszti Farkas (Lupulus) Andrással s működési idejét 1575—1577-re teszi, holott 1569—1575-ig vezette nyomdáját.² Farkas Imre előbb keresztúri, majd németujvári nyomdászt, megfordítva Imre Farkasnak írja.³ Károlyi Péter „Symbolum apostolicum”-ának megjelenési évét 1582 helyett 1584-re teszi.⁴ Kulcsár György Postilláinak nyomtatási helyéül Bártfát, nyomtatójául Gutgesel Dávidot nevezi meg, holott Alsólendván, Hoffhalter Rudolf által nyomtatott 1574-ben.⁵

Mindamellett, hogy a felsorolt hiányok jegyzéseinek értékét csökkentik s tévedései miatt csak kritikával használhatók, mégis, mint első kísérlet a magyar könyvnyomtatás történetének megírására, becslésre méltó.

HARMADIK FEJEZET.

DIDAKTIKAI MŰVE.

Szent Hilárius.

Bodnak régebben egyik legnépszerűbb, legolvasottabb, de manapság csak kevesektől ismert műve volt: „*Szent Hilárius*”.⁶

Ennek a munkájának nem azért adta a Hilárius címet, mintha Hilárius piktáviai (poitiersi) püspök írásaiból szedette volna össze, „hanem inkább az ő nevére, a mely vidám szívűt, jókedvűt, vagy örvendezőt teszen és a matériára, a mely itt előfordul, a mely olyan, hogy az olvasóban

¹ Thüri Etele: A reformáció egy üldözöttje. L. Protestáns Nép-könyvtár. Budapest, 1887. 8. sz.

² Régi Magyar Költők Tára. I. k. 374. l.

³ Fabó András: Adalékok Cvittingerhez. L. Új M. Athenás. 550. l.

⁴ Id. m. 537. l.

⁵ Id. m. 564. l.

⁶ Hely nélkül. 1760. 8-rét. Címnap és előszó: 9 levél.; szöveg: 1—152. l.; mutató-tábla: 8 levél. A mint Descriptiójában följegyezte. 170 m. frtot és 50 drt fizetett a nyomtatónak.

nemcsak elmességet szerezhethet, hanem vidámságra is serkentetheti“, s ebben Páncsotai Ferencz szalontai papot követte, a ki Videliusz Miklósnak egy könyvecskéjét magyarra fordítván, 1650-ben Nagyváradon „Sanctus Hilarius“ cím alatt kiadta.

De mielőtt ismertetésébe bocsátkoznánk, lássuk szerzőnk célját, irányát s aztán magát a művet.

Hiláriusz I—XIII. részből s összesen 508 kérdésből áll. „I. r. Az Istenről és vallásról. II. r. A világról. III. r. Az emberről közönségesen. IV. r. Férfiakról és asszonyokról. V. r. Az emberek különböző sorsokról és cselekedeteiről. VI. r. A bűnről és annak büntetéséről. VII. r. Az időről. VIII. r. A gazdagságról, szegénységről. IX. r. A tanulásról és tudományról. X. r. Az élőállatokról. XI. r. A vízről, fáról, kőről. XII. r. A nyavalyákról, orvosokról, halálról. XIII. r. A számadásról és örökkévalóságról.“

„Az írónak főcélja az volt, hogy az olvasó a külső dolgok által vezéreltessék a mennyei és lelki dolgokra és hogy legyen ez az elmének élesítése, az elmességre való szoktatására, a kedvetlen dolgok között való megvidámitatására, a kegyesség gyakorlására való felerkentetésére, hogy a haszontalansághoz szokott emberi gyarlóság a mulatságon kapván, a jónak magvát szándéka ellen is magába vegye.“ Tehát e munkának *vallás-erkölcsi* célja van. Ennek elérése végett a legnagyobb változatosságra törekszik. „Vagynak itt — mondja előszavában — mind költött, mind valóságos históriák, apologusok, költött beszédek, példabeszédek, mind azon egy hasznos végre. Énekel itt néha a farkas, beszél az oroszlán, hold, kígyó, fa, de azok mind téged tanítanak. Nem fordíthatod hát azt ellenem, ha azt cselekszem, hogy fák, füvek, víz, kő s akármely teremtetett dolgok előálljanak s mintegy kézenfogva vezessenek a lelkiekre s serkentgessenek a jónak követésére. Prédikálnak ezek néked, mintha a templomban volnát.“ Például: „A fecskéről mit tanulsz meg? Ez nyárbán a ház körül mulat, de télben elmegyen. A színes jóakarók, mikor

jól vagyon dolgoz, körülled repdesnek; de ha nyomorúságodnak tele elérkezik, mellőled elrepülnek“ (392. kérdés). „A pálmafa mire tanít? Egy magas hegyen álló pálmafát a szél sokat hajtogatván, tekergetvén, ágait szaggatván, csak azt mondotta: Quo majore premar pondere, major ero. Nagy tereh ha terhel, engem azzal nevel. Az istenfélő ember az Istennek hegyén áll, a nyomorúságoknak szele azt akárminth érdekeli; azzal azt el nem yeszti, hanem az ég felé emeli“ (432. k.). „Micsoda kő a legerősebb? Az adamas kő, a melyet pörölylyel elrontani nem lehet, de ha meleg keeskevérral meghintik, az elrontja. Ennél pedig erősebb a bűnben megátalkodott szív, a melyet csak egyedül a bárány Krisztusnak vére lágyíthat meg“ (492. k.).

Hangulata többnyire komoly, a józan életbölcse ség derűjétől áthatva; de nem hiányoznak a vidám, enyelgő kérdések sem. Például: „Miért a férfiaknál kisebb okosságúak az asszonyok? Mert Éva Ádámnak nem a fejéből, hanem az oldala csontjából teremtetett“ (88. k.). „Mivel fizette ki a katona a vendégfogadóst, a ki a sült szagának is az árát kívánta? A pénzt megzörgette előtte s annak a hangjával. Helyesen“ (213. k.). A komoly és vidám kérdések váltogatása által figyelmünket lankadni sohasem engedi. Ez az eljárása még azoknak a részeknek olvasását is érdekessé teszi, a melyekben elvont, *hitbeli* dolgokat tárgyal, mint az I. VI. és XIII. részben. Például: a XIII. részben azt a komoly kérdést teszi fel: „Hogy kell megnyitani a mennyország ajtaját? Csinálj magadnak — így felel — életedben kulcsot ezüstödből, aranyödből s egyéb drága jószágödből, de, hogy azt a drága kulcsot el ne veszessed, bízzad a szegényekre, táplálván az éhezőt, megruházván a mezitelen; azok megőrizik számodra, sőt elviszik a Krisztus ítélőszéke eleibe s bemutatják a bírónak“ (500. k.). De mindjárt ezután, az 501. kérdésben, azt kérdezi tréfásan: „Mivel élnek az emberek a mennyországban? Emlegetnek a turko-talmudisták kövér madarakat, a minémű egynek tojása elesvén, letört háromszáz czedrusfákat s elmosott

hatvan falukat; kövér berbécseket, ludakat. De ott eledel lészen az elrejtetett manna és a paradicsom közepén álló életfájának halhatatlanságot szerző drága gyümölcse.“ Ilyen tréfás jellegűek az 502—507. kérdések is, melyekben szintén a vallás- erkölcsi irányt igyekszik érvényre juttatni.

Mikó elismeri, hogy e műnek ugyan egyik főcélja vallás-erkölcsi, mégis azon okból, hogy szerinte a vig és elmés elem benne a túlnyomó, a mai humoros és adomairodalmunk bölesőjének, kiindulási pontjának tekinti.¹ Ezen fölfogás önkényességét az eddigiek után, úgy véljük, nem kell hosszasan bizonyíthatnunk, mert szerzőnkénél a vig és elmés elem csak *eszköz*, csak *forma*, melyben és mely által nem annyira mulattatni, mint oktatni, tanítani akar. Ezt a formát pedig azért használja, hogy „az efféle olvasók, mikor nem gondolnának a kegyességről, akkor is azt tanulnák; mikor elméjükbe sem ötlött volna a mennyei dolgok után való járás, akkor is a körül foglalatatoskodnának; mikor a lelki dolgok körül unalmasan szunnyadoznának, akkor maradna lelkek ismeretében ama fulánk, oldalakban az ösztön és ama pásztortól földi szivekbe vert hegyes czövek (Pred. XII. 13.). Vagy mikoron magokat egészségeseknek vélnék, akkoron hagyna lelkek ismeretén sérelmet, fájdalmas sebet; mikor nem keresnék, akkor adná ki gyógyító erejét a balsamum; forrázó melegét a mennyei tűz.“

Nem csekély élénkséget önt Hilárius előadásába a kérdezgető módszer alkalmazása. Ezt az élénkséget még inkább fokozza az, hogy a kérdéseket gyakran egész találós mesékké alakítja át, mire nézve egyébiránt előszavában is utal, ezt mondván: „mesés kérdésekbe foglaltattak a dolgok, a mely tanításnak és tanulásnak módja igen szokásban volt a régi filozofusoknál, hogy mesterséges kérdéseket vetnének egymás eleibe.“

Lássunk néhányat e kérdésekből.

„Ki volt az a rossz ember, a ki egy jó embert olesón

¹ Id. m. 69. l.

eladott? Judás; mikor a Krisztust harmincz német forinton eladta“ (76. k.).

„A kiknek semmijek sincs, mijek vagyon? Reménységek; a reménység táplál mindeneket“ (199. k.).

Ezek közül a valóságos találós mesék közül néhány átment a nép ajkára is. Például: „Ki volt az, a ki egyedül megölte e világnak egynegyed részét? Kain“ (41. k.). „Miről mondták azt: reggel négy lábon jár, azután hárman, délben kettőn, délután ismét hárman, késő este négyen? Értették az embert“ (57. k.). „Miért vagyon az embernek egy nyelve, két füle? Mert két annyit kell hallani, mint szólni“ (58. k.). „Mi az, a mit az ember különben nem láthat, hanem csak szem behunyva? Az álom, melyet aluva kell látni“ (200. k.). „Ki látott vetés előtt aratást? Ádám“ (206. k.). „Mi az, a mi melegít, maga hideg lévén? A köntös“ (258. k.). „Mi az, a mihez ha teszünk, kiesniül s ha elveszünk belőle. öregbül? A köntösön való hasadás“ (259. k.). „Mi az, a mi mennél inkább szaporodik, annál inkább elfogy? Az élet“ (289. k.). „Ki az a követ, kinek szája, nyelve nincsen s mégis a dolgot híven adja elé? Az írott levél“ (361. k.).

Ez utóbbi körülmény is tanuskodik Hilárius elterjedt népszerű volta felől.

„Ninesen e könyvben semmi olyan — mondja Bod — a melynek olvasása tisztességes keresztyén embert meg ne illethe. Annál inkább olyan, a mely valakit személyében vagy vallásában megsérthetne. hanem, ha azt, a ki a napfényben homályt, az egyenességben horgast, a világosságban setétséget, a nappalban éjszakát tud mind keresni s mind találni.“ Mindazáltal kellemetlenül hat az olvasóra, hogy néhány izléstelen kérdést teszen föl s azokra épen olyan izléstelen feleletet ad. Például: „Micsoda privilegiuma vagyon a rühösnek? Ez, hogy ő egyedül eszik, külön pohárból iszik, különös székre ül, külön ágyba fekszik és hogy két rühös sokkal többet lát, mint kétszáz vak az okulárral“ (143. k.). „Kik azok az emberek, a kik csak innepnapon pöknek a földre? Az ásó, kapáló, cséplő munkás emberek

egyéb napokon a markokba pöknek; de innepnapokon a földre“ (160. k.). Hilárius ebbeli fogyatkozását nem mentik írójának ezen szavai: „Ha talán kedve ellen való dolgot talál benne valaki, gondolja meg, hogy az Isten is az esztendőnek részeit a természetben különböző módon osztotta: a tavasz jóillatú virágokkal gyönyörködtet; a nyár, ősz sokféle drága gyümölcseivel kedves; a tél hóval, hideg esővel, dérrel, fagygyal kedvetlen. Talán ő is (t. i. Bod) életének nem tavaszán vagyon, hanem a deres, zuzmarázós telére jutott és így nem a matériában vagyon az illetlenség, hanem magában a hideg, esős szeretetlenség és a téli, fagyos kedvetlenség. Vagy ha valamely felelet darabosnak tetszik és hitelre méltatlannak, vedd jól elmédre, s ki tudja, ha hitelessé leszen s ön helyett ezüstöt s réz helyett aranyat, a kristály helyett fogsz találni gyémántot?“ — mert bár feleletei igazak, mégis sértik a jó ízlést.

A „*ridendo dicere verum*“ elvét alkalmazva, kifakad saját kora ellen, melyet az irodalomtörténet nemzetietlen kornak nevez. Ilyen kifakadást két helyen találunk. Először a „földi mulatságot, mennyei boldogságot szerető kegyes olvasó“-hoz intézett előszavában, hol a XVI. század irodalmi munkásságáról megemlékezvén, így szól: „kivált a XVI. százban sokak (t. i. könyvek) adattak világ eleibe, ha szintén akkor oly bölcsék és gazdagok nem voltak is az emberek, mint a jelenvaló megpompásult, megpozonivállasult, elkényesedett százban.“ Másodszor a 294. kérdésben, hol a latin szöveget így írja körül: „Az ujságon kapás sok változást szerez a hazában: spernitur ars patriae. Nem talál ma kedvet, ha hazában termett: gallicus nunc tantum sartor in arte placet. Ídegen szakács főz ma csak kedves étket. Idegen takács sző ma jól, nem ejt vétket.“ Az uralkodó korszellemet rajzolja a 276. kérdésben: „Miesoda időben élünk mi? Arany időben, a melyről méltán mondhatni: Aurea nunc vere sunt secula plurimus auro venit honos; auro conciliatur amor. Hit, vallás, törvény, tanács, igazság, tisztesség, élet mind arany után jár; úgy, hogy a dynásták is dánisták. És a

kis tolvajok vasbékóban járnak, s a nagyok aranyban öltöznek.“

Bod ezt a művét, a mint előszavában is kifejezi, „nagy részén a más nyelveken kiadatott, ártatlan mulatságra és elme élesítésre iratott könyvekből szedegette“. Ezek közül a forrásai közül csak egyet említ meg. Nevezetesen a 464. kérdésre adott feleletéről azt jegyzette föl: „Ad imitationem inscriptionis, quae extat apud J. Waldschmidt. Tom. II. Diss. XXII., pag. 356.“¹ Azonban magából a munkából világosan kitűnik, hogy az 1., 334. és 475. kérdésekre adott feleletek alapeszméjét Augustinustól vette: a 260., 357. és 377. kérdésekre tett feleletek alapgondolatát Hieronymustól kölcsönözte. Így használta föl a 10. kérdésben Kempis Tamás, a 11-ikben Vergilius, az 54-ikben Plinius, az 55-ikben Lucianus, a 85-ikben Plato, a 115-ikben Nazienzi Gergely, a 126-ikban Niceforus, a 159-ikben Plautus, a 177. és 245-ikben Tertullianus, a 202-ikben Lactantius, a 233-ikban Varro, a 282-ikben Beda, a 295-ikben Zonaras, a 337-ikben Ambrosius, a 475-ikben Cicero műveit és majdnem mindenik kérdésben a szentírásnak élő hitre s tiszta erkölcsre buzdító tanításait. Ez kölcsönzi művének azt a sajátos biblia kenegetet, mely minden sorából csak úgy árad felénk.

Idegen forrásainak kell tulajdonítanunk azt a körülményt, hogy munkájában magyar személyekre való hivatkozást mindössze négy helyen találunk. ú. m. a 30. kérdésben „Anakársis régi magyar bölcse“-ről; a 79. kérdésben Toldi Miklósról, „a ki az erős vadbikát farkánál fogva oda vonta, a hová akarta“: a 235. kérdésben „amaz bölcse királyról, a Scilurusról“ s végül a 367. kérdésben a tudománykedvelő Mátyás királyról emlékezik meg.

„Ezen irást — mondja szerzőnk előszavában — szám-ladjad abba a rendbe, a melybe tenéked tetszik.“ Mikó, mint láttuk, a humorisztikai irodalom terére utasítja. Harasztja e tárgyat megfegtetlenül hagyja.² Mi annál a ténynél fogva,

¹ Gellius Transsylvanicus. 106. l.

² Figyelő. IV. kötet (1878.). 24—25. l.

hogy az egész műven végig vonuló moralizálás egyfelől a javítást, másfelől a tanítást, tehát nem a gyönyörköd-tetést, hanem a hasznost tolja előtérbe, a didaktikai művek közé sorozzuk.

NEGYEDIK FEJEZET.

SZÓTÁRIRODALMI MŰVE.

Dictionarium latino-hungaricum et Dictionarium hungarico-latinum.

A milyen jelentékeny Bod munkálkodása a hittudomány, a magyar irodalomtörténet s az oktató irányú irodalom terén, épen olyan fontos szótárirodalmi munkássága is. Látva ugyanis, hogy a Pápai Páriz Ferencz „*Dictionarium latino-hungaricum*“-ja (Lőcse, 1708.) 50 év alatt annyira elfogyott, hogy már megszerezni sem lehetett s a Wagner Ferencz gyűjteménye, mely a latin és magyar szólásmódokat foglalja magában, a szótárt nem pótolta s így iskolai használatra alkalmas nem volt: elhatározta magában, hogy a Pápai szótárát meg bővíti, s ha kiadót talál, közrebocsátja. Így fogott a munkához 1759-ben barátja, Málnási László segítségével. Nyolcz év alatt elkészítvén művét, kiadta 1767-ben két kötetben. Az első kötet czíme: „*Dictionarium latino-hungaricum*“.¹ A második kötetnek ez a czíme: „*Dictionarium hungarico-latinum*“.²

Bod ebben a munkájában a gyakorlati czélt tartotta szem

¹ Cibinii, 1767. 8-rét. Arczkép, czímlap, ajánlás, előszó és üdvözlő vers: 1—10. levél: szöveg: 1—648. l.; naptári tábla: 1 darab.

² Cibinii. 1767. 8-rét. Címlap: 1 levél: szöveg: 1—404. l.; mantissa: 1 levél; „Johannes Tsétsi Observationes orthographico-grammaticae, de recta hungarice scribendi et loquendi ratione“: 1—12. l.; üdvözlő vers: 1 levél; igazítás: 1 l.

E művéről Descriptiójában ezeket írja: „A *Dictionarium Papi-anum* végződött el ebben az 1767. eszt. szeptemberében. Nyomtatott a deákjában 6000 exemplár, a magyarjában 3000 exemplár.“

előtt. Ugyanis a tanulók kezébe olyan szótárt akart adni, a melyben föltalálhassák mindazt, a mi a latin nyelv tanulásához szükséges. Ha a Bod szótárát összehasonlítjuk a Pápaiéval, azonnal kitűnik a kettő közt való különbség.

Az *első kötet* megírásában, nem említve a Pápai helyesírásán s némely régiségtani tárgyak ismertetésében eszközölt jelentéktelen javításokat, Bodnak két nagy érdeme van. Az egyik abban áll, hogy a Pápai szótárát tetemesen meg bővítette. Nevezetesen:

A Pápai szótárából kimaradt ismeretes szavakat föl vette. Például: *Anabaptista*: Új keresztyén. *Anabasis*: Lófarkfű. *Anabasius*: Hirhordó. *Anacacabea*: Törökbab. *Anacartium*: Felül tisztító orvosság. *Anachites*: Drága gyémánt (41. l.). *Comarchus*: Falusbiró (115. l.); *Deuteronomium*: Mózes ötödik könyve. Törvény másodlása (187. l.). *Jupiter*: A pogányok nagy Istenek (327. l.). *Lycanthropia*: Farkasmarásból lett dühösség (346. l.). *Olyrae*: Rozs. Vadóc (393. l.). *Sacellum*: Kápolnácska. Kápolna (493. l.).

Más szótárak mintájára helyenkint válogatott példabeszédek iktatott be. Például: *Canis* szó alatt: *Canis timidus vehementius latrat*. Félénk eb többet ugat (85. l.). *Fatuus* szó alatt: *Ex verbis fatuos, ex aure tenemus asellum*. Bolond beszédéről, számár füleiről szokott ismertetni (244. l.). *Hedera* szó alatt: *Hedera post anthisteria*. Eső után köpenyeg. Vásár után érkezett (275. l.).

Megtoldotta új kifejezésekkel. Például: *Lutum* szó alatt: *Lutum luto purgat*. Gonoszságát vétekek fedezi (345. l.).

Pápainak „De asse” és „Monetae Attici” című cikkeleit a 614—619. lapon nemcsak meg bővítette, hanem „*De antiquis hungarorum monetis*” és „*Tabella nummorum hebraicorum*” című részekkel teljesebbé tette s a tanulók könnyebbségére a héber, görög és latin pénznemeket a magyar pénzekkel összehasonlítva tünteti föl. Pl.: *Drachma*. Tett harmincz magyar pénzt. *Drachmae*. Tizenöt magyar forint. *Minae*. Háromszáz magyar forint (616. l.). *As*. Három

kis pénz. *Sembella. Semi libella.* Másfél pénz. *Aureus nummus solidus etiam dictum, valuit denarios XXV.* Huszonöt dénár, hét magyar forint, ötven pénz (617. l.).

A másik nagy érdeme Bodnak, hogy ehhez a kötethez egészen új dolgokat csatolt, olyanokat, a melyek a Pápaiében nincsenek érintve. Nevezetesen:

A „Glossariolum“-ban (600—611. l.) mintegy 1000 orvosi és az ő korában az egyháztörténelmi művekben használatos s a magyar királyok végzéseiben előforduló idegen származású szót jelentésük szerint magyaráz. „Elkülöníttem ezeket azért — mondja ajánlásában — hogy a nem magyar szárnyon repülő ifjak a törpét a magassal, a négyszögűt a kerekkel ne cseréljék föl.“ Ilyenek pl. *Abacinare*: Megvakítani. Szemét kisütni. *Birotum*: Halottat hordó szekér. *Capitulum*: Káptalan. *Diaconia*: Szegények házok. *Homagium vivum*: Eleven díjja 33 forint. *Joppa*: Tarka nadrág. Colom. I. Cap. 70. *Litis contestatio*: Perfolyás. *Metania*: Penitencia-tartás módja. *Synaxis*: Úrasztala. *Tricesima*: Harminezad.

„Nomina propria apud hungaros usitata“ czim alatt (612—614. l.) betűrendben közli azokat a tulajdonneveket, a melyeket szomszédos népektől vettünk át, de a saját nyelvünk természetéhez alkalmaztunk. „Ezek — úgymond — nem csekély hasznót és gyönyört ígérnek.“ Például: *Bartholomeus*. Barta, Bartolom, Bartók, Birtók, Birtalan, Bertalan. *Gregorius*. Gere, Gerő, Geitz, Getzi, Getző, Gergely. *Franciscus*. Frank, Ferked, Ferkó, Ferencz. *Petrus*. Pénter, Pétur, Péter. *Stanislaus*. Szaniszló.

A 647—648. lapon „Differentiae etymologicae et prosodiae quorundam vocabulorum versibus memorialibus comprehensae“ czim alatt hexameterekbe szedett szabályokat közöl, a melyeket vagy maga alkotott, vagy még előttünk ismeretlen forrásból vett át. Ilyenek pl. a következők:

Cantat acantis avis; sed crescit acanthus in agris
Est acer in silvis; equus acer olympia vincit
Alga venit pelago: sed nascitur ulva palude
Omnis amans amens: amor est insania sano.

Továbbá a Kirschius szótárából¹ teljesen átvette a „Notarum romanarum ac litterarum singularium vocumque abbreviatarum interpretatio ex variis auctoribus collecta” című 10 levélből álló részt, s azt ez alatt a cím alatt közli: „Characterum romanorum atque siglarum expositio. faciens pro lapidum, monetarum inscriptionibus interpretandis, ex variis auctoribus collecta” (619—639. l.). Közli azért, mert azokkal segítségére akart lenni a tanulóknak a régi könyvek olvasásában. Ilyen jegyek és rövidítések pl. *ACC.* Acceperat. Acceptat. Accepta. *AID.* Aedilis. *C. CA.* Colonia Carthago. *E. H.* Ejus Heres. *H. L. N.* Honesto Loco Natus. *Mer. S.* Mercurio Sacrum. *O. E. F. Q.* Ossa Ejus Feliciter Quiescant. *TR. F.* Trajana Fortis (Legio).

Ugyancsak Kirschiusnak „Notae numerorum. Ponderum notae. Notae variae” cikkeleit a 639. lapon „Notae numerorum. Ponderum notae. Notae variae” cím alatt írta át.

„Notae juris a magnone collectae” cz. részt (640—645. l.) szintén a Kirschius hasoncímű gyűjteményéből vette át. Ily jegyek pl. *ACO.* Accusatio. *CRI.* Consulari. *EF. NC.* Etiam nunc. *K. S.* Kalendas sextiles. *St. P.* Stadium posuit.

Kirschiusból vette át a „Signaturae philosophorum” című részt is a 645—646. lapon. Például: *Calx. C.* Mész. *Cornu Cervi. CC.* Szarvasszary. *Praeparare. PP.* Készíteni.

„Calendarium romanum”-át is Kirschius szótárának „De mensibus romanis et atticis, itemquae aegyptiis etc.” fejezete nyomán írta meg.

Ilyen módon dolgozta át Bod a Pápai-szótárnak *második kötetét* is, a „Mantissa”-n kívül, a melyet változtatás nélkül közöl. Mint Pápai, úgy ő is a romlott latinság példái közül 79 szólamot sorol föl, hogy a tanulók az efféléket korán elkerüljék. Például: *Add ide:* Da huc. pro. Cede. Porrige, Da etc. *Azt tudja, hogy:* Hoc scit, quod. pro. Putat, quod. Ita existimat. *Jőj el ma:* Veni hodie. pro.

¹ Adami Friderici Kirschii. Abundantissimum cornucopiae linguae latinae et germanicae selectum etc. Ed. quinta. Noribergae, 1731.

Veni tandem. Ades tandem aliquando. Mindkettőnél ugyanaz a befejező latin vers és alátéve ez:

Gloria Deo.

Venia reo.

Dicséret Istennek.

Bocsánat a bűnösnek.

Pápainak „Paralipomena, sive vocabula hungarico-latina, dictionario itidem hungarico-latino passim suis locis inserenda“ című fejezetében (261—278. l.) foglalt szavakat illő helyükre betoldotta. Például: *Ábécés tábla*. Tabella abecedaria kifejezést *Abba* és *Ablak* szavak közé iktatta ilyen módon: „Ábécés tábla Tabella abecedaria. Ein a. b. c. Täflein“ (1. l.). *Belénd* és *Belénd körme* szavakat *Belemegyek* és *Belénd* közé: „Belénd. Alces. Elend, ein Thier. Belénd körme. Ungula alcis. Elendsklau“ (23. l.).

Egészen új a német rész, melyet Sárdi Sámuel, az áldozatkész kiadó készítettett el s csatolt mindenik latin szó mellé.¹ Például: *A* vagy *Az*: Ille, illa, illud. Der, die, das (1. l.). *Keserítem*: Amarico, Acerbo, ich verbittere (170. l.). *Tusakodás*: Lucta, Luctatio, Certamen, Certatio, Colluctatio. Der Streit, Kampf, das Ringen (367. l.).

Hiányzik a Pápai szótárából az „Addenda“ is (403—404. l.), a melyben Bod 110 magyar kifejezést, nagyobbára tájszót, számlál elő, részint a Pápai, részint a saját jegyzeteiből a megfelelő latin és német kifejezésekkel. Például: *Armás*: Latro. Der Anführer unter den Raubern, Bandit. *Bojtorkodni*: Irruere, einfallen. *Falángatom*: Objurgo, ich schelte, gebe ein Verweisz. *Gübü*: Fluvii vortex. ein Wasser-Wirbel, Strudel. *Kuczorogni*: Flexo corpore stare, gekrümmt stehen.

Ide számíthatjuk azokat a jelentékeny pótlásokat is, a melyekkel szótárát, a Pápaiéhoz képest, teljesebbé igyekezett tenni.

Beiktatott ugyanis a Pápai szótárából sok kimaradt szót. Például: *Ámolyogni*: Cunctari, verzögern, zaudern.

¹ Benkő id. m. azt állítja, hogy a német részt *Felmer* készítette. Bod e részben nem nyújt fölvilágosítást.

säumen (10. l.). *Ánis*: Anisium, Anis. Sternanis (11. l.). *Nagy böjt*: Quadragesima. Jejunium quadragesimale, die Vierzigtagige Fasten Zeit. *Nagy hét*: Hebdomas passionis dominicae. die Char-Woche (258. l.). *Vaslapoczka*: Pala ferrea. ein eiserne Spatten oder Schauffel (380. l.).

Továbbá számos szó után új kifejezést vezetett be. *Adósság* után: „Régi adósság. Nomina impedita. Alte und unrichtige Schulden. Jó adósság, mely iránt reménység vagyon, hogy megfizetik. Bona nomina. Richtige Schulden, bey den man hoffet, bezahlet zu werden. Rossz adósság, melyről kevés reménység vagyon, hogy megfizetik. Mala nomina. Ungewisse Schulden, wo wenig Hoffnung jemals bezahlt zu werden. Megfizetett adósság. Nomina explicata. Abgetragne Schuld“ (2. l.). *Borsó* után: „Szeges borsó. Vad-borsó. Orobus. Erbsen. Bagoly borsó. Cicer. Kichern. Ziser-erbsen“ (33. l.). *Szőlőtő* után: „Hajtott szőlőtő. Vitis circum-lata, angegürteter Weinstock“ (337. l.).¹

Végül, ha ide vesszük azt a körülményt, hogy a Pápai-féle szótárból átvette Tsétsi Jánosnak „Observationes orthographico-grammaticae, de recta hungarice scribendi et loquendi ratione“ című munkáját s ahhoz „Praefatiuncula editoris moderni“ czimmel előszót írt, a melyben a magyar helyesírásról történeti áttekintést nyújt Sylvester Jánostól egészen Tsétsiig és az „Observationes“ végéhez csatolt „Appendicula de etymologico hungarico“-jában 1—7. pont alatt a magyar szófejtés elveit mutatja föl példákbán: teljesen föltüntetjük mindazokat az igazításokat és bővitéseket, a melyeket Bod ebben a kötetben is végezett.

Kétséget nem szenved, hogy a felsorolt újításokban és jobbitásokban áll a Bod szótárának tudományos értéke.

¹ Annak meghatározását, hogy mely pótlások származnak Bod-tól s melyek a mások tudósításaiból, nem lehet más módon elérni, csak úgy, hogy ha megtalálhatnók Bodnak ezen tárgyú kéziratát. Lakatos Sámuel marosvásárhelyi ref. tanár kutatásai, melyeket e részben Imre Sándor kolozsvári egyetemi tanár fölhívására a 80-as években végezett, nem jártak sikerrel.

Azonban a nagy és gazdag anyagot nem dolgozhatta föl úgy, hogy művében apróbb hibákat ne ejtett volna. Ugyanis több latin Istent és Istennőt nem iktatott be. Például: Laverna, Pluto, Pomona, Saturnus. A miket pedig szótárába fölvelt, azokról nem nyújt elég világos tájékozást. Például: „*Apollo*. Apollo, Isten a régi pogányoknál“ (49. l.). „*Aurora*. Hajnal“ (69. l.). „*Hercules*. Bátorságos és erős vitéz, főember volt, ki sok és nagy dicséretes dolgokat cselekedett“ (276. l.). „*Jupiter*. A pogányok nagy Istenek. Az éltető ég“ (327. l.). — Sok szót, illetőleg kifejezést, nem iktatott be. Például: *Fetrengek*. Oberro. umher laufen. *Férczelni*. Filis in plicas stringere. Heften in Falten legen. *Fecske-Sósdi*. Oxalis acetofella. Buchampfer, Sauerklee. *Naplókönyv*. Acta diurna, Diarium, Commentarius diurnus. Tagebuch.¹ Lényeges toll- vagy talán sajtóhiba, hogy a magyar-latin részben „*Feredő-ház*“ alá iktatja be a „*Féreg*“ szó alá tartozó kifejezéseket, ilyen módon: „Büdös féreg. Cimex. eine Wand-Laus. Búzaféreg. Curculeo. ein Korn-Wurm. Gyümölcsben való féreg. Campe. eine Raupe, oder Gras-Wurm. Sajtban, szalonnában való féreg. Tarnus. eine Fleisch und Käss-Made. Viaszban termő féreg. Acarus. eine Wachs-Schabe. Eb nyelvében való féreg. Lytta. das Hunds-Zünglein, unter der Zungen, welches denen jungen Hunden genommen wird, dasz sie nicht rasend werden. Fa levelét egybetekerő féreg. Volvox, volvulus. ein Wurm, der die Baum-Blätter zusammen dringet. Szőlő jövését rágó zöld féreg. Ips. ein Würmlein das die Reb-Augen zernagt“ (92—93. l.). Zavarólag hat, hogy egyik-másik elnevezést fölcseréli vagy tévesen alkalmazza. Így pl. a magyar latin részben „*Vadmustár*. Rapistrum“ és „*Vadkömény*. Carvum“ (375. l.), ellenben a latin-magyar részben „*Rapistrum*. Repcsin“ és „*Seselís*. Vadkömény“ (471. és 511. l.).

A Dictionarium ezek mellett a hiányai s fogyatkozásai mellett is szükségét pótolta, s egészen az újabb időkig, Finály Henrik „Latin-magyar iskolai szótár“-ának megjelenéséig

¹ Pápai-Bod Dictionarium latino-hungaricum. Posonii et Cíbinii, 1801. II. k. 92., 97., 267. l.

(1858.), általánosan használtak iskoláinkban. Ma már csak könyvészeti értékkel bír, bár a benne főlhalmozott anyag a klasszika-filologus előtt fölötte értékes,¹ mert a klasszikus kor szókincse közé fölvette a középkori és hanyatlás korabeli szók sokaságát is.

ÖTÖDIK FEJEZET.

KÉZIRATI MŰVEI.

A) Kész s részben sajtó alá készített munkái.

I.

Redivivus Albertus Molnár Szentziensis.

Bod kézirati művei közt első helyen áll: „*Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*”² ezimű munkája, melyben a nagynevű Szenczi Molnár Albert életét írta meg latin nyelven.

Az egész munka I—X. fejezetből áll. „I. Szenczi Molnár Albert származása. II. Tanulása s külföldre menése. III. Meghivatik tanítói s papi hivatalra. IV. Molnár Albert latin-görög-magyar és magyar-latin szótáráról. V. A magyar biblia, zsol-tárok és a heidelbergi káté körül kifejtett munkásságáról. VI. Molnár Albert nyelvtana és többi kiadott művei. VII. Molnár Albert pártfogói s gyámolítói munkáinak kiadásában. VIII. Molnár Albert házassága s gyermekei. IX. Azoknak a tudós férfiaknak levelei, a kik annak a kornak egyházi és politikai történetét megvilágosítják. X. Molnár Albert halála.”

Műve megírásának indító okait az olvasóhoz irt előszavában ekként vázolja: „Szenezi Molnár Albert neve tiszteletet s különös hálát érdemel a magyar nemzet részéről,

¹ Finály a Bod szótárát érdemesnek sem tartja fölemlíteni, annál kevésbbé méltatni.

² Magyarigen, 1763. november 9-től december 3. 2-rét. Czimlap és olvasóhoz: 2 levél; szöveg: 1—127. l.: név- és tárgymutató: 2 levél. L. a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban 1100. B. sz. alatt. Szinnyei nem említi.

melynek használatára megírta latin-görög-magyar és magyar-latin szótárát, a milyen ő előtte nem volt. Megérdemli hitsorsosainak tiszteletét és háláját, kiknek számára versekbe szedte s Gondimel dallamaira alkalmazta Szent Dávid zsoltárait, melyeket isteni tiszteletünkben használunk ma is. A bibliát kétszer kiadta, a Heidelbergi Kátét közrebocsátotta s több hasznos könyv lefordítása vagy átdolgozása által nemzetének dicsőségére vált.“

Molnár életrajzát, mint maga megvallja, „Gellius Molnarianus“ cz. gyűjteménye alapján írta meg, melybe Molnár „Album“-ából lemásolta azokat az adalékokat, amelyek Molnár származására, tanulására, külföldi tanulmányaira, munkásságára és családi életére vonatkoznak. Bod ezeket életrajzi keretbe foglalta bele s jegyzetekkel látta el. Ezért az egész munka egy rendezett adatgyűjtemény benyomását teszi az olvasóra. Nevezetesen Molnár levelezéseit a helyett, hogy a tárgyalás során kútfőkül fölhasználta volna, a IX. fejezetben szóról-szóra közli, „hogymások is használhassák.“ Molnár „Napló“-ját, mely 3619. sz. alatt a Teleki-könyvtárban őriztetik, Bod, úgy látszik, csak akkor kapta kezébe, a mikor már elkészült Molnár életrajzával s nem dolgozta föl művében, hanem néhány cikkelyt Gellius Molnarianusába kijegyzett belőle (15. és 379. l.).¹ E fogvatkozások mellett is becses munka, mert ez az első kísérlet Molnár életrajzának megírására.

Bod ebből a művéből a „Museum Helveticum“ számára „*Redivivus Albertus Molnár Szentziensis, Historiae vitae Alberti Molnár*“ cím alatt egy 39 ívből álló kivonatot készített s azt, a mint Descriptiójában följegyezte, 1765 márczius 22-én Türi Sámuel bécsi ágenstől Breitingerhez küldötte Zürichbe.² Azonban ez a kivonatos műve sem jött napfényre.

¹ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, 1898. V. l.

² Salamon azt állítja id. m. XVI. lapján, hogy az eredetit *Gerdeshez* küldötte Göttingába. Dézsi e kivonatról nem tud, hanem az eredetiről azt mondja, hogy Bod a „Museum Helveticum“ számára készítette, de valami okból nem küldötte el s kéziratban maradt. Id. m. VIII. l.

II.

Rediviva Eliae Veresmarti memoria.

Mig fentebbi művében egy nagynevű író életével ismeret meg, addig „*Rediviva Eliae Veresmarti superintendentis Baroviensis memoria*“¹ című, szintén latin nyelven írt munkájában Veresmarti Illés herczegszöllősi papnak és a baranyai református egyházkerület püspökének, az 1576-iki herczegszöllősi zsinat összehívójának emlékezetét újítja meg.

Ezt a munkát rövidsége miatt inkább vázlatnak tekinthetjük, mint rendszeresen kidolgozott műnek. Ő maga „hirtelen készült“-nek nevezi. Egyedül a baranyai református papoknak, különösen pedig Veresmartinak, Alvinczi Györggyel, Dávid Ferencz iskolamesterével, Nagyharsányban 1574-ben lefolyt vitatkozását írja le részletesen. Rövidsége mellett is becses forrásmunkává avatja azok által az adalékok által, a melyeknek egy részét gr. Ráday Gedeon közvetítésével Veresmarti Sámuel péczeli paptól kapta, más részét pedig a Veresmarti eredeti leveleiből vette.

Bod ezt a munkáját, a mint a címlap előtt való lapra följegyezte, a Breitinger-féle „Museum Helveticum“ számára készítette. Munkájára vonatkozólag Descriptiójában ezeket írja: „1765. márczius 22-én bécsi ágens Türi Sámuel vitt el tőlem magával *Rediviva Eliae Veresmarti memoria*, qui fuit superintendens in Barovia. Hanc ut inseratur Museo Helvetico Tiguri sub eura I. Jacobi Breitingeri prodeunti, illam vero ut in Helvetia committat evidam typographo ad edend. in lucem.“ Valami okból ez a munkája is kéziratban maradt.

¹ Magyarigen, 1763. deczember 13. 2-rét. Czim és szöveg: 1—5. levél. L. Teleki-könyvtárban 1100. B. sz. alatt.

III.

Brevis valachorum Transsylvaniam incolentium historia.

Bod munkásságának mind tárgyalásánál, mind földolgozásánál fogva egyik legfigyelemreméltóbb terméke: „*Brevis valachorum Transsylvaniam incolentium historia*“¹ című latin munkája, melyben az erdélyi oláhság politikai és egyházi történetét írta meg.

A munka I—II. könyvből áll. „*Első könyv.* Az oláhok helyzete Erdélyben, újabbkori állapotjuk s vallásuk. I. Az erdélyi oláhok eredete. II. Az oláhok vallása. III. Egyházi személyeik. IV. Szerzeteseik. V. Templomaik s isteni tiszteletök. VI. Az oláhok ünnepeiről. VII. Az oláhok böjtjei. VIII. Az oláhok lakodalmáról. IX. A gyermekek megkereszteléséről. X. Úrvacsorával való élésükről. XI. Bűnbánattartásukról. XII. Az oláhok temetkezési szokásairól. XIII. Pománáikról. *Második könyv.* Magában foglalja az oláhok más vallásúakkal való egyesülésének történetét. I. Az oláhok egyesülése a reformátusokkal. II. Az oláhok egyesülése a római katolikusokkal Leopold alatt. III. Az erdélyi oláhok állapota III. Károly alatt. IV. Az erdélyi oláhok állapota Mária Terézia alatt. V. Az erdélyi oláhok Sofron-féle lázadásáról. VI. Az oláhok ügyében kinevezett Bukow-féle bizottság működéséről.“

¹ Magyarigen. Év nélkül. 4 rét. Czimlap és előszó: 3 levél; szöveg: 1—558. l.; tárgymutató: 559—561. l. L. Erdélyi Múzeum Egylet kézirtatárában I. B. 20. sz. alatt.

E munkából az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirtatárában I. B. 22. sz. alatt van egy kivonat, illetőleg töredékes magyar fordítás „*Az erdélyi oláhok uniáltatásokról való rövid história*“ czim alatt. Czimlap: 1 levél; szöveg: 1—142. l. Az utolsó lap alsó jobb szélén ez a jegyzés áll: „Leírta Ercsey 1845. december 4-én.“ Mindössze I—III. fejezetből áll: „I. Az oláh nemzet eredetéről. II. Az oláhok vallásokról. III. Az oláhok dolgokról Teofilus Athanasius, vagy Anasztasius oláh püspök alatt.“

Bodot e munka megírásában, mint előszavában kifejezi, az a czél vezette, hogy az erdélyi oláhok eredete, vallása, egyházi és politikai helyzete ismertetésének keretében emlékezetben hagyja a római katolikusokkal való egyesülésüknek történetét.

Az első könyv (1—115. l.) inkább néprajzi szempontból értékes. Ugyanis följegyzí benne az oláhok vallási és világi szokásait. Így pl. karácson ismertetésében leírja, hogy karácson szombatján a község gyermekei összegyűlnek az utcákon, nagy örömmel beszélgetnek, majd házról-házra járván, bezörgetnek az oláhok ajtaín s ezt kiáltják: Jó napot, jó karácson napot (68—69. l.). Épen ilyen érdekes lakodalmi szokásaiknak leírása is (78—90. l.). Nevezetes, hogy szakít azzal a fölfogással, a mely szerint az oláhok a rómaiaktól származtak. Kimutatja, hogy az erdélyi oláhoknak a magyar királyok engedtek letelepedési jogot a tatárok által elpusztított vidékekre (10—11. l.).

Történeti szempontból legbecsesebb a második könyv (117—558. l.), melyben az erdélyi oláhság politikai és vallási állapotát rajzolja. E könyvnek is legértékesebb fejezete a második (172—272. l.), melyben az oláhoknak a római katolikusokkal való egyesülését adja elő. Kimutatja benne, hogy a római katolikusok azért sürgették a magukkal való egyesülésre az oláhokat, mert a többi vallásfelekezet rovására megerősíteni kívánták magukat. Az egyesülés megvalósítása érdekében Kolonics esztergomi érsek titokban levelet irt br. Apor István római kath. főúrnak, melyben fölkéri őt, hogy az egyesülésre mindent tegyen meg, mert azáltal „mind a római pápánál, mind a császárnál nagy kedvességet szerez magának“. Apor a terv kivitelével Rác Andrást bízta meg. Ez ígérek által annyira lekenyerezte Athanasius oláh püspököt, hogy a reformátusok mellől elállott s az oláh papokat Gyulafehérvárra összehíván, kimondották a római katolikusokkal való egyesülést s ők maguk fordultak a királyhoz „az Erdélyben levő oláhoknak uniójokról való diplomáért“. Így adatott ki 1698. április 14-én

az egyesülést megerősítő királyi rendelet. Ezt a nevezetes rendeletet a 196—202. lapon szószerint idézi. Az egyesülés megszüntetésére irányuló törekvéseket, melyeket Nagyszegi Gábor, egy római katolikusból „oláh vallásra“ állott nemes ember, Besserion és Sofron barátok ápolgattak és élesztettek a kiábrándult oláhok lelkében, szintén érdekesen rajzolja. Följegyzi a többek közt, hogy a mikor Besserion a főkormánysház rendeletéből elfogatott és börtönbe vett, az oláh püspök elment hozzá, hogy megintse őt, s midőn azt kérdezé tőle: „Mit ítél a római pápáról“ — azt felelte: „Olyan püspök, mint te vagy“.

Ez a munka úgy néprajzi, mint történeti tekintetben valóban méltó lenne a kiadásra.

IV.

Siculia hunno-dacica.

Bodnak másik figyelemreméltó történeti munkája: „*Siculia hunno-dacica*“-ja,¹ melyben a székelyek történetét írta meg latin nyelven.

Az egész munka I—XIV. fejezetből áll. I. fejezet. A székelyek eredete és régisége. II. fejezet. Székelyföldről, vagy a székekről. III. fejezet. Háromszék és a főkirálybiróság. I. szakasz. Kézdiszékről. II. szakasz. Sepsiszékről. III. szakasz. Orbaiszékről. IV. szakasz. Miklósvári fiúszékről. IV. fejezet. Csikszék. I. szakasz. Al- és Felcsikről. II. szakasz. Gyergyói alszékről. III. szakasz. Kászoni alszékről. V. fejezet. Udvarhelyszék. VI. fejezet. Marosszék. VII. fejezet. Aranyosszék. VIII. fejezet. A székelyek régi állapotja. IX. fejezet. A székelyek elvesztett s visszanyert szabadságai. X. fejezet. A székelyek állapotja az ausztriai ház alatt. XI. fejezet. A székelyek ősi szokásai s törvényei.

¹ Magyarigen. Év nélkül. 2-rét. Czim és szöveg: 1—126. lap. L. a Teleki-könyvtárban 1028. sz. alatt. „Collectio hungarica“ gyűjteményben 14. sz. alatt. Szinnyi id. h. „De origine et antiquitatibus Siculorum“ ezim alatt említi.

XII. fejezet. A székelyek legfőbb tisztviselője, vagy grófja. XIII. A székelyek vallása. XIV. A székelyek tudományossága s régi betűi.“

Új adat kevés van benne, de az addig ismeretesekek gondosan vannak összeállítva.¹ Különösen értékes s még ma is számottevő a III. fejezet I. szakasza, melyben Kézdiszéket ismerteti. Felsorolja a benne fekvő falvakat 1—41. pont alatt s rövid történetét adja mindeniknek. A 33. pont alatt említi kedves szülőfaluját, Felsőcsernátont, melyről részletesen szól a 21—24. lapon. Itt megemlékezik szülőiről is, s anyjáról följegyzi, hogy az egy „kegyes és istenfélő nő“ volt. Ennek a szakasznak földolgozásában adalékokkal látták el a háromszéki papok, különösen Vásárhelyi János sepsii esperes. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy Udvarhelyszék leírásához szükséges adalékokat Simonfi János bikafalvi paptól kapta.²

Bodnak ez a munkája szolgált részben forrásul Benkő Józsefnek „Imago inclytæ in Transsylvania nationis siculicæ“ czimű, 1791-ben megjelent műve megírásához. Ennek 29—35. és 41—52. lapjain használta föl Bod művének I. és XI. fejezetét. „Transsylvania specialis“-ának II. könyvében, mely „Székelyföld“ czímet visel, Bod művének III. fejezete alapján állította össze Háromszék leírását.

V.

A magyar nemzet ekklezsiai históriája.

Bod legbecsesebb történeti munkája: „*A magyar nemzetnek Krisztus születésétől fogva a jelen időig való ekklezsiai históriája*“ czímet visel.³

¹ Mikó id. m. 48. l.

² Kivonat Simonfinak Bodhoz 1760. június 16-án írt leveléből. L. Mike Sándor gyűjteménye. Különböző tudósok levelei a XVIII. és XIX. századból X. kötet. — Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

³ Magyarigen. Év nélkül. 4-rét. I—IV. kötet. I. k. Czímlap, előszó és szöveg: 1—480. l. II. k. Szöveg: 1—461. l.; mutató-tábla:

Ez a munka I—IV könyvből áll. „*Első könyv.* Magában foglalja az Új-testamentumban a magyarok között lett ekklezsiai dolgokat a Geiza királylyá lételéig, mely lett Krisztus urunk születése után 955-dik esztendőben. I. A magyarok nevezeteiről. II. Mind a hunnuszok, abareszek, hungarusok azon egy vérből való igaz magyarok voltak. III. A magyarok lakóhelyeikről, minekelőtte 889 esztendő tájban Pannoniába telepedtek volna. IV. A magyarok Iste-neikről. kiket tiszteltek a keresztyén hitre lett megtérésük előtt. V. A magyarok miképen tértek a keresztyén hitre még István magyar király előtt, csak amúgy lassan familiánként és fejedelemségek szerint. VI. Nagy Károly császár fáradságos munkáiról a magyarok megtérítéseken és a császár vallásáról. *Második könyv.* Magában foglalja a magyarok között véghez ment ekklezsiai dolgokat, a Krisztus urunk születése után 955. esztendőtől fogva 1500. esztendeig. I. A magyarok Geiza és István királyok idejekben való megtérésekről, az ő megtéréseknek alkalmatosságáról és eszközeiről. II. A mesés, költött dolgokról, melyekkel a magyarok megtéréseknek históriája megvesztegettetett. III. A magyar korona, királyi méltóságról, apostoli titulus, a magyarok keresztyén hitre térések alkalmatosságával nem küldetett Rómából. IV. A magyarok keresztyénségekről, vallásukról, a melyre tértenek a X-ik században. V. Micsoda vallás volt az, a melyre elsőbben a pogányságból tértek a magyarok és aztán mikor hajlottak a mai romano-catholica vallásra? VI. A kún-magyarokról s ezeknek a keresztyén hitre való megtérésekről. VII. Az innepekről, nevezetesen a vasárnapról. VIII. Az igaz tudománynak a magyarok között való megmaradásáról a valdensek és más istenfélők által. IX. A husszitákról Magyarországon. X. A keresztyén tudománynak és erkölcsnek megveszéséről Magyarországon a nép

462—479. I. III. k. Szöveg: 1—397. I. IV. k. Szöveg: 1—405. I. Az utolsó lapon ez a megjegyzés áll: „Leirta Kolozsváron Szikszay Mihály 1853-ban.“ Lásd Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában. I. B. 30. sz. alatt.

között s kivált a papi rendben a reformáció előtt. *Harmadik könyv.* Magában foglalja a tizenhatodik században Magyarországon esett ekkleziiai dolgokat mind a bécsi békességig, a mely lett 1606. esztendőben. I. A reformáczió-
nak közönségesen és a vallás dolgában való nagy változá-
soknak alkalmatosságáról. II. A reformáczió Magyarorszá-
ban és Erdélyben való elterjedéséről. III. A reformácziónak
tovább való terjedéséről a mohácsi veszedelem után Erdély-
ben és Magyarországon. IV. Azokról a főrendekről, patró-
nusokról, patrónákról, familiákról, a kik által a reformáczió
terjedett és oltalmaztatott Erdélyben és Magyarországon.
V. Azokról, a kik a reformácziónak megakadályoztatói vol-
tanak. VI. Azokról a tanítókról, a kik által az Isten beszéde
hirdettetett és elterjedett Magyarországon s Erdélyben s
oltalmaztatott is a XVI. században. VII. Az ekkleziiai igazgatás
eredetéről közönségesen, nevezetesen pedig a magyarországi
és erdélyi gyűlésekről (zsínatokról). VIII. Az ekkleziáknak
számokról, a mint superintendentiák, vagy püspökségek s
esperességek, seniorságok alá voltak rendeltetve a refor-
mátus magyaroknál. IX. Az erdélyi és magyarországi ekkle-
ziáknak confessióiról, vallástételekről, katekismusairól, a
melyeket követtek a reformáció után mindeddig. X. Az
ekkleziiai rendtartásokról, vagy az egyházi szolgálatban való
czeremóniákról. XI. Az iskolákról közönségesen s ezeknek
állapotjukról a reformáció után. XII. A reformáczióra indító
okokról, hogy a vallásban oly hirtelen lenne a változás.
XIII. Azokról a vetélkedések s controversiákról, a melyek
voltak a lutheránusokkal. XIV. A szentháromság egy Istent
tagadó unitáriusokról, ezeknek eredeteiről, Erdélyben való
elterjedésekről, azokkal való vetélkedésekről és a Dávid
Ferencz megszentenciáztatásáról. XV. A jezsuitáknak Erdély-
ben és Magyarországon való állapotjukról. XVI. Az ekkle-
zia nyomorúságos állapotjáról, a mely volt Báthori Zsigmond
és Basta idejében a Boeskey fejedelemségéig. XVII. Az
időszámításláról, a melyben királyok és fejedelmek uralkodá-
soknak ideje leiratott. *Negyedik könyv.* Magában foglalja az

ekklézsiái dolgokat Erdélyben és Magyarországon 1606. esztendőőtől fogva, a melyben volt a bécsi békesség az 1711. esztendőig, a melyben volt a szathmári békesség. I. Az ekklézsiának Erdélyben és Magyarországnban való állapotjáról a Bocskay István fejedelemségétől fogva a Mátyás király haláláig. II. Az ekklézsia állapotjáról II. Ferdinánd alatt s azután egész a Leopold uralkodásának kezdetéig. III. A protestáns ekklézsiák nyomorúságos állapotjáról Leopold császár uralkodása alatt. IV. A magyarországi tiz esztendeig tartó protestáns ekklézsiáknak üldöztetésekéről, nevezetesen a papoknak gályákra való eladattatásáról és aztán megszabadulásokról. V. A protestánsoknak állapotjukról Magyarországnban Leopold haláláig. VI. Az erdélyi reformátusoknak és lutheránusoknak állapotjukról Erdélyben az ausztriai ház alá való adattatása után egészen Leopold császár haláláig. VII. Az erdélyi református fejedelmekről, kik 1606-dik esztendőőtől fogva voltak. VIII. Némely nevezetesebb papokról és tanítókról, a kik ez időnek szakaszában éltenek, kivált a kiknek nevek írásban maradt. IX. A református püspökökről a reformáció idejétől fogva. X. A magyarországi ref. püspökökről, a kik voltak 1606-dik esztendőőtől fogva. XI. Némely vetélkedésekről, controversiákról, a melyek voltak a reformátusok között és a lutheránusok között. XII. Az unitáriusokról és azok közül kiszakadott zsidó vallást követőkről, vagy szombatosokról. XIII. A jezsuitákról. XIV. A négy recepta religiókról, ezeknek uniójokról vagy egymás között való egybe alkuvásoknak fundamentumáról. XV. A Nagyenyeden lakó kollégiumnak fundáltatásáról s eddig való állapotjáról.“

Ez a munka fölosztására nézve lényegesen eltér Bodnak latin nyelvű egyháztörténetétől. A magyarban az I. könyv I – VI. s a II. könyv I – X. fejezetből áll. Ez a két könyv a latinban az I. könyvet alkotja. A III. könyv I – XVII. fejezetet foglal magában, mert a latin II. fejezetét a magyar I. fejezetébe olvasztja bele. Ez a könyv a latinban a II. könyv. A IV. könyv I – XV. fejezetből áll. Nem veszi át a latinból a VIII.

és XV—XVIII. fejezeteket s a latin XI. és XII. fejezetét a magyarban a XII. fejezetté vonja össze. Ez a könyv a latinban a III. könyv.

Tartalmi tekintetben is különbözik a latin egyháztörténettől. Mikó azt állítja, hogy „az egész munka a hason-tárgyú latinnak magyar fordítása”.¹ Ez a vélemény tévedésen alapszik. Igaz ugyan, hogy sok fejezetet egyszerűen lefordít, de a legtöbbet rövidítve, csupán a főbb dolgokra szorít-kozva adja, mint pl. a IV. könyv IV. és IX. fejezetét. Továbbá sok nevezetes dolgot kihagy belőle, mint pl. a református vallást követő főúri családok, egyházi személyek, XVII. századbeli zsinatok stb. ismertetését. Egészen új benne az I. könyv XVII. fejezete és a IV. könyv X. fejezete.

E munka kiadását ajánlotta Révész Kálmán,² s mi abban a véleményben vagyunk, hogy azt a fentebb vázolt alakí és tartalmi eltérések valóban indokolttá teszik.

VI.

Necessaria ac utilis scriptorum historiae hungaricae notitia.

Mint úttörő érdemli meg figyelmünket Bodnak az a műve, melyben Magyarország és Erdély történetéről írt munkákat és történetírókat tárgyalja. Ennek a latin nyelven írt munkájának czíme: „*Necessaria ac utilis scriptorum historiae hungaricae notitia*”.³

Az egész munka I—II. részből áll. *Első rész.* A gyűjtők-ről és a magyar történetírók gyűjteményéről. I. fejezet. Zsámboki gyűjteményéről. II. fejezet. Bongarsius gyűjteményéről. III. fejezet. Schwandtner gyűjteményéről. IV. fejezet. Bél gyűjteményéről. V. fejezet. Különféle gyűjtemé-

¹ Mikó id. m, 41. l.

² Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. Budapest, 1885. 978. l.

³ Magyarigen, 1768. 4-rét. Czimlap és szöveg: 1—96. l. L. a Teleki-könyvtárban 1510. B. sz. alatt.

nyekről. *Második rész.* Azokról a történetírókról, a kik bizonyos időszakasz történetét írták meg. I. fejezet. Azokról, a kik a magyarok őskoráról írtak I. István királyig. Ezek az írók négy csoportra oszthatók: 1. Azokra, a kik a magyar nemzet eredetéről szólnak. 2. Azokra, a kik a hunnok első bejövetelétől, 376-ik évtől 564-ig terjedő időszak történetét írják le. 3. Azokra, a kik a hunnok második bejövetelétől, 564-ik évtől, harmadik bejövetelökig, 888-ig, terjedő időszak történetét tárgyalják. 4. Azokra, a kik a magyarok bejövetelétől, 888-ik évtől, Szent István születéseig, 969-ig, terjedő évek történetét adják elő. II. fejezet. Azokról az írókról, a kik a magyar királyokról, különösen Szent Istvántól, az első keresztyén magyar királytól, Mária Therezíáig írtak. III. fejezet. Azokról az egyes írókról, a kik a királyoknak s viselt dolgaiknak, a háborúknak s országgyűléseknek történetét írták meg az 1000-ik évtől jelenig. IV. fejezet. A földrajzi, helyrajzi és természettani írókról. V. fejezet. A régi Dácia íróiról. VI. fejezet. Új-Dácia, vagy Erdély történetíróiról. VII. fejezet. Magyarország és Erdély egyháztörténetíróiról. 1. Czikkely. Azokról az írókról, a kik az 1000-ik év előtti idők egyháztörténetét adják elő. 2. Czikkely. Azokról az írókról, a kik az 1000-ik évtől jelenig magyar egyháztörténetre vonatkozó munkákat írtak. VIII. fejezet. Magyarország és Erdély történetét tárgyaló kézirati művekről.

„Ebben a munkában — írja Bod előszavában — azt a módszert követem, hogy először a történeti gyűjteményeket s azokba fölvetett írókat tárgyalom; másodsor az írókat részint bizonyos fejezetek szerint, részint időszyakokra osztva veszem bírálat alá.“ E szerint rendszeresen megírt munkával van dolgunk. Valóban nem elégszik meg azzal, hogy a történetírókat s műveiket egyszerűen felsorolja, hanem bírálat tárgyává is teszi őket. Így a II. rész I. fejezetének 1. czikkelyében megemlékeztvén azokról az írókról, a kik a magyarok eredetéről szólnak, különösen kiemeli Otrokocsi Fóris Ferencznek „*Origenes Hungaricae*“ című munkáját (Frane-

keræ, 1693.), melyet úttörőnek mond, mivel abban a magyarok eredetéhez fűződő történeti meséket megbélyegezte s a bizanci írók követése által biztosabb térre lépett a magyarok eredetének kutatásában (42. l.). Azonban néhány megjegyzése tévedésen alapszik. Így az I. rész V. fejezetében Rotáridesről szólván, azt mondja: „fictum nomen, Michaelis Házi“ (41. l.). A VIII. fejezetben Szamosközi munkájáról tévesen azt állítja, hogy annak kinyomtatására Boeskey István fejedelem hétezer forintot hagyományozott, holott csak kétezeret hagyott (87. l.). Ez a hiba a *h* és *k* betű egymáshoz hasonló alakjából származott. Ugyancsak ebből a fejezethől kihagyja Apor Péternek akkor kéziratban levő „Metamorphoses Transsylvaniæ“-ját. Mindezeket a hiányokat menti elszigetelt helyzete.

B) Vázlatai s adatgyűjteményes munkái.

I.

Synopsis historiae literariae hungaricae.

Bod vázlatos munkái közt legnevezetesebb „*Synopsis historiae literariae hungaricae*“-ja,¹ melynek latin nyelven írt meglevő töredéke azt gyaníttatja, hogy eleinte e vezérfonal szerint akarta kidolgozni Magyar Athenását.

Az egész munkából csupán az első rész maradt reánk, mely I—IV. fejezetre oszlik. „I. Bibliai írók. II. Bibliamagyarázók. III. Bíráló és hitvitázó írók. IV. Hittani írók“.²

A bibliai írók közé sorozza: Komjáthi Benedeket, Pesti Gábort, Sylvester Jánost, Heltai Gáspárt, Melius Pétert, Félégyházi Tamást, Bornemissza Pétert, Benczédi Székely Istvánt, Szenczi Molnár Albertet, Káldi Györgyöt, Tótfalusi Kis Miklóst, Komáromi Csipkés Györgyöt és Torkos Józsefet.

A bibliamagyarázók közt említi: Meliust, Derecskei

¹ Magyarigen. Év nélkül. Cím és szöveg: 1 12. l. L. a Teleki-könyvtárban 1510. B. sz. alatt.

² L. e. munka 167. lapján levő jegyzetet.

Ambrust, Tyukodi Mártont, Kecskeméti Jánost, Tofeus Mihályt, Keresztúri Pált, Bándi Sámuel, Debreczeni Kalocsa Jánost, Szathmári Ötvös Istvánt és Sz. Némethi Sámuel.

A bíráló és hitvitázó írók közé számlálja: Heltait, Dávid Ferenczet, Meliust, Károlyi Pétert, Sommer Jánost, Enyedi Györgyöt, Melotai Istvánt, Sz. Királyi Benedeket, Geleji Katona Istvánt, Hegyesi Istvánt, Sz. Némethit, Hunyadi Demetert, Horváth Ferenczet, Sándor Andrást és Sárpataki Mihályt. Ide veszi azokat az írókat, a kik a papi méltóságról irtak. Nevezetesen: Dévai Biró Mátyást, Monoszló Andrást, Pázmány Pétert, Czeglédi Istvánt, Kis pátert, Pósa-házi Jánost, Pécsváradi Pétert, Sámbar Mátyást stb.

A hittani írók közé számlálja Meliust, Szikszai Hellopeus Bálintot, Félegyházit, Köleséri Sámuel, Siderius Jánost, Batizi Andrást, Szenczi Molnárt, Apaffi Mihályt, Bölkényi Filep Jánost, Uzoni Balázst, Komáromit, Martonfalvi Györgyöt, Nagy Ari Benedeket, Váradi Mátyást, Hegedűs Pált, Gyöngyösi Lászlót és Keresztúrit.

Mig az I., II. és IV. fejezetben pusztán felsorolja az írókat s műveiket, addig a III. fejezetben különös részletességgel tárgyalja a Melius és Dávid közt lefolyt vitákat s Dávidnak „De falsa et vera unius dei patris, filii et spiritu sancti cognitione, libri duo“ című munkáját fejezetről-fejezetre ismerteti az 5—8. lapon. Kiváló becset kölcsönöz e munkájának azért, mert megemlékezik néhány szerzőnek kéziratban maradt művéről is. Így a II. fejezetben Sz. Némethi Sámuelről szólván, megemlíti, hogy Zakariásra, Dánielre és Pál apostolnak minden levelére — a Hébererekhez irt levél kivételével — készített magyarázatokat.¹ Azonban tévedések és hiányok is fordulnak elő benne. Így az I. fejezetből Báthori Lászlót és Károli Gáspárt ki-

¹ Magyar Athenásában (193. l.) ide sorozza Malakiásra irt magyarázatát is. Magyar bibliothekájában kézirati művei közé fölveszi az Apostolok cselekedeteire irt magyarázatát is; ellenben mellőzi Zakariásra, Dánielre és Malakiásra irt magyarázatát.

hagyja. Pesti Gábort fejérvári kanonikusnak és ugoesai arkhidiakonussnak írja; Sylvester (Erdősi) Jánost Kolozsvári Serestely Jánossal téveszti össze.

II.

De scriptoribus rerum Transsylvanicarum.

Mig előbbi művében a magyar irodalomtörténet vázlatát állította össze. addig „*Liber I. Literarius. Cap. I. De scriptoribus rerum Trassylvanicarum*“¹ czimű töredéke arra vall, hogy az erdélyi történetírás történelmét is el akarta készíteni. Az egész töredék 1—24. §-ból áll.

¹ Magyarigen. Év nélkül. Czim és szöveg: 1—24. l. L. a Teleki-könyvtárban 1510. B. sz. alatt.

Bodnak ez a töredéke, úgy látszik, egy részét képezi egy nagyobb terjedelmű, de ma még ismeretlen művének. E mű felosztása, a mint följegyezte, a következő:

Liber I. Literarius.

Liber II. Geographicus.

Cap. I. De variis nominibus et appellationibus.

Cap. II. De limitibus et finibus antiquis.

Cap. III. De huminibus et montibus.

Cap. IV. De ubertate et fertilitate.

Cap. V. De divisione geographica.

Art. 1. De fundo saxonico, ubi

α. Burtia.

β. Altlandia.

γ.

δ. Antesylvanus districtus.

ε. Bistriciensis districtus.

Art. 2. De cottibus hungarieis.

Art. 3. De sedibus siculorum.

Liber III. Historicus.

Cap. I. De historia antiqua.

Per 1. A diluvio usque ad subjugationem per romanos factam.

Per 2. A romano imperio usque ad restaurationem regni gothici.

Per 3. A restauratione regni gothici usque ad irreptionem hunnorum.

Cap. II. De historia mediæ

Per 1. Sub hunnis usque ad restaurationem regni gothici.

III.

Vitae propriae descriptio.

Bod adatgyűjteményes művei közt legbecsesebb „*Vitae propriae descriptio*“¹ című, részint latin, részint magyar nyelven írt² munkája, melyben életéhez nyújt adalékokat.

Az 1—52. lapon életrajzi keretet használ s I—XLV. §-ban írja meg életét; azontúl elhagyja az életrajzi keretet s krónikai módon iktatja be évről-évre életének nevezetesebb mozzanatait.

E mű főforrásunk volt munkánk megírásához.

Per 2. Sub gothis usque ad secund. hunnorum ingressum.

Per 3. De secundo hunnorum ingressu.

Per 4. De tertio hunnorum ingressu.

Hinc parenthesis quasi:

a. De oroginine saxorum.

b. De origine siculorum.

c. De origine hungarorum.

d. De origine valachorum.

Cap. III. De historia recentiori.

Sectio 1. De statu Transsylvaniae sub principibus.

Sectio 2. De statu sub imperatoribus romano-germanicis.

Liber IV. Politicus.

Cap. I. De statu politico sub gothis.

Cap. II. Sub romanis.

Cap. III. Sub gothis alia vice.

Cap. IV. Sub hunnis regibus Hungariae principibus domo austriaca.

Liber V. Ecclesiasticus.

Liber VI. Scholasticus.

¹ Magyarigen, 1712—1768. 4-rét. Cím és szöveg: 1—102. l. E munkának „*Narratio de vita Petri Bod, ad ipsomet instituta*” címet gr. Kemény József adta.

² 1—52. oldal közepéig latin, azontúl magyar.

IV.

Házi diarium.

A milyen nélkülözhetetlen a Bod életrajzának megírásához Descriptiója, épen olyan becses „*Házi diarium*“¹ ez. naplója is. Ebbe a naplóba 1750—1768. október végéig napról-napra gondosan följegyezte, kitől és mennyi kamatot vett be, kik maradtak adósai, kik hoztak fát, kitől mennyit kapott könyveinek kiadására, mennyit vett be az eladott példányokból. mennyit adott ki házfentartásra. mennyit családja s a maga ruházatára, mennyit fizetett szőlőmunkásainak. mennyit adott ki könyveinek nyomtatására. kiknek ajándékozott könyveket, ki volt nála. hová hívták temetni, kiknek társaságában ment közzsinatokra stb. Naplóvezetése annyira aprólékos. hogy a legkisebb dolgokat is följegyezte. Például: „Az úr ő exja gr. Teleki Sándor uram küldött 13. August. Czelnáról 12 ejtel boreczetet.“ Utolsó följegyzése 1768. október 28-ról van. „Bessenye Gábor uram d. 28. október fizetett interest a 120 frtra f. h. 7 dr. 20. esztendőre.“ Az 1769-ről való jegyzések hihetőleg nejétől vannak. Munkánkban fölhasznált jegyzésein kívül nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy 1760. július 11-én Kádár Sámuelnél két czímerrel és sirirattal ellátott követ rendelt meg 85 német forinton a Bethlen Kata grófnő emlékezetére. Ezeknek a köveknek Fogarasba szállítására azon év szeptember 24-én Csonka Györgyöt és Karabán Ádámot fogadta meg 25 m. frton.

¹ Magyarigen, 1850—1769. 2-rét. Címlap: 1 levél: szöveg: 1—132. l. és 1—17. számozatlan levél. L. Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában szám nélkül.

V.

Literata Panno-Dacia.

Bod adatgyűjteményes munkái közt magyar irodalomtörténeti tekintetben kiváló fontosságú „*Literata Panno-Dacia*“-ja,¹ melyben a XVI., XVII. és XVIII. században élt tudósoknak életét írta meg latin nyelven.

Az egész munka I—III. könyvből áll *Első könyv.* Magában foglalja a XVI. században élt tudós férfiaknak megűjitott emlékezetét. *Második könyv.* Magában foglalja a XVII. században Magyarországon és Erdélyben élt tudós férfiak megűjitott emlékezetét. *Harmadik könyv.* Magában foglalja a XVIII. században Magyarországon és Erdélyben élt tudós férfiak megűjitott emlékezetét. Az első könyvben 140,² a másodikban 111, s a harmadikban 31, tehát összesen 282 írónak életét és műveit ismerteti.

Ezt a munkát értékesé teszi az a körülmény, hogy a Bod Magyar Athenásához és Smyrnai Szent Polykárpusához ez a gyűjtemény szolgáltatta részben az anyagot.

Ebből vette át Polykárpusába a II. könyv 56—76. lapjairól Geleji Katona István, a III. könyv 170—181. lapjairól Szigethi Gyula István, 192—199. lapjairól Pelsőczy János. 190—209. lapjairól Borosnyai L. János püspökök ismertetését.

Ha „*Literata*“-ját összehasonlítjuk Magyar Athenásával, a következő megjegyzéseket tehetjük:

1. „*Literata*“-jából némely cikkeket változtatás nélkül átvett Magyar Athenásába. Például: „*Michael Horvát.* Auditor fuit Philippi Melanchtonis Anno 1548. in Academia Vitebergensi. Factus est Pastor in Hadad et Archidiaconus Szilágyiensis, eo titulo subscripsit Synodo Claudipolitanae in

¹ Magyarigen. Év nélkül. 4 rétf. Első könyv. Czimlap és szöveg: 1—400. l. Második könyv. Czimlap és szöveg: 1—401. l. Harmadik könyv. Czimlap és szöveg: 1—252. l. L. a Teleki-könyvtárban 1510. A/2. sz. alatt.

² Mikó 139-et említ id. m. 61. l.

Materia S. Coenae Dominicae Anno 1557. celebrata“ (Literata I. könyv 341. l.). „*Horvát Mihály*. Hallgatta Melánkton Filepet a vitebergai akadémián 1548-dik esztendőben. Volt az hazában hadadi pap és szilágyi arkidiakonus, esperest 1557-dik esztendőben, mikor másokkal együtt ő is az úrvacsorája matériájában a kolozsvári sinodus sentenciájának alája írta a nevét“ (Magyar Athenás 111. l.).

2. Némely írók ismertetését helyesbitve adja Magyar Athenásában. Például: „*Petrus Kakoni*. Pastor Hertzegszőlősiensis in Barovia et Reformator ejusdem loci ante Anno 1550. Scripsit Historiam Astiagis Regis et Cyri ex Frogo. Pompejo. Versibus Hungaricis edidit Debretzini 1574. 4. ita finit:

Az ezerötszázban és negyvenkilenczben.

Mikoron írának ennyi esztendőben,

A ki ezt szerzette az ő vig kedvében.

Nevét megjelenté verseknek fejében.“

Literata I. könyv. 347. l.)

„*Kákoni Péter*. Herczegszőlősi pap volt 1545-dik esztendő tájban a Baranyaságon és reformátor Magyarországának abban a részében. Versekbe írta Círus király históriáját 1749-dik esztendőben. Mely kinyomattatott Debreczenben 1574-dik esztendőben s azután is sokszor“ (Magyar Athenás 126. l.).

3. „Literata“-jának tévedéseit átviszi Magyar Athenásába is. Például: Selyei Balogh István életrajzát összezavarja a Séllyei István életrajzával (II. könyv 285—286. l.) s így közli Magyar Athenásában a 237—238. lapon.

4. „Literata“-jában sok író t hosszasan tárgyal, Magyar Athenásába pedig megrövidítve veszi át. Például: Tolnai F. István életrajzát a II. könyv 247—249. lapjain bővebben tárgyalja, mint Magyar Athenásában, a hol egy oldalt (297.) szentel neki. Tótfalusi Kis Miklósról a II. könyv 296—325. lapjain terjedelmesen ír s Pápainak az ő emlékezetére írt versét majdnem egészen közli; ellenben Magyar Athenásában négy oldalon (210—213.) végez vele.

5. Sok tudóst és író, kiket „Literata“-jába fölvelt, Magyar Athenásában mellőz. Így a XVI. századbeli írók közül számszerint 26-ot,¹ mint Ramaszi Máthét, Siklódi Mihályt, Veresmarti Illést, Tolnai Vinczét, Gáspár Györgyöt, Szántai Istvánt, Félegyházi Istvánt, Csaholczi Jánost. A XVII. századbeli tudósok közül 16-ot, mint pl. Csernátoni Pált, kiről a II. kötet 289—296. lapjain terjedelmesen ír, Hegedüs Pált, Porcsalmi Andrást. A XVIII. század írói közül 13-at, mint pl. M. Vásárhelyi Istvánt, Szathmári Pap Jánost, Szathmári Pap Zsigmondot, Deáki Filep Sámuelet.

VI.

Gellius Transsylvanicus

A milyen fontos Bod „Literata“-ja irodalomtörténeti szempontból, épen olyan becses történeti tekintetben „*Gellius Transsylvanicus*“² című gyűjteménye. Az egész munka I—II. részből áll. Az első rész, mely „Történeti feljegyzéseknek első száza“ címet visel. I—C. följegyzést foglal magában. A második rész, a „Történeti feljegyzések második száza“, I—CXVIII. történeti adalékot tartalmaz. A följegyzések részint magyar, részint latin nyelven írvák.

Bodnak ez a gyűjteménye főleg azért becses, mert a benne foglalt följegyzések korának politikai és egyházi történetéhez még ma is „egy valódi kincstárul“ szolgálnak.

A természettudóst méltán érdekelhetik Bodnak a következő följegyzései: 1754. pünköszt havában a hernyók Gyulafehérvártól Benedekig nagy sereggel jártak (16. l.); 1557-ben a szőlőszemekben annyi féreg volt, hogy a mustot egészen ellepték (27—28. l.); 1763 július 20-án Pozsonyban a szünyogok oly nagy számban jelentek meg, hogy délutáni 2 órától esti 5 óráig a napot sem lehetett látni (177. l.).

¹ Mikó id. m. 61. l. 28-at említ, mert ide sorozza Nagy Bánkai Mátyást és Laskói Jánost, a kiket pedig Bod fölvelt Magyar Athenásába.

² Magyarigen, 1745—1767. november. 4-rét. Czimlap: 1 levél szöveg: 1—409. l. L. a Teleki-könyvtárban 1511. sz. alatt.

A politikai történetíró is becsesebbnél becsesebb adalékokat talál benne. „Tolvajok zenebonájok“ című czikkelyben megörökítve látja azt az általános rettegést, melyet 1754-ben Szászsebes és Gyulafehérvár vidékén néhány elvetemült ember idézett elő, a kik Limbán feltörték a templomot, Kútfalván pedig az udvarbirót saját házában fölkoncizolták (15—16. l.); a 107—113. lapon följegyzett sirversek és emlékirások nem kevés hasznót és gyönyört ígérnek a kutatónak; épen így érdekelheti a 123. lapon az a följegyzése, hogy 1762-ben Kolozsvár vidékén az a hír volt elterjedve, hogy a muszkák, tatárok és kozákok mintegy 80 ezeren átkeltek a Pruth vizén s fele részben Erdélyre, fele részben pedig Magyarországra akartak törni; Bukowról és br. Bajthai erdélyi római kath. püspökről, a mádэфalvi vérengzés előidézőjéről szóló följegyzése hűségével lepi meg az olvasót (345. l.).

E gyűjteménynek legértékesebb czikkelyei azok a följegyzések, a melyek részint a saját életére, részint az erdélyi református anyaszentegyház történetére vonatkoznak. Munkánkban fölhasznált adalékokon kívül följegyzi a székeljudvarhelyi főiskola eredetét (4. l.), az 1762-iki bögözi közzsinat határozatát a papok és papnék segélyezése iránt (88. l.); Verestói püspök hűségesküjét, melyet 1762. szeptember 30-án tett le Kolozsvárt (175—176. l.); a főegyháztanács feliratát, melyet 1764. október 7-én intézett az udvarhoz a papjelöltek külföldre bocsátása tárgyában és gr. Teleki Lászlónak 1764. december 13-ról kelt levelét, melyben értesíti a főegyháztanácsot, hogy a Felség csak azokat bocsátja külföldre, a kiket akar (251—262. l.); a főkormány-székeknek 1767. május 26-án kelt rendeletét „az apostaták prosequáltatása“ iránt (404—405. l.) stb.

Valóban találóan írja Mikó, hogy e gyűjtemény becsét „egy e korszakban dolgozó erdélyi történetíróra nézve meghatározni nem lehet“.

VII.

Gellius Molnarianus.

Bodnak fentebb ismertetett gyűjteményéhez van csatolva „*Gellius Molnarianus*“¹ című gyűjteménye. mely I—CXXIV. adalékot² tartalmaz a Szenczi Molnár Albert életéhez.

E gyűjtemény azért becses, mert Bod volt az *első*, a ki abba Molnárnak a gyulafehérvári káptalan levéltárában őrzött levelezéseinek és irományainak gyűjteményét. az „Album“-ot (Molnariana collectio), legelőször fölhasználta s hirt adott felőle. Ebbe a gyűjteményébe vett át egyet-mást a Molnár „Napló“-jából is (15. és 379. kk.).

Tartalma nagyjobbrészt azokból az eredeti levelekből áll, a melyeket Molnár testvérei, rokonai, magyarországi és külföldi barátai és pártfogói irtak. Hazulról testvére, Molnár Benedek, Szenczi Sziigyártó Lukács nagymegyeri és Ambrosius Sebestyén késmárki papok, Taksony Péter és Miskolczi Pásztor István barátai s Asztalos András tekintélyes nagyszombati polgár keresték föl. Külföldről legtöbb levelet irt neki Rem György nürnbergi ügyvéd és Rittershausen Konrád altdorfi egyetemi tanár.

Ma már ennek a gyűjteménynek Dézsi Lajos „Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai“ című munkájának (Budapest, 1898.) megjelenése után csak könyvészeti értéke van..

¹ Magyarigen, 1762—1763. 4-rét. Czimlap: 1 levél; szöveg: 1—383. lap.

² Mikó id. m. 59. lapján tévesen azt írja, hogy a legutolsó, Molnárra vonatkozó czikkely a CXVII-ik, holott az utolsó számozatlan hét czikkely is Molnár életéhez nyújt adalékokat.

VIII.

Consistorialia.

Bodnak csupán egy egyházjogi műve maradt kéziratban. Címe: „*Consistorialia, seu constitutiones et determinationes consistoriales*“¹ s az erdélyi református közzsínatoknak 1599—1763-ig hozott végzéseit foglalja magában. E gyűjtemény a püspöki levéltárnak 1849-ben Nagyenyeden történt elpusztulásával, kiváló fontosságra emelkedett, mert ez tartotta fenn számunkra az erdélyi református anyaszentegyházban régen divott közigazgatási és fegyelmi szabályokat.

Mikó, mint régi egyházi életünknek egyik nevezetes emléket, kiadásra méltónak itéli.²

IX.

Magyar bibliotheca.

E nemű műveihez tartozik Bethlen Kata grófnő könyvtáráról készített „*Magyar bibliotheca*“³ című munkálata is. Ebben a grófnő „mindenféle, kiváltképen pedig theológiára tartozó magyar könyveinek listáját“ adja, oly módon, hogy az írókat betűrendben közli s nevök után munkáiknak czímét. Összesen 221 szerzőtől 344 munkának a czímét közli. nem említve azokat a könyveket, a melyek a grófnő könyv-

¹ Magyarigen, 1763. 4-rét. Czim és szöveg: 1—130. l. Mellette 1—3 db. főkörmányszéki rendelet az egyházi fegyelem tárgyában. Mikó e munka hollétét nem jelzi. Mi kerestük, de nem találtuk meg.

² Mikó id. m. 63. és 65. l.

³ Magyarigen, 1752. június 1. 4-rét. Czim és szöveg: 1—30. számozatlan levél. Az utolsó levél végén ez a följegyzés áll: „Mostan Göttingában mulatozó kedves, jóakaró barátja, Halmágyi István uram kérésére, Magyarigenben írta június első napján, 1752. esztendőben, magyarigeni pap, Felsőcsernátoni Bod Péter.“ L. a Teleki-könyvtárban 12. sz. alatt.

tárában nem voltak meg, de a saját jegyzékéből iktatott be s *-gal látott el. A könyvek címét többnyire hiányosan vagy körülírva közli. Ezért mint forrásmunka kevésbé becses. Mindazonáltal annyi könyvészeti értéke van, hogy megőrizte számunkra a grófnő könyvtárában levő munkák jegyzékét. Mikó e munkalat értékét túlbecsülve, ezeket írja: „e könyvtári lajstrom egyik forrása volt vallási és egyháztörténeti műveinek, valamint Magyar Athenásában letett bibliographiai széles ismeretének is”.¹

X.

Catalogus librorum.

Bod, a mint „Magyar bibliotheca“-jának bevezető sorai-
ban följegyezte, saját könyvtáráról is jegyzéket készített. Ezt a jegyzéket br. Radvánszky Béla közölte legelőször a br. Radvánszky-család sajkakazai levéltárából.² A címe ez: „*Catalogus librorum clarissimi, dum viveret, Petri Bod de Felsőcsernáton*”.³

Ez a jegyzék 888 művet foglal magában. Ebben a számban 157, hazai tudósoktól származó mű foglaltatik az 1711. előtti korból. Ezek közt négy olyan van, melyet Szabó Károly nem ismer. Félegyházi Tamás Keresztyén hitnek részei. Fejérvár, 1689.; Köleséri Pál Keresztyéne. Debreczen, 1667.; Nadányi Florus hungaricusa és a Füstölgő csepü. Kolozsvár, 1676. Becsessé teszi ezt a jegyzéket azzal, hogy abban több, ma már ismeretlen műnek címét őrizte meg. Ezek közé tartozik pl. „*Centuriae vocabulorum. Claudipoli, 1602.*“

Azonban ez a jegyzék hibás s reá biztosan építeni nem lehet. Így Káldi bibliafordításának megjelenési évét

¹ Id. m. 52. l.

² Magyar Könyvszemle. Budapest, 1884. 55—86. l.

³ E jegyzék ismertetésében részben a br. Radvánszky leírását követjük.

1632-öt ír 1626. helyett. Bárány György Laubanban megjelent Új-testamentumát 1757-re teszi 1754. helyett.

A nyomtatványokhoz 58 kötetből álló kézirati gyűjtemény járul. Könyvtárában megvolt a többek közt Cserey Mihály históriája, Bándi Mihály Keresztység címere, Nádudvari János Elmékedései. Hivatali elődének, Pelsőczy János erdélyi ref. püspöknek hét kézirati munkáját bírta.

Az egész munka becsértéke 1151 m. frt 63 dr. Könyveit hallatlan olcsón vásárolta össze. Így Nádudvari Péter Predikációit (Kolozsvár, 1747.), mely ma Horváth István magyarbükösi pap birtokában van, 2 m. frt 48 dron vette.¹

XI.

Levelei.

Ide számíthatjuk leveleit is, mert azokban világosságot vet egyfelől a korabeli viszonyokra, másfelől a saját törekvéseire. Nagyarányú levelezést folytatott, de levelei közül csupán hét maradt meg.

Cserey Mihályhoz két levelet írt. Az első. 1746. február 21-én keltezett, azért hecses, mert abban buzdította Cserey Mihályt a Históriajának megírására;² a másodikat 1747. április 25-én írta s benne korának erkölcsi romlottsága felett tör pácztát.³

Gr. Ráday Gedeonhoz írt levelei közül, 1754—1766-ig terjedő időközből, csupán öt ismeretes. Ezek kivétel nélkül könyvgyűjtési ügyben íratlak, s úgy mutatják be írójokat, mint a ki Rádaynak Erdélyben s Rádayt, mint a ki Bodnak Magyarországon ügynöke volt. Vették egymás számára a könyveket s viszonyba léptek más gyűjtőkkel is. Így született meg Bod Magyar Athenása és Ráday híres könyvtára.

¹ Protestáns Közlöny. 1897. 2. l.

² Gr. Kemény József: Erdélynek története eredeti levelekben XI. l. k. 2-ik levél. Az Erdélyi Múzeum-Egyelet kéziratárában.

³ Mikó e levélből a 104. lapon idéz s jegyzetbe teszi: „Mike Sándor gyűjteménye. Eredeti levelek.“ Mi kerestük e levelet, de nem találtuk meg.

Első levelét 1754. április 26-án írta. Megvallja benne, hogy a legrégibb magyar könyvnek Pesti Új-testamentumát tartotta 1536-ból, de látott ennél egy régibbet, Komjáthy Benedek Szent Pál leveleinek fordítását 1532-ből, mely még egy régibb nehézkes fordítás nyomán készült. Második levelét 1754. deczember 16-án írta s abban Rádaytól könyvtárának jegyzékét kéri, hogy olyan könyvet ne vásároljon, mely egy példányban már megvan. Harmadik levelét 1755. április 16-án írta s benne Rádaynak arra az értesítésére, hogy 100 rhenes forintot küld neki könyvvásárlásra, ezeket írja: „Száz rhenes forintok iránt ír a Mgos Úr a magyar könyvek szerzésekre, hogy akar küldeni. Sok magyar könyvek kellenének annyi pénzre.“ Negyedik levelét 1756. szeptember 20-án írta. Ez a levele a legnevezetesebb, mert ebben penditette meg egy magyar tudóstársaság felállításának szükségességét. 1766. január 21-ről szól utolsó ismeretes levele. Ezt a levelet dr. Kiss Áron megemlíti, de mint érdektelent, nem közli.¹

XII.

Némely Erdélyben történt dolgoknak feljegyzése.

Végezetre ide sorozhatjuk egy kis sajátkezűleg leírt krónikai jegyzését, mely „*Némely Erdélyben történt dolgoknak 1676. esztendőől fogva való feljegyzése*“² címet visel s benne 1676—1718-ig terjedő évekhez nyújt adalékokat. Az utolsó lapon négy kis vers van: a tavaszcól, nyárról, őszről és a télről, s legelől ez a megjegyzése: „1689. esztendei kalendáriumból“. Ez és az a körülmény, hogy néhány helyt naptárból való levelek vannak belefűzve, arra vallanak, hogy valamennyi följegyzés naptárból van véve.

¹ Magyar Könyvszemle. 1882. 257—263. lapjain.

² Mikó azt írja a 49. lapon, hogy ez a *Consistorialia* végén van. Két ív és három levél. 4-rét.

HATODIK FEJEZET.

ELVESZETT MŰVEI.

1. „*Redivivus Albertus Molnár Szentziensis, Historia vitae Alberti Molnár.*“ Bodnak ez a műve kivonat volt a „*Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*“-ből. 1765. márczius 22-én, a mikor Tűri Sámuel bécsi ágensnek átadta Breitingernek való kézbesítés végett, másolatot nem vett róla.

2. „*Magyar új-testámentum.*“ Erről a művéről is Descriptionjában emlékezik meg. „A Magyar új-testámentumot akarván kinyomtattatni — ezeket írja 1762-ről — a kolozsvári könyvnyomtatóval, Páldi István urammal, mely még tökéletességre nem ment, előre fizettem készpénzül fl. hung. 100, borúl pedig 72 frt, együtt 172 frt.“ Elkészült-e ez a munka, vagy nem, megállapítani nem lehet. Annyi tény, ma ismeretlen.¹

3. „*Cinnus Academicus.*“² Ez a munka, a mint eziméből következtetni lehet, külföldön eszközölt egyháztörténeti följegyzéseket foglalt magában.

3. „*Vesperae Hévízienses.*“³

5. „*Polycarpus, sive monumenta varia.*“ Ez a műve is különféle történeti emlékeket tartalmazott.

6. „*Füres kert két könyvben.*“⁴

7. „*Chartophilar (Historicus) Igeniensis.*“⁵ Ebben a művében a Magyarigen történetére vonatkozó okmányokat gyűjtötte össze.

¹ Mikó id. m. 29. l.

² Salamon id. m. XVI. l.

³ Id. h.

⁴ Id. h.

⁵ Id. h.

⁶ Id. h.

8. „*Notitia Hungariae historico-geographico-politica.*“¹

9. „*Magyar grammatica.*“² Ebben a munkájában a tiszta magyarság elveit fejtegette, fölmutatván azokat az okokat, a melyek a magyar nyelv megromlását vonták maguk után. Erre a művére czéloz „Az Isten vitézkedő anyaszentegyházának históriája“ czimű munkájának előszavában. ekként írván: „Nem vagyok abban a tévelygésben, a melyben látom lenni többnyire a magyar tudós embereket, hogy a deák, francia s más nyelveken kiadott dolgokat magyarul hathatósan és illendőképen nem lehetne kimondani: lehet, sőt a mi nyelvünk igen alkalmas akármely dolgoknak kifejezésekre. De annak megmutatását s nyelvünk romlása több okainak előadását máskorra halasztom.“³

10. *Palaeologus, sive monumentorum superioris seculi authenticorum collectio.*“⁴

11. *Lexicon glossarium, in quo voces historicae, juridicae redduntur hungarice.*“⁵ Ezt a munkáját használta föl „*Dictionarium latino-hungaricum*“-jában a „*Glossariolum*“ czimű cikkelyében (600—611. l.).

12. „*Szent Vincentius, vagy martirologia.*“⁶ Ez a munka a római kath. egyház vértanúira és szentjeire vonatkozó adalékokat tartalmazta. Ennek alapján írta meg „*Szent Heortokrátés*“ czimű művét.

13. „*Noctes Hévizzienses. sive monumenta quodam ad historiam ecclesiasticam et civilem pertinentia.*“⁷

14. „*Antiquitates hungaricae.*“⁸

¹ Salamon id. m. id. h. Valószínű, hogy ennek a munkájának képezi egy töredéké fentebb ismertetett „*De scriptoribus rerum Transylvanicarum*“-ja.

² Id. h.

³ Mikó id. m. 78. l. V. ö. Döbrentei id. m. 182. l.

⁴ Salamon id. m. id. h.

⁵ Id. h.

⁶ Benkő id. m. id. h.

⁷ Id. h.

⁸ Id. h.

15. „*Chartophylax, seu collectio monumentorum quorundam.*“ ¹

16. „*Etymologicon hungaricum.*“ ² Ezt a munkáját használta föl „*Dictionarium latino-hungaricum*“-jában „*Appendicula de etymologico hungarico*“ cím alatt.

17. „*Hungarus Tymbaules denuo continuatus.*“ ³

18. „*Bibliotheca, seu notitia auctorum rerum hungaricorum.*“ ⁴

19. „*Közdolgokról való elmékedések.*“ ⁵

20. „*Históriai utat mutató lexicon.*“ ⁶

* * *

Íme! ki volt Bod. Pap és író, tudós és hazafi, gyűjtő és feldolgozó.

Ha Bod összes munkásságáról akarunk képet alkotni magunknak, végeredményképen kimondhatjuk, hogy leydeni tanárainak tehetségéhez kötött reménye megvalósult. Munkássága által anyaszentegyházának és hazájának méltó ékessége volt. 32 éves volt, midőn papi hivatalba lépett. Benne a hivatás a tehetséggel, a tudás a szorgalommal párosult. Munkáiban azonban magasabb felfogást hiába keresünk. Hittudományi műveiben a „*historia critica*“ elől mereven elzárkozik. Ő valójában nem a jelennek, hanem a múltnak élt. Mintha csak az érdekelte volna őt egyedül. Önzetlenül és odaadással vetette magát a történeti kutatásra. Erre vonatkozólag Rádayhoz írt egyik levelében (1756. szeptember 20.) ezeket a jelentős szavakat mondja: „Nekem a magam hivataljára tartozó theologia után, nagyobb gyönyörűségem van a hazánk históriájának vizsgálása-

¹ Id. h.

² Benkő id. m. id. h.

³ Id. h.

⁴ Id. h.

⁵ Id. h.

⁶ Id. h.

ban, s akármilyen alávaló könyvet kapjak is arra a matériára, mind kedves.“ Azonban e nemű munkáiban is, egy-kettő kivételével, inkább gyűjtő, mint feldolgozó jelleggel bír. Nyelvére nézve purista volt. „A mi nyelvünk igen alkalmas akármely dolgoknak kifejezésekre“ — írja ő maga.

A magyar irodalomban az ő emlékét kívánta megörökíteni Toldy Ferencz, midőn a Cornides-codex egyik részét, mely két kis értekezésszerű munkácskát foglal magában, róla „Bod-codex“-nek nevezte el.¹

¹ Régi magyar codexek. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. II. kötet. 373—401. l.

Mont. Jozsef Arany Pesten. 1822.

BOD PÉTER.

BOD PÉTER

ÉLETE ÉS MUNKÁI.

ÍRTA
GRÓF MIKÓ IMRE.

EGY ARCZKÉPPEL.

KÜLÖN LENYOMAT A BUDAPESTI SZEMLÉRŐL.

M. Puly József
PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV,

MAGYAR AKAD. NOMDÁSZNÁL.

1862.

Mar 906/148

A társadalmi osztálykülönbségnek élet-irányunk meghatározására azon lényeges befolyása van, hogy a míg a magasb rangfoku és vagyonosb maga választhatja pályáját, ezélt tűzhet maga elé, bírja, vagy könnyen szerezheti meg eszközeit, s akadálytalanul mehet arra felé, és a mikor tetszik ismét pályát cserélhet, új ezélt tűzhet ki s tovább haladhat szabad akarata s ohajtása szerint; addig a kevésbbé vagyonost a legtöbb esetben, úgyszólván a pálya választja el a maga számára, vagy mások nyitják fel előtte az élet-utat s alkalmazzák a viszonyok és szükség szerint; van-e kedve, érez-e hivatást arra, a merre sodorják, a mire menetik, nem sovárogo-e valami magasabbra, valami tehetségeihez illőbbre? nem kérdezik; néha élete ezélját kiszahják, de eszközökről nem gondolkoznak; kötelességeket tesznek vállaira, de a teljesítést lehetővé tenni elfelejtik; követelnek tőle, sokat kérnek számon, pedig esékélyet adtak, keveset bíztak rá; szigorúan bírálják meg, de méltánylatban ritkán részesítik. S hát a „nincs“, a „nem lehet“, ez annyi lángész sorvasztója, annyi nagy eszme megölője, annyi nemes élet feldúlója, hányszor nem gördül eléjük, mint egy láthatlan hatalom visszariasztó intése, mint legyőzhetlen akadály!

És ez nem elmélet, ez az életből, a világ és emberiség történetéből vett tény. Lévi nemzetségének sarjadéka a frigyládanak lesz őrizőjévé; a helotának helota maradéka, míg az Istenek utódi legalább is herosok sőt fél-istenek; Róma patriciusait consulság illeti, mint a későbbi s mai korban a dogek és pairek szülöttit

senatorság. Így volt ez minden európai társadalomban, saját hazánkat sem véve ki.

Azonban az újabb idő mindinkább tágitja az egyén szabad munkásságát akadályozó korlátokat, a mi pedig a múltat illeti, az ellen el nem fogult elme kifogást nem tehet, rajta meg nem botránkozhatik. Az emberiség fejlődése fonkonként halad előre; haladását s e haladás becsét a századok és évezredek különböző felfogás módjai, eszméi, politikai és vallásos intézményei jelölik s határozzák meg. Egyik kor mértéke nem illik a másikra, a mi izléstünk és intézményeink nem adnak jogot letűnt századok és népeikéit feltétlenül elítélni. Feladata van az időknek, cél van kitűzve a teremtés urától a népeknek, az emberiség családainak: feljesítették feladatukat? elérték céljokat? — a magukét megtették, a számukra kimért munkatért betöltötték. Azt mondhatjuk, hogy a hajdaniaknak nem voltak oly jeles intézményeik, mint talán nekünk, de hogy nekik s viszonyaikhoz képest rosszak voltak — nem. Hihetjük, hogy a mi polgárisodásunk magasabb fokú mint az övék, de hogy az övék koruknak s igényeiknek meg nem felelt — sehogy sem. Legkevesebb helyes pedig az emberek hibáit az időkre tolni, az embereket, a kik merőben szabad léttel bírnak térben és időben s önálló külön pályakört foglalnak el az erkölcsi és szellemi világ rendében.

Bármilyenek legyenek az idők, a századok erkölcasei, az embernek saját erkölcsi értéke mindig megvan; és ezt csak az ő eselekedeteiből vett mérték szerint lehet igazán megmérni. Nagy korszakok, szabad államélet, a szerenese dús adományai mind jók és szépek; ha jól használjuk; de még is legszebb és legdicsebb az, a mi kizárólag a mi művünk! Korunk két nagy igazság feltétlen és általános elismerését sürgeti:

Kiki annyit ér, a mennyi a jó és szép életében.

Az érdem foka annál magasabb, minél alantibb a sors, melybe a gondviselés az érdemest helyezé. Ez elvek teljes diadala még távol jövőben van, de előkészíteni az igazság és civilisatio minden barátja tartozik, valamint azt is hinni, hogy e jövő okvetlen el fog jöni.

Részemről még vagyok győződve, hogy midőn akár politikai, akár tudományos vagy más pályán kitűnt egyén életét és

munkásságát bírálólág vizsgáljuk, a végre, hogy érdemeinek fokát, életének erkölcsi értékét helyesen határozhassuk meg, mulhatlan szükséges, hogy a világi sors és szerencse fenérített különbségét tekintetbe vegyük. Mert, hogy egyenlő lelki képesség, de a szerencse kevés ajándéka mellett, nagyobb érdeme van annak, a ki a jóttehetés eszközeit maga szerzette meg, mint annak, a ki azokhoz fáradság nélkül jut: ez kérdésen kívül, kétségen felül áll.

A kinek e sorok az idő árnyában elmosódott emlékét újítják meg, a testestől lelkestől magyar és protestáns lelkész és író, az ⁶⁴utolsó osztályba tartozott, érdemei tehát s általán véve az ő nemesen folytatott élete ezen tekintet alá jönnek. Ő szegénynek született, de lelkében nagyratörő hajlamok gazdag csiráit bírta; mint árva csaknem nyomorban növekedett fel, de már jókor fényessé tették szegénysége homályát feje és szíve nemes tulajdonai; egykét nemes lélektől kapta élete fentartására az eszközöket, ő meg magasb becsű szellemi műveinek gyönyöreit adta cserébe érette századoknak és ezereknek; a hazája nagyjaitól vett anyagi segílyt erkölcsi kamatokban hazája fiainak fizette vissza. A múlt század azon részében élt, melyben a magyar nyelv, magyar tudomány és szellem s legfőképen a magyar nemzeti jellem addig soha nem ismert mértékben volt megpróbáltatásnak kitéve: ő mindezekben ragyogó példaként tűnt fel, a nemzetiségnek, magyar tudományosságnak, s az egyszer megismert igazság mellett élni-halni kész ősi jellemnek egyik legjelesb típusa, példánya volt.

Ez az egyik, a mit Bod Péterről eleve megjegyezni jónak láttam.

A másik: a hajlamnak és szellemi iránynak a tehetséggel azon csodás arányban léte, mely okvetlen szükséges arra, hogy rövidre mért földi munkásságunknak feltűnő nyomai legyenek, a mely arány és összhang nála már gyermekkorában erős vonásokban fejeződött ki. Egy része az embereknek hajlamot érez egyre vagy másra, de tehetsége hozzá nincs: ezek olyanok, mint a szárnyaszegett madár; a másik a tehetséget bírja, de a munkáság áldott ösztönét nem; ezek olyanok, mint a hajtó kerék nélküli gép; a harmadiknál mindkettő megvan, de irányt másoktól nem kap, maga későn találja fel, a mikor az életnek munkabíró s munkára rendelt szaka már-már eltűlt: ezek olyanok, mint a késői vetés,

melyről a legjobb időjárás mellett sem lehet érett búza aratás; a negyediknél mindez meg van, de ebbeli ösztönhiány miatt forrásokhoz, eszközökhöz nem bír jutni — ám mert ehhez is szerencse és adomány kell! — helyzete a közkönyvtáraktól és a szellemi közelmek központjától távol tartja: ezek a szerszám és anyag nélküli építőhöz hasonlóak; az ötödiket s hatodikot szeszély, körülmények, a haszon tekintetei viszik ez vagy amaz életpályára: az idők és viszonyok, a szokás és érdekek szelének változó fualma szerint változtatják életirányukat, hajolnak erre-arra, mindenfelé, pályát pályával cserélnek, csekély akadály visszarettenti, félreismertetés vagy mellőzés meglankasztja, az életcsapások leverik, ma nyugton haladnak az erény rögzös ösvényén, holnap már a bűn vért útain látjuk őket ragadtatni. Az ily lélekben nincs meg a szép és jó eszméje, s ha meg van is, nem él, ily kedélyben és szívben nem lakik az erény velünk született szeretete, az emberek ez osztályánál a tanulás nem ama felséges ösztön műve, mely égbe emeli a lelket, diesőségre viszi a halandót, a tudomány dicsekedés, a haza szeretete a tettetés, a jöttetés valamint a rosznak eltávoztatása pusztá esetlegesség.

Bod Péter korának s osztályának kiváló egyénisége. Benne a hivatás érzetével kitűnő képességek, a bő ismerettel megtörhellen munkássági ösztön, szép iránti erős hajlamával azon nemes becsvágy — ambitio — volt párosulva, mely az egyszer diesőség pályájára indult lelket onnan letántorodni soha sem engedi, sőt mindig tovább, folyvást felebbemelkedésre sarkalja. Ez titka az ő bámulatos eredményü munkásságának; ezen ritka lelki tulajdonok szerencsés egyesülése, egyiknek a másakra gyámolítón ható befolyása, s egy öntudatos végcélra egész életén át következetesen s visszatartatlanul való törekvés úgy tűnik ki az ő hosszú cselekvése pályáján, mint a fenyves bérczek a föld lapályai felett, mint a régibb századok bibliáiban az aranyozott színes nagy betűk, mint a esatasikon a bátor harcziak fennlobogó tollai!

Azonban hadl szóljon maga, életének egyszerű története. Ezt előre kell bocsátnom, mielőtt mint embert és írótt jellemezném. Ha részletezéseimet az olvasó figyelemmel kíséri: míg lelke benne már mint gyermekben és ifjúban a leendő nagy tehetséget és nagyra hivatottságot kétségen kívül megismeri, addig szíve nemes

egyéniségétől az együtt érzést és rokonszenvet megvonni bizonyosan nem fogja.

Bod Péter ¹⁾ született 1712. februárhó 22-én kézdi székben Felső-Csernátonban; atyja Bod Márton, anyja Solyom Eufrozina, fel-torjai Solyom István és albisi Bod Anna leánya, mivel az mint a Rákóczi-mozgalomban cselekvő részt vett székely katona 1711. a szathmári béke megkötése után nősült, s kinek ő első szülötte volt. Származására nézve lovas székely (primipilus:) de dődösét (abavus) felső-csernátoni Bod Pált I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1640-ben, december 10-én Kolozsvárt a maga és Szalárdi János altitkár aláírása alatt költ ezímeres levéllel nemesítette meg, mely 1641-ben, január 3-án Seps, Kézdi és Orbai székek közgyűlésén kihirdette, a mint ez Bod Péter folyamodására a k.-fehérvári káptalantól 1750-ben Pünkösöd utáni tizedik vasárnap előtt ötöd nappal készített hiteles párból (Transsumtum) kitűnik. ²⁾

¹⁾ Bod Péterről és munkáiról oly számosan s oly különbözőleg és némelyek ziláltan irtak, hogy szükségesnek látom az őt illető — előttem ismeretes — összes tudósításokról e sorok folytán külön és tüzetesen megemlékezni. Itt csak annyit említek meg, hogy én az ő saját kezével irtt, s ma az Erdélyi Muzeum birtokában levő eredeti őn életirásának plóját használtam. Áll ez 94. 4-cdrétű számlapozott oldalból és négy nem számozott levélből, az 1-től az 52-ik oldal közepéig latinúl, azon túl végig magyarúl kemény író papírra írva; kemény táblába kötve børsarokkal; sarkára aranyos betűkkel e szók vannak benyomtatva: P. B O D V I T A. alább ez áll M. S. A czímlap előtti levél első oldalán az író saját kezével írva e szám. áll: 13. mi hihetőleg kézirati műveinek számát teszi. A czímlapon e van: „Narratio de vita PETRI B O D, ab ipsomet instituta“ a szöveg előtt közvetlenül pedig ez: „PETRI BOD de Felső-Csernaton vitae propriae Descriptio.“

²⁾ Emeltett őnéletiratában nemzetségéről még ez adatok vannak feljegyezve: A nemességet nyerő Pál fiai György és István, az utósónak Ferencz és Miklós, leánya Anna; Ferencz háznépestől — Anna, Sámuel nevű egyetlen törvénykivüli születésű gyermekét hagyva hátra — az 1819-ki pestisokor meghaltak.

Atyját szülői nem taníttatták, miért ez magát fia előtt sokszor szerencsétlennek panaszkolta. 1718-ban küldötték őt előbbben a helybeli falusi iskolába, de a következő nagy éhség mindjárt kezdetben félbeszakasztotta tanulását; mert azon évben oly gyenge termés volt Erdélyben, kivált pedig a székely földön — írja élet iratában ön maga — hogy a népnek szinte semmi aratása nem volt. A székelység nagy része a szomszéd Oláh- és Moldvaországba költözött, a kik otthon maradtak, a legnagyobb éhséggel küzdve éltek: ételt készítették az élőfák héjából, melynek megtört porát liszttel vegyítették, mogyaróból két részt téve egy rész liszthez, összezúzott szalmából, melyet pogácsává gyúrtak, fűmagból, melyhez ismét egy kevés liszt járult; szertelen fekete volt a kenyér — írja Bod Péter — de azért jóízűn ették, néhány napig ő maga is ilyennel élt. A galagonya (rhamnus) és más erdei vadfák gyümölcseit mind emberek ették meg. Sokan árnyak, félhalottak ként jártak szét; többen örökös szolgálú adták el magukat, csakbogy élőkét megtarthassák. A nagy éhség és szokatlan eledelek annyira megrontották az emberekben a nedvet, hogy az 1719-ik év folytán Székelyföldön pestisben 100,000 embernél több halt meg. Ez ragadta el Bod Péter atyját is, két testvérével: Kriskával és Mózessel együtt; őt magát is megkörnyékezte volt a pestis, de az isteni gondviselés őt

Miklósnak több fia lett, kik közül Mihály, Miklós és Elek ma is élnek — t. i. Bod Péter korában, 1767 körül — Pálnak György nevű legnagyobb fia nevével Szaniszló Annával két fiat nemzett: Tamást és Dánielt; ő maga II. Rákóczi Györgyöt 1657-ben a szerencsétlen lengyel hadjáratba kísérvén, ott veszett el, s gyerkei gyámjok gondatlansága miatt vagyonukból kiforgatva, szegénységben növekedtek fel. Dánielnek csak leányai voltak: Zsofi, Kati, Ilon és Biri, kik mind idejében férjhez mentek. György nagyobb fiának Tamásnak alsó-csernátoni Tsipő Zsuzsánától 3 fi és 3 leány gyermeke volt: Zsuzsa, Márton, György, Endre, Ilon, és Klára. Zsuzsa és Klára maradék nélkül haltak el; Györgynek több gyermekei maradtak, kik közül a Bod Péter jegyzeteirásakor élt: Bálint és Anna Ilon Csiki Lászlóhoz ment férjhez, Klára nyujtódi Csüdör Mihályhoz s több magzatokat hagytak maguk után.

Zsófi és Judith árva testvéreivel együtt özvegy anyjának megtartotta. Azonban itt is nemsokára betölt, hogy a hol legnagyobb az inség, ott az isteni segítség. Más évben e nagy szükség után oly bőv termés következett, hogy az emberek nem voltak képesek a mező terméseit betakarítani. A hol nem is vetettek, bővön arattak; mert a törpeség és silány voltuk miatt az előtti évben le nem arathatott, és vadak s barmok által földbe taposott magból a legdúsabb gabona lett. Az erre következett évben özvegy anyja Vég János nevű nemes emberhez ment férjhez, a kitől két gyermeke lett: János és István; az első csakhamar meghalt, az utolsó férfikort ért. „Ekkor kezdettem ismét iskolába járni“ — írja önélelet-iratában — „de csak lassan haladtam előre; másfél télen által alig tudtam Szathmári Gábor nevű tanítóm vezetése alatt első elemi tanulmányaimat a felső-csernátoni iskolában elvégezni, mert tavasszal és nyáron át marhát kellett őriznem, vagy más mezei munkát dolgoznom. Égve égtem a tudományért, de nem volt jó alkalom rá.“

Végre 1724-ben a nagy-enyedi collegiumba ment, s ott Ördögh Gábor nevű tanuló mellett kedvező alkalmat nyilván, szorgalmasan tanult s gyorsabban haladott, de ennek fősvénysége miatt itt is gyakran kellett éheznie, mit ő még sem igen érzett; „mert“ — saját szavai szerint — „tudomány iránti forró szomja nyomoruságait elbirhatókká tette,“ míg nem őt, mint szegény ifjat, különös isteni gondviselésből özvegy Horváth Istvánné, Bán Sára gazdag enyedi polgárnőnek ajánlották, a kinek gyámolításából végezhetette el aztán 1726—28-ban alsóbb osztályi tanulmányait.

1729-ben tanítónak Felső-Bányára hivatván, ápril 25-én az ottani iskola tagjai közé magát beírta s gyermektanítással ott három évet töltött el. Ez alatt maga is sokat olvasott, feles ismeretet gyűjtött, némi ruházatot s tanulásának N.-Enyeden folytatására egy kevés pénzt is szerezvén: ismét oda ment vissza, hol 1732-ben május 8-án az iskola tagjai közé magát mint diák beíratta. Itt a theologiai tudományokban vezetője volt a híres theológus szigetih Gyula István. Német nyelvet még ekkor nem tanítottak. Ő tehát önszorgalma által tanulta meg részint ott, részint még Felső-Bányán. Minden reményén felül lőn gondoskodva önfentartásáról is; mert 1733-ban Türi Mihály, collegium gazdasztje (provisor) Sámuel nevű egyetlen fiát kezére bízta, kinek

tanításáért szabad asztalt kapott, valamint ennek közbenjárására Bethlen Kata grófnétől évenkénti 30 forint segélypénzt (alumnium.)

Ez időben már a collegiumban is holmi kisebb — szerinte árnyék-hivatalokat viselt. 1736-ban a könyvtár gondviselője — s a mint későbbi élete mutatja — szorgalmas használója volt. E hivatal sok gondot okozott kivált a később Oláhországban kiűtött török háború alkalmával: miképen tudja a rábizott könyveket biztosságba helyezni. 1737-ben a zsidó nyelvtanulás segédtanárává lett, s az ifjaknak Sichardus nyelvtanát tanította. Szigethi István már azon évben püspökké tétetvén, a collegiumban változások történtek. Ő a collegium ügyeinek a reform. egyházi főtanácsnál leendő igazítása végett Szebenbe küldetett. Ekkor történt — jegyzi meg önéletrajzában — sok református főurak befogatása, mi országszerte közmegegyezést idézett elő; valamint egész Erdélyben nagy földrengést éreztek.

1739-ben a szászvárosi eklézsia, virágzó iskolája kormányzására hívta meg, melylyel a szék jegyzőségét is egybe akarták kötni, de ő nem fogadta el, mivel már akkor lelkeszi pályára s egyszersmind a külföldi akadémiák meglátogatására készült. Ez okból Ajtai Mihály és Borosnyai Zsigmond tanárai tanácsára a lejdei akadémiánál levő két stipendium egyikének elnyerhetéseért folyamodott, s azt meg is nyerte. Tanárai, a godnokok és püspök 1740. boldogasszonyhó 26-án kelt ajánló levelökben, az egyházat segélyadásra kérték fel, s az ő kijelöltetését imígy indokolják: „Nevezett ifju, mind a természetnek, mind a kegyelemnek ajándékival istentől különösen megajándékozottván, elméjében a bölcselkedésre való vágyódás mélyen vert gyökeret, s a tudományok nagyobb mértékére szerénységgel igyekezik; tanulását collegiumunkban oly nagy szorgalommal folytatta, hogy mielőttünk és mások előtt dicséretet nyert, és méltónak ítéltetett arra, hogy szép tudományára s kiváltképen ritka szelid, alázatos, kegyes és feddhetetlen erkölcsére nézve a külső országokon levő akadémiákra tudománya öregbitése végett kiküldessék, és ott levő alumniával is felsegíttessék.“ A gyűjtött segélyt gróf Bethlen Kata 50, Türi Mihály és neje 100 forinttal gyarapították. És így april 23-án Bereczki József nevű tanuló társával együtt N.-Enyedről elindult.

Az uralkodó pestis miatt a szebeni egészségi bizottságtól is

úti levelet vevén, mentek N.-Károlyba gróf Károlyi Sándorhoz, onnan kapott levéllel Debreczenbe, Pestre, Székesfehérvárra, innen Mórra a Vértes hegyaljánál, a hol 12 napig vesztegelniök kellett (contumacia), mely unalmas idővesztegetés alatt a szomszéd falvakban lévő reformált eklézsiák segélyében részesültek. Innen Bécsbe indultak s megérkeztek július 3-án. Pár napi mulatás után Tarczali Zsigmond udvari agens oldala mellett volt Dömjén Gergely segítségével — az útra szükségeseket megszerezvén, július 7-én a norinbergai követtel elindultak Mőik, Lincz, Passau, Strassburg, Ratisbona városokon át, s július 14-én megérkeztek Norinbergába; innen Herbipolison (Würzburg) át Menus melletti Frankfurtba, a hol Verhagen János gazdag kereskedő, helybeli költségeik fedezésén kívül, további utazásukra nézve is a szükségeseket megtette. Innen a Rajnán Mainzba, Bonnba, Kölnbe mentek, a hol Walther nevű kereskedő — kihez Verhagentől ajánlólevelök volt — különös szíveességgel látta, s útvjokra hajóról gondoskodott Noriomagum-ig (Odenheim, Newen-burg, Vulgo Numagen). Innen Trajectumba, Amsterdamba végre aug. 6-án Lejdába értek, hol a theologiai collegiumba aug. 23-án lönek felvéve. Bod Péter ott három egész évig tanult. Schultens Albert igazgató s keleti és zsidó nyelvek tanárától hallgatta a zsidó, aram vagy syriai és chaldeai valamint az arabs nyelvekről való előadásokat, a zsidó régiségeket Rehlant compendiuma szerint, a zsidó bibliamagyarázatokat és a hetven magyarázóké (LXX. Interpretes), úgy Homér görög magyarázatát; továbbá Van Til Salamonnak a palatina Catechesis szerinti theologiai előadásait és a kijelentett vallásról dolgozott rendszerét; jelen volt Schultens Jakab leczkéin, a ki toll alá mondotta a zsidó nyelv lexiconát. Az új testamentombeli görög és zsidó régiségeket elemezte Knibbe helybeli pap; theológiát az akadémiában Wesseli János nevű tanártól két évig tanult, a ki Pielatus Benedek theologiai tankönyve (Institutiones) nyomán tanított. Van der Honert János theologiai rendszerét három évig hallgatta, ezen kívül a prófétaí, typica és cathetica theologia körébe tartozó tárgyakról tanításait, Lampius módszere szerinti eklézsiái történelmét és az egyházi szónoklat módját. Alberti János rendszeres theologiai és homileticái leczkéit szintén három évig járta. A jogtanárok közül Vitriarius Já-

nost két évig hallgatta, a ki Hugo Grotius nyomán tanított; Schwartz-tól Justinianus Institutioit két ízben hallgatta végig. A philosophiai karhoz tartozó tudományokból Van Muschenbroektól hallgatta a physikát s jelen volt a theatrum physicumban tett kísérletein, tanulta Euclides magyarázatát; a történelmi tanulmányok közül Van Oudendorp Ferencztől Turtellinus történeti Compendiumát. Hemsterhjus Tiberiustól az új testamentum és görög régiségek elemzését, a gyakorlati boncztanból Siegfried Albinus Bernardot, a vegytanból Gambius Dávid Jeromost és a csillagászatból Lulofsiust.

Bámulatos szorgalom! Kiáltó bizonyítványa erős tudni vágyásának, háladatos felhasználása a másoktól jó célra vett jó téteményeknek, egyszersmind pedig mintegy kulcs és zálog azon ropant ismeret kincsre nézve, melyel Bod Péter birt, s munkásság tekintetben mint egy példány nem csak korában, de korunkban is.

Eltávozásakor öt tanárai dicséretekkel halmozták el bizonyítványaikban. Schultens Albert „az akadémia és theologiai collegium egyik legméltóbb tagjának“ vallotta, s hitét fejezte ki az iránt, hogy ő — „ki tőlük a legszebb remények közt távozik — tudományával és életével mások előtt világítani fog, s az egyház és tudós-világ díszét növelendi.“ Honert azt írta: „Ő a lejdai akademia egyik legkedveltebb tagja volt, köz- és magán tanításait oly kitűnő szorgalommal hallgatta, hogy többet nem kívánhatni, nagyobbat ki nem lehet fejteni; ismereteinek bővségét az előfordult s önmaga által felkeresett alkalmakkor feleleteivel, beszélgetéseivel, vitatkozásaival nem csak előttem, de más, számra nagy, tekintélyre nézve befolyásos férfiak előtt is bebizonyította. Élete feddhetetlen s theologushoz illő volt, mi által előttem becsült, mindenkitől kedvelt volt.“ Szintígy írt a többi is.

Az akadémiai senatustól útlevelét július 20 án kapta ki — 1743-ban július 24-én estve Lejdából elindult, 29-én Amsterdamban hajóra ült, augusztus 4-én Hamburgba érkezett, innen Berlinbe, Odera melletti Frankfurtba, hol némely ott levő honfaiatól nyert ségélylyel augusztus 15-én Boroszlóba jött, innen september 17-én Oppelen át octóber 4-én Novitargumba, (Neustadt) innen Magyarországra bejutván, Késmárcra, Eperjesre, octóber 24-én a Tiszán át Debreczenbe, onnan Álmosdra s Várad felé a Lakságon

át Hagymádfalvára, Élesdre „innen Kalotaszegen Zentelkére, végre Gyalun és Tordán át november 29-én Nagy-Enyedre érkezett.

Jóltevői és pártfogói már várták. Első látogatásai alkalmával Ajtai Mihály nevű kedvelt tanára azonnal tudtára adta, hogy gróf Teleki Józsefné gróf Bethlen Kata udvari papjának hívta meg, mit ő hálával fogadván, nemsokára pártfogónéjához Hévizre ment s 1743. dec. 29-én szolgálatát elkezdette; beköszöntő beszédét sz. János ev. III. r. 1. 2. 3. verseire alapítván. 1744. június 15-én a nagy-baczoni köz-zsinaton papi vizsgálatot állott ki s 17-én fölszenteltetett. 1746 tól fogva a hévízi eklézsiának is papja lett. 1748. febr. 29-én pártfogónéja ajánlatára eljegyezte fogarasi polgár Enyedi Sámuel Mária nevű leányát — saját kifejezése szerint: „kegyes, okos, szemérmes és minden női erényekkel ékeskedő hajadont,“ s egybekölt vele márczius 19-én. Azonban alig két évi boldog együttlét után 1750. febr. 3-án kinos gyermekszülés következtében jun. 9-én elvesztette. Önéletiratában megragadóan beszéli el, „mily kedvelt, értelmes és hü volt, mily állhatatosan, békével és kegyesen hordozta betegsége kínait,“ s végre áldja kedves emlékezetét. Kata nevű egyetlen árváját pártfogó gróf-néja vette gondoskodása alá.

1749-ben nov. 21-én a magyar-igeni eklézsia hívta meg papjának, addigi pap Herepei István helyébe: mit ismét leginkább pártfogónéja ajánlatára fogadott el, a ki már ekkor érezvén, hogy éltének határához közeledik, maga is részt vett annak eszközlésében, nem lehetvén bizonyos a felől: ha vajjon az ő halála után kedves emberének oly állomás nyílik-e? December 2-án búcsuzott el, 5-én új eklézsijába beköszöntött, s ott élt, ott munkálkodott közel húsz évig.

Az özvegyiség előtte ridegnek tetszvén, 1751-ben második házasságra határozta el magát; febr. 9-én jegybe lépett benedeki református lelkész és cseres Bányai István Zsuzsánna nevű leányával, nőül vette mart. 9-én, a kitől számos gyermekei lettek, kik részint korán elhaltak, részint túl élték őt. A többek között mély fájdalommal emlékezik önéletiratában 1751-ben december 13-án született s himlőzés miatt már 1756-ban elhalt Zsigmond nevű fiáról. „Még alig töltötte vala be“ — úgymond — „a négy évet s éles elméjének már oly sok jelét adta. A mit valakitől hallott, ké-

pes volt gyermeki felfogása szerint előadni; korát meghaladólag eszes, jó felfogású, s a mi ritkaság volt, engem, egyházi és családi gondoktól elkomorúlt atyját, már ily kis korában játszi tréfaival gyakran felvidámitott. Az isteni tiszteleten mindig jelen volt, ámbár célját nem érthette. Könyveim között játszva órákat töltött, mindig találván utat és módot arra, mivel s miképen tölthesse idejét ott. Midőn tisztos emberek voltak nálam, soha sem távozott, s egyebet mivelve, figyelme szüntelen a hallott beszédekre volt szegezve, miket azután több napokkal, olykor hetekkel emlékezetéből elmondott. Vidor kedélyével csupa gyönyörűségemre volt. . . . Kévesebb béketűrőssel viseltem e csapást, mint kellett volna. Midőn láttam — írja folytatólag — „hogy halála bizonyos és immár közeledik, hogy szívem fájdalma enyhüljön, Enyedre mentem a közvizsgálatokra. Kerestem a szórakozást, de bús érzéseimtől menekülni nem bírtam. Az ide s tova futkosó kedves kis gyerekek látása — midőn rá nem is gondoltam — felelevenítették fájdalmam — s szinte feldúlták nyugalmaimat. Azt mondják: nincs oly fájdalom, melyet hosszú idő nem szelidít meg s nem mérsékel, s a lelket, mire az okosság képtelen, a napok haladása gyógyítja meg. . . . Az én fájdalmam az idővel egyre növekedett és a napok telése eltemetettnek vélt bánatomat, mint a hamvából kitakart parázst, szüntelen megelevenítette. . . . Augustusban terhes betegségbe estem, miből csak hónapok múlva gyógyultam ki.“

Épen a mily mértékben megilleti az érzékenyebb lelket a megsebbíthetett atyának e nemes és komoly panasz kiömlése; oly jól esik más felől az élet kellemesb helyzeteiben, lelke vidámabb pillanataiban való derűtsége, mondhatni játszisége, midőn Juliska leányáról megjegyzi, hogy annak könnyű a vére, mint a nőnek illik, Péter nevű fiáról pedig így emlékezik: „Petrus kalapot kapott ajándékba; Petrusnak feje jó nagy van, megválílik mekkora lesz az esze stb.“

1755-ben Técsi Sámuel maros-vásárhelyi theologiai tanár meghalván: helyébe meg akarták választani, az egyház előljárói és az ifjuság ohajtotta, de ő pártfogónéjának kijelentette, hogy nyugalmas helyéből kimozdulni nem kíván, s alapos okok tartóztatják vissza attól, hogy azon collegium igazgatójává legyen. 1758-ban január 11-én az azon évben meghalt Fáy János alvinczi

pap és jegyző helyett a fejérvári egyházkerület rendes jegyzőjévé választották. 1759-et nagy lelkü jóltevőjének gróf Bethlen Katának február 29 én történt halála tette rá nézve szomoruan emlékezetessé. Meghagyása szerint ő is jelen volt temetésén, s beszélgetett vele Fogarasban november 25-én.¹⁾ 1760-ban június 25-én Magyar-Igenben tartott köz-zsinaton a generalis notariusságra lévén választás, 17. szöveget nyert; hét évvel később azonban 1767-ben a június 28—30-án s július 1-én tartott kézdi-vásárhelyi köz-zsinaton, három hiján teljes szótöbbséggel valósággal meg is lőn választva.

Az 1766-67 évről szomoruan jegyzi meg önéletrajzában, hogy azok kedvetlenek voltak a reformátusokra nézve, minthogy mindenfelé keresték s törvénybe idézték azokat, a kiket vagy catholicus pap keresztelt, vagy valami elejük catholicus volt, vagy catholicus vallásról tértek át; s — a mint írja — legkeservesebb volt, hogy senki sem találkozott a ki mozduljon mellettük; míg végre Szebenből vett figyelmeztetés következtében, ő írta egybe az összes erdélyi reformált eklézsiák sérelmeit, annak idejében az udvarhoz felterjesztés végett. „E dolog” — írja tovább — „a zsinaton is előfordult; a vallásokért háborgatottak panaszt emeltek azért, hogy sokan közülök megfogattak s el nem bocsátattak addig, míg magukat vallások változtatására nem kötelezték, vagy pedig ez iránt kezeset nem állítottak.” Itt is Bod vette fel ügyöket, kérelmeiket egybe szedte, s a Szebenben lakó főgondnokoknak, s ezek közt az akkor nagy befolyásu gróf Lázár Jánosnak arról jelentést tett. Később e tárgyban formászerű emlékiratot és species factit készitvén, ezt püspöki aláírással augusztus 5-én a zsinat nevében a főgondnokokhoz Szebenbe küldötte, kik aztán azt a szükséges módosítások után september 20-án a kir. Főkörmányszékhez beadván, a háborgatásokat országszerte megszüntető parancsok küldettek szét, október elején pedig az elfogottak is elbocsátattak.

1768-ban csekély okból veszélyes betegség érte, a miből később látszólag kigyógyult ugyan, de ebből következett, elgyengülésének kellett végre is halála okozójának lenni. Életrajzában részletesen mindezt leírja önmaga, s én azt átvenni rajzom egészsége szempontjából szükségesnek látom. „Ebben az

¹⁾ E beszédről munkáinak során lesz emlékezet.

esztendőben — írja „többire sok változásokkal voltam : fő-, mejj-, szemfájással, huruttal és testemnek erőtlenségével. Május 30 án eret vágattam, melylyel könnyebbedtem is; de ápril 9-én ilyen váratlan baj talála, mely alig hogy végemet nem érte. Reggel bádjadozólag levén, gondolám, hogy kimegyek a szőlőbe a munkásokhoz, hogy verjem magamat s azután visszatérvén, a következő napi prédikációra készülgessek. A szőlőben egy szőlő vesszőt kezdvén tisztogani, egy igen éles kaczorral a balkezemet erősen megvágám; hamarjában bekötöttem a keszkenőmmel s haza jövék, de idehaza a vérnek folyását meg nem állíthatván, reggeli kilencz vagy tíz órától fogva estvéli majd hat óráig, úgy annyira elfogya a vérem, hogy már az életem utolsó órája is majd lefolyna. Élesztgetve holmi spiritusokkal, s a szörnyű nagy izzadásban és változásban a vér folyása is megállván: úgy kezdék lassan helyreállani. Kötötték sebemet sokfélével, végre gelesztákat szedvén és eczetbe és égeit borbá vetvén, azokat kötötték rá, s úgy állott el a folyása. Szombaton estvétől fogva nem is oldottam ki hétfőn reggelig, jól nyugodván alatta; ez egybe is kezdette forrasztani. Isten kiváltképen való kegyelmességének tartom, hogy ekkor és ezen casus által meg nem haltam; mert rossz akaróim bizonyosan rám fogták volna, hogy magam öltem meg magamat, és holtom után elmozdítottak volna.“

Eddig a betegség részletei. Itt, fájdalom! az önéletírás megszakad. A mi tovább van e czím alatt: „a magamtól írtott és nyomtatott könyvekről“ — a mint ez első tekintetre látható, önállólag és korábban volt írva, s ide mint rokontárgy a bekötéskor csak után lőn függesztve. Később lesz róla bővebb emlékezés.

Meddig tartott ez önmegsebesítés következtében betegsége, s felgyógyulása után egészséges állapota, szabatosan meghatározni nem lehet. Házi naplójában ¹⁾ önkezelével s ismert szabályos vo-

¹⁾ Van az erdélyi Múzeum birtokában egy ív rét alaku 1--194 lapra terjedő napló e czím alatt: „Bod Péter házi diariuma 1750—1769 ig. Autographban.“ E czímet gróf Kemény József írta rá. A tartalomnak három fő rovata van: költség, kölcsönzés; adósságot fizettek borbán. Ez vonul végig az egészen; némely lapon egyik, a másikon a másik rovat áll elől, de

násival írt legutolsó feljegyzése october 28-ról van.¹⁾ S ámbár — a mint maga félig gúnyosan, félig hálával eltelve írja — felgyógyult, mindazáltal tovább sem önéletíratát s házi költéségi naplóját nem folytatta.

Életének végső szaka s halála körülményei múlt századi

közben-közben egyéb megtartásra méltó dolgok is feljegyezvék; így p. o. hogy ki volt nála, elhívták ide meg oda prédikálni, kezdődött egyik vagy másik könyvének nyomtatása, küldött ide vagy amoda könyvpéldányokat stb. melyeket később önéletíratába időrendben beíratott. Leghátul állnak saját műveiről való följegyzései 1761 — 1768-ig, hogy t. i. azok melyik évben jelentek meg, mibe kerültek, kik adtak hozzá valami segílyt, kinek mennyit adott vagy ajándékozott el, mi jött be belőlök stb. melyeknek rendszeres egybeillesztése képezi az „Önéletírás“ végén levő egy ív bibliographiai jegyzéket. E házi napló végén, a saját műveiről való feljegyzések közt a legutolsó ez: „Kolozsvárra Barót-Ikafalvi Jánostól küldöttem Sófalvi József kezébe 6 Polykarpust, 6 Synopsist 19-ik jul. 1763.“ Ezen túl öt levél van beiratlanul.

Megjegyzendőnek látom, hogy e naplóban az írás csak 1768. oktobereig a Bod Péteré, és pedig itt is csak a költéségrovatban, saját kezével írván be egy kiadást sept. 15-én, egy mást pedig okt. 28-án; a borral való adósok fizetési rovata ezen túl még egy fél oldalt tölt be, de már itt csak a nevek az ő írása, a fizetett összegeké másé, valamint az ezt követő lapon, különböző helyekről ú. m. eklézsia szőlőjéből, parochialis szőlőből, egyház dombjáról stb. való bor bevétele 28 pont alá van foglalva, és ez ismét az ő írása, de már a mennyiséget más írta be, tán fia, vagy neje. Az 1769-ről való jegyzések pedig egészen az az előtti is öt kisegítő kéz írása.

¹⁾ Bessenyei Gábor uram d. 28. octóber fizetett interest a 120 frtra f. hó 7 dr. 20 esztendőre.

Halála idejének meghatározása végett szükségesnek látom azt is ide jegyezni, hogy az igeni anya-könyv-be való legutolsó jegyzése 1768 fe.br. 7-éről van; hivatali utódának Deák Jánosnak pedig legelső béjegyzése, hogy t. i. ő igeni pap lett, 1769-ben június 10-éről van, s az anya-könyvet jun. 18-án kezdette folytatni.

sajtó viszonyainkra sajátos világot vetnek. Érdekesnek s tanulságosnak tartottam ezt a lehető részletességgel kinyomozni.

1768. vége felé a legfelsőbb kormányhoz ismeretlen úton tudósítás tétetvén, hogy az erdélyi helvét hitvallásuak tanárai és papjai a gymnasiumokban és collegiumokon kívül is, nyilvános szónoklataikban a katolikus vallás hittanait megtámadják, s e célból egy 1753-iki rendelet ellenére, engedelem nélkül könyveket is adnak ki, és azokban nemcsak a katolikus vallást, de az uralkodó házat is annyira bántalmazták, hogy abból híveik lelkeiben is szükségképen gyűlölségnek kell támadnia: ez okon azon évi nov. 24-én kelt királyi leiratban szigorúan meglőn parancsolva, hogy a katolikusoktól különböző vallásuaknak saját hitelveiket védni, csak fő és altanodáikban lesz szabad. A mondott irányban írt könyv pedig eddigelő három jelent meg, e címek alatt: *Smyrnai Polykárpus püspök, Catechismus, Magyar Athenas*; ezekre nézve azonnal intézkedést parancsol tétetni, hogy azok bárhol legyenek, lefoglaltassanak, használásuk megtiltassék, hogy szerzőik, a kiadás elősegítői, nemkülönben az illető könyvnyomtatók kinyomoztassanak, s a főkormányshoz az eredményt saját véleménye kíséretiben terjessze fel, a további intézkedéseket pedig várja el. Ezzel egyidejűleg 1768. december 28-án kelt királyi leiratnál fogva báró Dániel István, ily című könyve kinyomtatásáért: „*Descriptio vitae Stephani L. Baronis Daniel senioris*“¹⁾ a felség nevében megfedetvén, egyszersmind 500 arany — Páldi Ferencz könyvnyomtató pedig — hogy azt a kir. főkormányshoz elővizsgálata és engedélye nélkül kinyomatta — 200 r-forint fizetésére büntettetett, azon legfelsőbb határozattal, hogy ez összegek az újonnan alapított szebeni „*Árvaház*“ tőkéje gyarapítására fordítottassanak.²⁾

¹⁾ *Descriptio Vitae Stephani Liberi Baronis de Daniel et Vargyas etc. Impressum anno 1764. sumptibus Autoris.*

²⁾ Az utolsó le is fizette a rá szabott büntetést a kolozsvári tanácsnál, mely azt jelentés mellett a kir. főkormányshoz Szebenbe küldötte; ez aztán 1769. febr. 28-án tartott üléséből értesítette róla az erdélyi főhadvezért, s egyszersmind főkormányshoz elnököt gr. Odonnell Károlyt, mint a nevezett árvaház főpártfogóját, azon hozzáadással, hogy a kérdéses összegnek kolozsvári követ Veneczei Sándortól átvétele iránt intézkedjék.

Úgy kell lenni, hogy a legfelsőbb kormánynak a sajtó irányában tanúsított ezen szigorú bánása, s jelesen a fenebbi könyveket illetőleg érkezett kemény rendeletének híre országszerte elterjedett, s Bod Péter kétség kívül nem volt utolsó, kinek ez tudomására jutott. Erre fognak vonatkozni önéletírása végén gunyos szavai; mert hogy róla, egyéb okból öngyilkolási szándékot lehetett volna feltenni, boldog családi élete s feddhetlen jelleme alig teszik hihetővé. Állításomat támogatják amaz idő sok körülményei. Alább bővebben fogván e kérdést részletezni, most csak a b. Dániel Istvánt érdeklő kir. leiratot hozom fel, melyet kelése után néhány nappal, január 17-én azonnal tárgyaltak s érdemileg határoztak benne, míg a Bod Péterre vonatkozó, 1769-ben január 23-án, tehát kelte után szinte két hónappal — vétetvén tárgyalás alá, akkor is elaconicus végzést hozták: „e l h a l a s z t a t i k.“ Irodalmi érdemeinek elismerése, hírül vett gyöngélkedése, vagy mindkettő együtt volt-e rá az indok, elhatározni nem tudom, de az elhalasztás ténye kétség fölött áll, valamint az is, hogy ez nem a legfőbb kormányi intézkedések irányában tartozó engedetlenség hiányából történt.

Kevés idő teltén a helvéthitűek főgondnokai martius 2-ról 1769. az említett könyvek közül a C a t e c h e s i s t illetőleg védelmezőleg szólaltak fel, s a kir. Kormányshékhöz beadott felterjesztésekben azon ohajtás kifejezése mellett, hogy az a felséghez is terjesztessék föl, előadták: „hogy hitfelekezetők papjainak a nyilvános szószékekből botránkoztató és ingerlő beszédeket tartani eddig sem volt szabad, s a püspök és főgondnokok intézkednek, hogy ilyek ezután se tartassanak. Ezt ők véteknak tartanak s a felséges uralkodó ház ellen való kikelést a legnagyobb bűnnek. A P o l y k a r p u s t és A t h e n a s t“ — mondják tovább — „nem védelmezik: azokat az ő hírök s megkérdezések nélkül adták ki, sőt ők nem is tudják, hol és mikor történt az? Egyedül a Catechesis az, a miért aggódnak s annak származásáról és mivoltáról a felséget felvilágosítani elmulaszthatlan kötelességöknek ismerik. „E könyv“ — úgy szólnak — „a heidelbergai vagyis palatina Catechesis név alatt nem sokkal a reformatio után 1563-ban III. Fridrik rhenusi választó palatinus meghagyásából iratott, s csakhamar Németországban, Hollandiában, Angliában, és Magyarországon, végre Erdélyben is, szóval az összes reformatu-

soknál symbolicus könyv gyanánt fogadtatott el, maig annak tartatik mindentűt, sok izben ki volt nyomatva és mindenfelé el van terjedve. Vajjon ez-e ama lefoglaltatni rendelt Catechesis, melyet iskoláikban s eklézsiáikban, ifjaknak úgy, mint élteseknek egyiránt tanítanak? Ezt szükséges lenne tudni. Mert nem képzelik — így szólnak a felterjesztés írói — „hogy az európai összes reformatusok ily régi, soha kérdés alá nem vont, sőt an nyi katholikus fejedelemtől és felséges császártól a tanulók kezén hagyott könyvnek most legelsűbben és egyszerre lefoglalását lehessen parancsolni. Az sem bizonyos, melyik kiadásról van szó? mert van mult, van jelen századbeli, magyar és latin, oldaljegyzésekkel, melyek itt-ott élesebbek, mint kellene, és azok nélkül való. Azt sem tudják — mondják tovább — „ha vajjon ez a Catechesis, 1753-ban történt megtiltása óta, ért-e Erdélyben új kiadást. Ki kellene tehát jelezni melyik évi kiadásnak lefoglalása van rendelve s használása megtiltva; mert hogy valamennyi iránt e lenne a felség akaratja, feltenni nem lehet, mivel így egész vallásuk e Symbolicus könyvtől, mint lételenek alapjától megfosztva, semmivé lenne, gyermekeik és ifjaik vallásos nevelése fennakadna s nem tanulhatván meg épen a vallás oktatásaiból azt, mivel tartoznak Istennek és a fejedelemnek, mivel önmaguknak és embertársaiknak Isten törvénye szerint s nem tudván különbséget tenni a vallások között, vakbuzgóságtól elfogulva — mint az a tudatlanoknál szokott lenni — s nem csak a jó honpolgár, de a keresztyén ember kötelességeit is megvetve a felséges uralkodó vallása ellen is könnyebben hibát követhetnek el.“ Végre kérték „hogy a kir. főkörmányszék ezen Cathechesisnek, mint hitők fundamentumának lefoglalását, ezen felterjesztésnek ő felsége elébe jutása s onnan újabb rendelet érkezéig, el ne rendelje; meg lévén győződve az iránt, hogy őket a legigazságosabb fejedelem Erdélyben bevett és felséges eldődeitől is megerősített vallásuk szabad gyakorlatában, mint eddig, úgy ezután is megtartandja, s ezen Cathechesisnek megtiltását felfüggeszti és megváltoztatja. Nem az ő hibájuk“ — úgy mondanak — „ha ennek szerkesztésében vagy kinyomtatásában a nevezett választó fejedelem által dolgoztatott eredeti szövegtől eltérőleg hibák történtek. Az újabb időkben az itt-ott létezett botrányoztató helyek is megszelídítettek s ők ígérk, hogy annak legközelebről oly kiadását eszközlik, melyből a sértő kifejezések, kivált pedig az oldaljegyzések ki

lesznek törölve, hogy az által ő felségét, fejedelmi asszonyukat megengeszteljék, s magukhoz hajlandóbbá tegyék.“

Ennek azonban kívánt sikere nem volt. Az üldözőbe vett író különben sem vehette volna hasznát; mert már ekkor meg volt halva, s halálának híre az ott székelő helvét hitű egyházi főtanács útján Szebenben is tudva lett. Az 1751-től 1773-ig terjedő egyházi főtanácsí jegyzőkönyv 723—24 lapja bizonyítása szerint 1769-ben január 29-én tartott ülésben, falun mulató gróf Lázár Jánost, mint elnököt, sürgetőleg hívják Szebenbe azért, hogy — úgy mondanak — nagy dolgokról érkeztek felséges Asszonyunknak rescriptumai, ezek között Symbolicus könyvünk, a nagy Catechesis, Istenben boldogult Bod Péter uram munkái közül a Polycarpus és Athenas confiscáltatásáról, melyek iránt együtt kell consultálnunk, mint nagy momentumu dolgokról.“ A martius 4-én tartott egyházi főtanácsí gyűlés egyik végzésében pedig ez áll: „Discursus foly már“ — iratik az illető jegyzőkönyvben — „hogy tiszteletes Bod Péter uram meghalván, jó volna generalis notáriusnak egy ahhoz alkalmas személyről gondolkozni . . . A magyar-igeniek pedig ne siessenek a papválasztással.“ Csaknem kétség fölött áll, hogy ez esemény, mint kevéssel az előtt történt dolog, lőn e napon bejelentve. Ily nevezetes ember halálát, a ki a mellett még felekezetének második egyházi tisztviselője, kétségkívül gyorsan és legelőbb a főgondnokoknak írták meg. Sajnálom, hogy az illető főtanácsí — valamint közlevéltárainkban tett hűzamos nyomozásaim után sem sikerült a napot meghatározhatnom, melyen e nemes lélek földi romló hajlékát elhagyá, de annyi bizonyos, hogy az nem 1768-ban történt, mint eddigi életírói állítják, hanem 1769. január utolsó felében. Azonban ezt egyedül a hivatalos jelentés lesz képes — ha egykor előkerül — tisztába hozni.

Az említett egyházi főtanácsí ülés napján — martius 4-én a kir. főkormányszéknél is felvételvé az 1768. november 24-én kelt és 1769. január 23-áni felolvasás után félre tett kir. leirat, valami mint a helvét hitűek és ágostai hitvallásnak zsinattarttatási engedély kieszközlése végett beadott kérvényük és több rokon tárgy is — a határozás mindegyikre nézve mártius 6-ra lőn újból elhalasztva. Ezen ülésben végre a kir. főkormányszék az érintett rendeletek szigorú végrehajtását — a helvéthitű tanácsosok kivéte-

lével — elhatározta, a reformátusok főgondnokait és püspökét annak értelmében arra utasította, „hogy a katolikus vallást sértő beszédek tartását egyházuk kebelében tiltsák el, a katolikuskótól különböző hitelveiket csak a kollegiumok és gymnasiumokban védelmezzék, a nevezett három könyvet bárhol és kinél megtalálják, foglalják le, s azok használását meg ne engedjék, a melyeket pedig saját felekezettükbeli egyházi személyeknél és az ifjuságnál találnak, elvéve és egybegyűjtve, a kir. főkormány-székhez küldjék fel.“ Továbbá kemény rendeletet bocsátott ki a n.-szebeni, kolozsvári, enyedi és brassói tanácsokhoz az iránt, „hogy azok a nyomdatulajdonosoknál szigoruan járjanak végére, ha vajjon a katolicusok vallása ellen szitkokat és gúnyos kifejezéseket — *scommata et convicia* — tartalmazó könyvek nem ott nyomattak-e ki, kik azok szerzői, kik pártfogói? s azokat jelentsék fel, valamint a náluk nyomtatott könyvekből a netalán még lehető példányokat körülményes jelentéstétel mellett terjesszék fel.“ Végre a hazai törvényhatóságokhoz körlevelet bocsátott s az érintett kir. rendelet pontos teljesítését megparancsolta, s utoljára mindezekről az udvarhoz tett jelentésében azon véleményét fejezte ki: „hogy a helvéthitűeknek és ágostai hitvallásúaknak eddigelő is szokásban volt zsinatjaik megtarthatására engedélyt lehetne adni, minthogy azokon semmi olyas nem fordul elő, a mi az ország közál-lapotja, a polgári közigazgatás és felsőbb rendelkezések ellen lenne, sőt a mennyiben a papok megvizsgálása, felszentelése, hibájok megfenyítése, eklézsiái dolgok igazítása, válóperek s rokonügyek elintézése itt történik, azok időnkénti tartása a kir. főkormány-szék nézete szerint is szükséges és hasznos. A másik tárgyra nézve ellenben“ — így szól a felírat — „ámbar a református tanácsosok, mellékelt jelentésükben állítják, hogy a kir. leiratban érintett bántalmazások egyházuk kebelében eddig is tiltva voltak, s ezután sem fognak megengedtetni, a Smyrnai Polykárpus és Magyar Athenás című könyveket nem védik, csak a Catechesisnek — mint náluk symbolicus könyvnek el nem tiltásáért s le nem foglalásáért esedeznek, mindazáltal a kir. főkormány-szék — a helvéthitű tanácsosok kivételével — a felséges fejedelem által köve-tett katolikus szent vallásnak bántalmazását avagy csak rövid ideig is ugyanazon felség határozott parancsa ellenére méltányta-lannak és tilosnak tartván: a kérdéses három könyvet ország-

szerte kibocsátott körlevélben bárkinél és hol találtassanak, lefoglaltatni, használásukat megtiltani, a szerzők, pártfogók és nyomtatók neveit kinyomozni elrendelte. S miután ezek értelmében a lefoglalás meg fogott történni, a kir. főkörmányszék megengedhetőnek látná azt, hogy a kérdéses Catechesis fogyatkozásaitól megtisztítva s a felségtől kinevezett könyvvizsgáló bizottságtól átnézve, újból kinyomathassék s a helvéthitű ifjuság oktatásánál használtathassék.“

E rendeletek kisebb nagyobb pontossággal végre is lönek hajtva. A helvéthitű egyházi főtanács márczius 4-ki ülésében a főkörmányi határozatot megelőzve, ily végzést hozott e tárgyban: „Irni kell tisztelendő püspök Déési urannak, minthogy ő felsége az jött decretumában az *de c l a m a t i o* n bizonyosan a prédikálást érti: publicáltassa az hazában minden eklézsiabeli ministereknek és eklézsiáknak, hogy az igaz keresztyénséghez sem fér, az unio sem hozza magával, hogy egymásnak vallásbeli principiumait sarcasmusokkal publice az cathedraban illessék és az ellen teletorokkal detonáljanak, egyik religio ellen is; hanem tanítsa és adja elő“ — úgy mondanak — „az mi vallásunknak tudományát, de ne nevezzen senkit is ki; mondhatja azt ugyan szép és csendes szóval, hogy vannak némelyek, kik azon principium ellen másképen tanitnak, de senkit ne nevezzen ki...Accludáltassék az ő felsége rescriptuma is in ea parte, mely végre úgy vigyázzon minden minister, hogy úgy prédikáljon, hogy másokat ne sértsen meg, annál is inkább ne mocskolódjék, mert nem tudja ki előtt beszél az hallgatói közül. Mely ellen a ki vétene, tudja meg, hogy sem a Supremum Consistorium, sem más nem segíti dolgát, hanem tapasztalni fogja az ő felsége determinált büntetését.“

Ezen átirásra a püspök május 11-én felelvén, jelentésében, ide vonatkozólag, ily hely fordul elő: „A cathecismus iránt való magyarországi repraesentatiot látám; úgy látszik az excellentiátok irásában benne van a minek benne kell lenni.“) „Nálam már van“ — írja tovább — „közel 300 Cathecismus, de nem sietek a beküldeccsel, várok újabb parancsolatot; talán még a secularis collectores is nem küldötték be; talán nem is illenék, hogy én magam

‘) A kir. főkörmányszékhez beadott s onnan az udvarhoz küldött azon felterjesztést érti, melyről fennebb szó volt.

küldjem be, hanem a ki szedeti, vitesse el; így is, hogy beszédünk, tráditorokká lettünk kételenségből, de ha magunk küldnők be, kétszeresen lennénk tráditorok.“

A törvényhatóságok e tárgybeli tudósításainak nyomozása igen messze vinne ezélemtől, azért azokat mellőzöm.

A nyomdával bíró nagy városi közönségek közül is csak a szebenifelelt „Tanácsunk“ — mondatik a jelentésben — „Reissenfels János és Vappner Lőrincz senatorokat küldötte ki, hogy az idévaló nyomdáknál nyomozást hajtsanak végre. A mellékelt záradékból át fogja látni a kir. főkormánysház, hogy itt a Sárdi Sámuel nyomtató műhelyében egyedül a Magyar Athenas című könyvet nyomtatták, a más kettőt nálunk senki sem ismeri, s azok nem is nyomattak itt. Sárdi Sámuel kikérdezettvén, mentségeül azt hozta fel, hogy ő ezt magyar-igeni református pap Bod Péter ur kérésére és költségén nyomtatta ki; mintegy 800 példányt a szerzőnek elküldött s előtte nincs tudva, hova lettek, mert neki a szerző meghagyta volt, hogy mind küldje hozzá, egyet se adjon el; nála csak 3 vagy 4 esonka és első nyomásu (maculatur) példány van. Bizonyos lévén e szerint“ — így végződik a jelentés — „hogy nevezett nyomtató, a vele kötött szerződés ellenére, a kérdéses könyvet a tanács híre és tudta s elővizsgálata nélkül nyomtatta ki, a kir. főkormánysház belátásától függ, hogy érette miként büntetessék.“

A főkormánysház e jelentést félretette addig, míg a többi városoktól is a bekívánt jelentések megérkeznek. De azok elmaradtak! Az udvar a hozzá tett felterjesztésből egyedül a Catechesist illető pontra küldött választ, megengedvén 1769. december 15-én kelt leiratában, hogy az Erdélyre nézve kirendelt könyvizsgáló bizottság azt meghányja-vesse, a módosítandó helyeket kijelölje, s a módosítást valamely református egyházi férfival megtéttesse, egyszersmind pedig meghagyta, hogy az így kijavított könyv további határozathozatal végett ismét felterjesztessék.

És így ez ügy lassanként feledésbe ment. A köztisztületben álló tudósnak gyöngélkedése bihatósön köztudomásu dolog volt, s a főkormánysház már magát a kir. leiratot elég sujtónak látván, az abból szükségképen következni kellő büntetések kimérését addig halasztotta, míg a vélt vétkezt az égi hatalom védő oltalma alá vette, fentartva számára az utókor és történetírás igazolását.

Én legalább ama kir. leirat Bod Péter életirátának zárszavai, a január 29-iki és a martius 4-iki egyházi főtanácsi és martius 6-iki főkormányszéki végzéseik, és végre a december 15-iki kir. leirat között szoros egybeköttetést s e kedvellen bonyolódású irodalomtörténeti jelenetnek szintoly óhajtott, mint természetes kifejlődését látom; a mi által meg van igazítva Seivert erdélyi tudósokról írt életrajzai folytatójának ¹⁾ azon tudósítása, mintha az Athenas íróját és nyomtatóját büntetésre ítélték volna. Köz levéltáraink eddigelő ismeretes adatai szerint az ügy a nyomozódás pontján túl, az ítélelhozásig nem haladt. Hihető, hogy itt a tévedést a báró Dániel Istvánra s ön életirátának kinyomtatójára szabott s részben végre is hajtott büntetés okozta.

II.

Az eddig mondottakban azon — úgyszólván — rég ismeretes rajzát fogta megismerni a figyelmes olvasó az emberi életnek, a mint az különböző korszakain át, ezek természete szerint változó viszonyok, öröm és szenvedés, küzdés és önmegadás közt rendszeren le szokott folyni; szinte lehetne azt mondani, színpadi nézőjátéknak, minőt majd minden nap látunk, könyvnek, melynek példányai még sok helyt találhatók, episodnak, minökből gyűjtögetik egybe az írók az emberiség mivelődésének változatos történetkönyvét. S mégis a mint egyik színmű és könyv inkább megragad s tartósabban gyönyörködtet mint a másik: szintűgy van oly egyéni élet, melynek már egyes részei is feltűnő hatást gyakorolnak ránk, szebb mozzanatai mintegy lübbájosan vonzanak magukhoz; midőn pedig egészen előttünk áll, mint egy kitárult tenger, vagy mintegy felnyílt rónaság, megdöbrent, bámulásra kész, sőt tiszteletre gerjeszt. S ezek a részletek, ezek a mozzanatok azok, a miket csak kevesek életében találunk fel. melyekben önálló s egészen külön egyéniségök ki van fejezve, melyek öket a közönséges emberek sorából, életöket a mindennapi élet szokásos mértéke alul kiemelik.

¹⁾ Siebenbürgische Quartalschrift. Hermannstadt, 1796. VI. köt. 149—157. l. l.

Bod Péternek már származása, valamint gyerek- s ifjúkori sorsa nem mindennapi életviszonyok közt szövődik, s benne az esetlegesség az önakarat szabad elhatározásával oly csodásan párosul, élete folyama s elményei oly sajátzerűek, hogy az ő magán- és közéleté, mint emberé, egyedül magára tekintve is, sok mások fölött képes érdekelni. Hátha még szellemi működésének különböző köreiből veszszük vizsgálat alá, ha mint az egyház tevékeny szolgáját s mint író és hazafit nyilvános és közhatásu eselekedetei szempontjából tekintjük: ekkor az érdekeltség részvétté lesz, s az ő alapos megismerésével az iránta való elismerés egyszerre fog bennünk megszületni.

Őt mint papot és írókat mindig egy tisztán meghatározott czél vezette. Egy gyakorlati életelv éltető melege, egy mély meggyőződés erős érzete által látszik áthatva lenni élete minden szakáiban, polgári működése minden phasisaiban: világítani s világítani! E volt az ő feladata, ez kalauzoló csillaga, ebben telt öröme.

Az olvasó előtt már ismeretes, hogy folyvást tanult, s a mit tanult, annak másokkal közlésére folyvást kereste az alkalmat. Ez úton magának nemes kedvtelést szerezvén, embertársainak és a közügynek kívánt használni. „Kösziklán épült ház ostroma” czimű legelső munkája is,¹⁾ mely 1738-ból és így még tanuló korából való, eleven kinyomata emez érzületének. „Ez historiát” — mond gr. Bethlen Katához írt ajánlatában — „nem tudván: legyen-e magyarul vagy nem, e szomorú napok-

¹⁾ Kösziklán épült ház ostroma, vagy oly rövid de világos história, melyben a magyarországi protestans ekklesiák nyomorgatások közönségesen, nevezetesen pedig az 1673. eszt. Pozsonyban citáltatott papoknak halálra sentenciáztatások, tömlőczöztetések, gályákra való vitetések s eladattatások és onnan csudálatosan kiszabadulások világ eleiben adattatott a Krisztusnak ez sok nyomorúságokból kiszabadult szolgálai által 1676-ban, mely magyarra fordított 1738. siralmas esztendőben a n.-enyedi Collegiumban. Ajánlva bethleni gr. Bethlen Kata asszonynak, 160 l. mutatóval. 4-edrét. Kézirat (gróf Kemény Coll. Minor. M. S. Histor. Thom. XXXII. 1 darab. Ismét a kolozsvári ref. Collegium könyvtárában, b. Bánffy-theka II. polcz. 5. sz.

ban, ¹⁾ magyarra fordítottam, melynek kezdete igen megegyez ez jelen való esztendőben történt kedvetlen dolgokkal, mert akkor is a rebellio neve alatt fogták el az urakat és papokat. Néhol adtam is hozzá — mondja tovább — „másunnan is, világosításnak okaért, s még a mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket; úgy a könyvekből is jegyzettem meg azokat a nagy familiákat, melyek reformálódtak és a reformatiót elősegítették.“ „Mindezeket Nagyságodnak — így végzi ajánló levelét — ez írásokban azért küldöttem, hogy ha tetszeni fog, maga előtt olvastassa fel. Ugy remélem, hogy Krisztus kíséreteit szenvedő szolgálóinak historiája unalmas nem lesz.“²⁾

Ime, a firkésző tudni vágyás, gyűjtői és írói hajlamai a csirázás pontján, ime, ifjai munkásságának első zsengeje! Nem önálló alkotás e mű, fordítás Lampe historiájából, de élénk előadása, tiszta írásmódja, meglepő elmejárása pedig már ekkor sejteti a leendő tudóst és író.

Határozottabban van kifejezve azonban ez irány Bibliai Lexikon, Biblia-Historia, és Judás Lebbeus című három első nyomtatott művében.³⁾ Az elsőről csak annyit em-

¹⁾ Már fennebb volt említve a reform. főurak elfogatása.

²⁾ Aláírva: „N.-Enyed 1738. Szent-mihályhó 23-án. Nagyságod igen alázatos szolgálja, alumnussa

Bod Péter.“

³⁾ I. Szentírás értelmére vezérlő magyar Lexicon, melyben a szentírásban előforduló példázolások (typus) és ábrázolások (emblema) lelki értelmek szerint röviden kivilágosítatnak, sok dolgok a zsidó és görög régiségekből kimagyaráztatnak, és így a szt. írást érteni kívánók e szándékjokban felsegíttetnek. Bod Péter, a hévizi reform. eklézsiában és udvarban a Krisztus evangyéliumának méltatlan sáfára; (a kezeim közt levő példányt) nyomtatta Győrben Streibig József könyvnyomtató. 8-ad rét. Ajánlva van gr. Bethlen K a t a gr. Széki Teleki József öszvegyének, Sorostélyon Karácsonhó 8-án, 1746. 1—312 lap, kettős mutató táblával.

Erről azt jegyzi meg önéletirata végén, hogy Hévizen írta, előbbben pártfogónője nyomatta ki Kolozsvárt 1746. 400 példányban, a papirosat maga a grófné adván, pénzt fizetvén 270 magyar forintot. Correctora volt Szathmári Pap Zsigmond, kinek és a könyvnyomtató-

lítek meg, hogy abban a sz. írásban előforduló különösebb szólás formáknak, képeknek, példabeszédeknek és ábrázolatoknak, mint például az alpha és omega, a menyasszony és figefa, a talentum és magvető jelentéseinek magyarázatát adja betűrendben, röviden és egyszerűen, a végre, hogy — a mint maga mondja — „a sz. írást vizsgáló olvasók ez által az eféle szólások formáit, melyeket tulajdonképen érteni nem lehet, jobban által láthassák és a természeti dolgok borítékjok alatt minémü lelki dolgok legyenek,

nak sok ajándék ment. Másodszor maga nyomtattatta ki ugyan Kolozsvártt sok bővitéssel 1757. 500 példányban. Nyomtató volt Páldi, fizetett érette 265 forintot. Ebben senki segítségére nem volt, csak pártfogónőjének elegyedett bele 40 forintja. Tehát a győri a harmadik kiadás.

II. A szent Bibliának Historiája, mely az Istennek ő és új testamentumi szent beszédének megíratatása, annak mind ez ideig csudálatos megtartatása, különböző nyelvekre, azok között a magyar nyelvre fordíttatása és azokon való kinyomattatása rövideden előadatik Bod Péter, a hévizi reformata eklézsiában és m. udvarban a Krisztus képében követséget viselő szolga által. (A kezeim közt levő példány) Szebenben nyomtatott Sárdi Sámuel által 1748. 8-adrét. Ajánlva van gr. Bethlen Imrénnek és neje gr. Gyulai Klárának, Hévizen, febr. 1-én 1748. Ajánló levél 1—11 lap. Előljáró beszéd I—V. Püspöki helybenhagyás I—II. a könyv 1—176 lap.

Önéletirata végén erről azt írja, hogy ezt is kétszer nyomatta ki, elsőbben 1748-ban az asszony, gr. B. K. adott hozzá papirosat, de maga fizetett érette 117 forintot; másodszor 1756-ban 1000 példányban, fizetett érette 229 forintot, ebből gr. Teleki László fizetett 54 frtot.

III. Szent Judás Lebbeus apostol levelének tanításokban foglalt magyarázatja, melyet az egyszer igaz hittel megajándékozott híveknek a hitben való megerősítésökre, a hitért megkivántató tusakodásra való serkentésekre és a sok nyomoruságok között való vigasztalásokra; az Istennel pedig nem gondoló, bűnben élő bűnösöknek rettentésekre, megtérítésekre s Istenhez való vezéreltetésekre elmondott s mostan közönségessé tett Bod Péter, eddig a hévizi reform. eklésia s m. udvarban, már pedig a m. igeni szent gyülekezetben a Krisztus szolgálja. (Az előttem álló példány) nyomtatott Szeben-

a Biblia olvasása közben könnyebben észre vehessék. Azért ajánlja pedig a hajdani derék Bethlenek derék utódinak, hogy megmutassa, hogy hozzámutatott jó indulatokról nem feledékeny, hanem azt illendőképpen meghálálni igyekszik.”

A másodikikhoz írt előbeszédében továbbá leírja a Biblia fontosságát, s minden népeknél való becsültetését, és elmondja, hogy minden nemzet igyekszik, annak értelmét előadó és világosító könyveket írni a gyengébbek kedvéért. Ezután a hazai viszonyokat érintőleg „a mi nemzetünket sem lehet egészen vádolni” — jegyzi meg — „hogy elmulatta volna, ha szintén vagon is benne sok hidegség az Isten útaihoz; magyar nyelven is adatnak ki sok szép könyvek, ilyenek: a Dominica-k, Postilla-k, a szentírás könyveire való magyarázatok,” egyszersmind az ide vonatkozókat egyenként felszámolja. Végre magára tér át. „Én is” — így szól — „mivel hogy engedett nekem az Isten jó patrona asszonyom mellett csendességet, kívántam azt nyilván valóvá tenni, hogy az én időtöltésem nincsen az írások vizsgálása nélkül, és azon voltam, hogy általam is mások vezéreltetnének a sz.-írás igaz értelmére. E végre választottam olyan materiát a szent Biblia körül való munkára, melyet tudomra magyarul még eddig senki ki nem adott. Mert eddig az ideig fordultak meg kezemen 340 s több különös materiákról különböző emberektől irattatott könyvek, melyek 1536. esztendőből fogva bocsáttattak világ eleibe, de még eddig a tölem elválasztott materiákat, hogy magyarul valaki kiadta volna, sehol sem láttam. Ez előtt a magyar lexicont bocsáttottam közre” — úgy mond tovább — „most ezt nagyobb részint annak árából keresett pénzzel nyomtattatom ki — ítéljenek iránta, a mint tetszik, nekem tudom sok fáradságomban áll azon része, mely vagon a magyar bibliáról.”

Tárgyára szállván, ezt négy könyvre osztja, melyek közül

ben Sárdi Sámuel által 1749. Sadrét. Ajánlva volt gr. széki Teleki Lászlónak s nejének gr. Rádai Eszternek, Sorostélyon, december 1-jén MDCCXLIX. I—XII. lap. Előljáró beszéd. I—VII. l. Püspöki helybenhagyás I—II. A könyv maga 1—253 l.

Önéletirata végén erről azt jegyezte fel: nyomtattattam Szébenben 1749. 600 példányt, fizettem érte 204 forintot, gr. Teleki László és neje 50 forintot.

legközérdekűbb s magyar irodalom-történeti szempontból egyszersemind a legbecsesebb is a n e g y e d i k. Ebben a Bibliának a reformatio előtti állapotját röviden érintvén: az az utáni korszakot kimerítő tárgyalás alá veszi, s Pesti Gábor 1536-ban megjelent első magyar bibliáján kezdve a XVI. XVII. és XVIII. század biblia kiadásain át lemegy egészen az 1717-iki Bél Mátyás által kiadott, és 1736-iki (Torkos Andrástól fordított) bibliáig, s oly sok ismeretet tanusítólag értekezik róluk, hogy e czikk ókori irodalom történetünknek egyik legszebb gyöngye.

A h a r m a d i k n a k ajánló-levelében a hitet és jó cselekedeteket, mint az embertől elválaszthatlan kötelességeket fejtegeti. „Ezt tették — úgy mond — régen a próféták, azután az apostolok, végre azok, kik az Isten beszéde hirdetésére vannak rendelve — a papok. Ezek kötelessége terjeszteni a hitet, a mi a tudomány cselekedni a jót, s ezzel példát adni a világnak. „Mivel — így szól tovább — engem is az Isten e hivatalra állított, arra tartozó dolognak tartom a tanultabb nemzetek szokása szerint, melyeknél bővölködnek a sz. irás értelmét világosító jó könyvek, hogy ne csak élönyelvvel, melyet a szél a levegőben eloszt és elfelejtet, hanem irással is, a mely sok esztendőök után is fenmarad, a bűnben élőket rettentsem és a megtérésre hívjam, az istenfélőket pedig a kegyelem szerint erősítsem és vigasztaljam, magamra is tartozónak állítván, a mit az Isten Ezekielnak mondott: „Őr álló ul a d t a l a k t é g e d e t a z I z r a e l h á z á n a k.“ A mostani időkre is illik — folytatja tovább — „az apostol levele; ma is elmondhatni: sok a tudomány, kevés a jó lélek; mert most a tudatlan is tudós és a tudós sem kegyes, sőt a tudósok gonoszabbak“... Ajánlja pedig az illetőknek azért, mert ők kivételek, mert serkeneti őt arra hozzá sokszor mutatott jó indulatjok, melyet elhallgatni, a hol alkalmatosság van rá, háládatlanság lenne. „Legyen ez háládatosságom bizonyítványa, a mig ez az irás megmarad — megmarad pedig ez hosszszas időkre“ — s végre azért ajánlja nekik, hogy nevök legyen paizs gyanánt azok ellen, kik másokat örömeztébb gyaláznak, mint követnek a jóban. Előbeszédében kifejti, hogy ezen munkája is a sz. irás könnyebb megérthetését kívánja eszközölni. Végre maga a könyv a felvett sz. író leveleinek kimerítő magyarázatát adja.

E nemű műveihez sorozom én még természete és tartalmánál

fogva, Szent Heortocrates¹⁾ Beszélgetés Isák és Bethuel leánya Rebeka között²⁾ valamint Magyar új Testamentum³⁾ című dolgozatait is, melyek közül a második előttem csak címéből ismeretes; a harmadikról önéletiratában van az alább látható jegyzés; életíróinál nincs sehol róla emlékezet; az első közkézen forog. Ennek előszavában okát adja annak, hogy a keresztyénség nagy része az apostoli kor egyszerűségére vágyván visszamenni, ünnepek és egyházi szertartások tekintetében, a reformatio alkalmával nem csak a hit elveit tisztította meg, hanem az ünnepek és vallási szertartások nagy részét is megszüntette, s csak azokat tartotta meg, melyek a Krisz-

1) Szent Heortocrates vagy a keresztyének között előforduló ünnepeknek és a rendes kalendáriumnokban feljegyeztetett Szenteknek rövid históriájok, mely a szava bévehető hiteles írókból egybeszedegettetett és magyarra fordítottat, közönséges haszonra intéztetett egy bűdosó magyar (Bod Péter) által, 1757. esztendőben. Újból kiadatott Szatsvay Sándor költségével, Pozsonyban, Véber Simon Péter betüivel. 1786.

Erről azt jegyzette meg önéletirata végén, hogy ő azt Szebenben nyomatta ki 1761-ben. 1000 példányban, fizetett érte 200 frtot. 100 forintját Málnási László fizette le, de azután ő megfordította. „Ugyanekkor — jegyzi meg — Danszkai József ajándékozott 20 forintot, gr. Gyulai Ferencz 5 forintot.“ Úgy vélem, hogy az első kiadásra: „Oppenheim 1757.“ csak szinből van téve, hogy a censura figyelmét kikerülje.

2) Beszélgetés Isák és Bethuel leánya Rebeka között házassága alkalmatosságával. Nyomtatattott Pesten. Az év nincs kitéve. 8-adrét 24 lap.

3) Magyar új Testamentum. Erről csak Önéletiratában láttam annyi emlékeztést: „A magyar új Testamentumot akarván kinyomtatni a kolozsvári könyvnyomtatóval Páldi István urammal, mely még tökéletességre nem ment, előre fizettem készpénzzül flor-hung. 100, borúl pedig 72 frt. együtt 172 frt.“ Elkészült-e e munka, vagy valamelyik fennebb ismertetettnek volt elébb ily címe, vagy ez is eltévedt? meghatározni nem tudom. Leginkább lehetne a Biblia-Históriának II. részét ennek tartani, feltéve, hogy azt külön akarta kiadni. Címe legalább ezt sejteti.

tus jótéteményeire való megemlékezést örökitették meg az emberiség között. Elhárítja magától ama gyanusítást, mintha ő az által, hogy az ünnepeket és szertartásokat ismerteti, egyszersmind helyeselné is; csak azért teszi, hogy legyen tudva, mi volt azok eredete, nevedése, s mint tartják meg az illetők. „A mi az eklésia tudományával egyez, igaz és helyes; a mi nem — úgy mond — te se tartsd annak, meg se botránkozzál rajta. Istent féljed — így végzi — a királyt tiszteljed, felebarátodat szeressed.“

Mind e műveinek valamint nyomtatásban megjelent ¹⁾ és

¹⁾ Nyomtatásban megjelent egyházi beszédei közül előttem ezek ismeretesei:

1. Szépen fénylő s ékeskedő, de hirtelen elhervadt s porban esett korona, r. sz. birodalombeli mélt. gr. széki Teleki Mihály úr ő nagysága, felséges és kegyelmes királyi asszonyunknak tanácsos híve, udvari aranykulcsos komornyikja, nemes hazájának, méltóságos uri familiájának, apostoli szent vallásának ékes koronája. Világi életének virágjában, méltóságának fényeskedő állapotjában ötödnapi betegsége által 1745-ik esztendő sz. Mihály havának 10-ik napján elhervadván hirtelen a porban esék Hévízen. Mely ékes koronának elhervadását s porban való takartatását, az idvezült Úr testének koporsóba záratatásakor az Jeremiás próféta siralmas életéből tett tanítással, az egybengyült sokasággal könyves szemmel, megkeseredett sívvel szemléltette Bod Péter, a hévízi m. udvarban a Krisztus szolgája. Hévízen MDCCXLV. esztendőben, sz. Mihály hava 12-ik napján. Kolozsvártt nyomtatott. S. Pataki József által 1749. eszt.

2. Tiszta fényes drága bibor, melyet a már áldott emlékezetű m. izraelbeli nagyanya néhai méltóságos gr. Bethlen Kata asszony ő nagysága virágzó idejében, a m. gr. Haller László urnak, azután a M. R. Sz. B. gróf urnak széki Teleki József urnak szerelmes házas társa, egész életében ugyan, de kivált szép hírrel-névvel tündöklő özvegyiségében magának megszerzett és Isten kegyelme által felöltözött. Melytől midőn meghidegedett teste a fogarasi templomban a gyülekezet előtt tanubizonyságot tett, és életének folyását s boldog megoszlatatását versekbe foglalván, jó patronájához való háladatosságának megbizonyítására kibocsátott Bod

nyomtatatlan ¹⁾ egyházi beszédeknek is czélja — úgy látszik — a volt, hogy külföldön szerzett ismereteit hazájába áttöltesse s így az egyház kebelében a biblia alapos megismeretetésével s köz olvasmánná tételével a protestantismusnak, úgy

Péter, tanuló diák korában a megboldogult asszonynak alumnusa, az után egynehány esztendőök alatt udvari papja, most pedig a m. igeni ekklesiában a Krisztus szolgája. Kolozsvárt nyomtatott Páldi István által 1762-ik esztendőben.

3. Örökké élő és az halál porán felyül álló GOEL. Avagy a halandóságnak és romlandóságnak sokféle terhei közül Istenének látását óhajtó és a feltámadás által örökretele megujúlását váró JÓBNÁK az örökké élő GOEL ÚR JÉZUS KRISZTUSBAN vett bizodalmáról rövid halotti tanítás, melyet a már áldott emlékezetű, igaz hittel élő, reménységgel ékeskedő mélt. gr. Rádai Eszter urasszonynak, a mélt. r. sz. b. gr. széki Teleki László arnak — a királyi felség hazáját szerető hasznos tanácsu tanács úr hívének, aranykulesos komornyikjának és főpohárnokjának, az erdélyi református ekklesiák és iskolák főcurátorának, szerelmes hites társának, világi életé kedves párjának elomlott teste eltakarittatása al kalmatosságával, a gerneszezi templomban megkeseredett szívvél elmondott sz. Iván havának 16-ik napján M.D.CCLXIV. esztendőben Felső-Csernátoni Bod Péter. 4-rét.

¹⁾ Kinyomtatatlan egyházi beszédek Önéletirátában magaelősorolja; idő rendbe véve ezek: 1) 1750. aug. 16-án prédikált Turóczy István Mária nevű leánya felett. 2) 1754. r. sz. b. gr. Teleki Sándor felett. Zsoltárok könyve LXXXII. r. 6. 7. verseiből. 3) 1755. jun. 15-én a dévai köz-zsinaton. Kolosse II. lev. 16. 17. verseiből, az ekklesia szertartásairól. 4) 1759. gr. Teleki Lajos felett Sárpatakon. 5) 1760. Pünkösöd napján Konezán Kapronezai György felett. 6) Diódon Biró József és Lajos testvérek felett, kik egymásután harmadnappal haltak meg. 7) Ugyanazon évben május 1-jén Nyakó György fia felett. Amos III. k. 6. vers. 8) Ugyanazon évben jun 5-én Sajó-Udvarhelyen liber báróné Brugier Karolina m. gyerőmonostori Kemény János özvegye felett. 9) 1764. jun. 17-én gr. Teleki Lászlóné felett, Gerneszezen. 10) 1765. dec. 8-án I. Ferencz római császár emlékezetére, a ki halt meg aug. 18-án.

szólván, a nagy tömegnél új alapot s szilárd földet szerezzen, osztályfeleivel a theologiai tudományokat megkedveltesse, szóval az akkori politikai viszonyok nyomasztó légkörében meglankadt vallásos élet megelevenítésére hasson.

A mint gr. Bethlen Kata udvarából M. Igenbe ment át, új irányt tűzött maga elé: az egyház történetekre való előkészületét s annak megírását. Hogy munkálkodásában ezt az egymásutánt tartsa, partfogónőjének lelki iránya, a kor és nemzet szüksége és saját írói talentumának fejlődése hozta magával. Partfogónőjének vallásosságát látva, korát és nemzetét ismerve, lehetlen volt jókor meg nem győződnie arról, hogy amannak rokonszenvét leginkább az által biztosíthatja, valamint ennek is szívéhez és elméjéhez bemenetelt csak úgy képes magasb s egyetemesb igazságok és eszmék számára szerezni, ha bennök a vallásos érzést életre költi, azt ápolja, ha a vallás magasztos tanainak, az egyház rendtartásainak észszerű ismeretét eszközli, szóval: ha őket magasabb igazságok elfogadására fogékonyokká teszi. Eddigi munkássága, mind e célra vezető lépések voltak. S ő azt elérte: művei elárasztották a két hazát, százan-kint vették meg buzgó főrangnak s osztogatták ki vidékeiken, megrendelték a könyvárusok, maga is ajándékozott barátinak, ismerőinek, s a szegényebb sorsuaknak.

Midőn már hír-neve s olvasó közönsége volt, s ekkép egy magasabb pályához az út meg lőn nyitva: az egyháztörténet-írás mezejére lépett át, s itt első műve, közönséges egyháztörténelem¹⁾ melyben a keresztyénség s a keresztyén hitfelekezetek

¹⁾ Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelenvaló időig sokféle változásának rövid históriája, mely az Isten magyar népének hasznára egybendegettetett és a dolgok nagyobb megvilágosíttatásáért a világ négy fő mappáival kiadattatott Basileában. Imhof Rodolf János által 1760.

Erről ön életrata végén ezek vannak sajátkezüleg feljegyezve: Baselben nyomtattattam az ekleziái históriámat 1760. Igért a könyvnyomtató 500 példányt, a melyet még eddig sem vettem, előre pedig megfizettem 300 forintot, a correctornak adtam 6 aranyat, a vecturáért 3-t, mely teszen 45 frtot. Ennek alkalmatosságával adott

történetei, kezdet óta a XVIII. század közepéig terjedőleg elő van-
nak adva, különös tekintettel a reformationak Magyar- és Erdély
országban való elterjedésére. Röviden könnyen felfoghatólag van
szerkesztve, ámbár rajta a kezdet nehézségei és hiányai látsza-
nak, mindazáltal mint úttörő mű, czéljának megfelelt. E mellett
van előadásában valami báj, melyet nem magyarázhatunk meg
magunknak, de érezniünk kell. Nekem legalább úgy tetszik,
mintha megelevenednének az alakok tolla alatt, mintha erősebben
bizonyítva az ok, találóbban színezne a szó, ha ő mondja; úgy
tetszik, mintha magát látnám s századában lennék, midőn őt naiv
egyszerűséggel, de valódi erővel és teljesen meggyőzőleg hallom
beszélni. E műve irányát és indokait az előbeszédben ő maga
vallja be. „Minden régi pogány és az újabb keresztyén nemzetek
is emlékezetben tartották az ő viselt dolgaikat — kezdi előbe-
széde bevezetését — mindeniknek van mind a világi, mind az
ekklésiai dolgokra tartozó magok nyelveken írt historiájok. A mi
magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek az új
testamentumi időt a mi időnkig, s abban véghez ment kivált ek-
klésiai dolgokat előadó historiája a maga nyelvén nem találta-
nék, úgy, hogy a kik idegen nyelveken nem tudnának, azok kény-
telenítetnének vakok lenni az ő idejek előtt véghez ment dolgok-
ban. Oly tudatlanok is abban, hogy ha valaki valamely historiát
beszéli előttök, csudálva hallgatják, melynek az az oka, hogy a
magok nyelvökön históriás könyvek nincsen, az idegen nyelveket
kevesen tudják, a kik tudják is, a könyvek szűk voltak miatt,
olvasás által magukat tökéletesekké nem tebették. Adott volt
ugyan ki olyan historiát Heltai Gáspár s Benezédi Szé-

generalis gr. Bethlen Farkas a kérésre 5 frt. Obrister Gynlai Fe-
rencz ur 5 frt. L. b. Nalaezi Sára, Baresai Gergelyné 50 forintot.

Ugyanerről a p i k ö l t s é g - j e g y z é k é b e n e van feljegyez-
ve: Basileában nyomtatott história exemplárt vettem kezemhez egyet
T. József által, Kendeffi Elek ur által másodszor 20. dec. 1762: 12.
exemplárt 1764. die 8. junii vettem kezemhez Kolozsvárról t. püspök
Verestói György uram által 50-t, melyet hozott le Bécsből m. b. Wes-
selényi Farkas urfi, küldötte Türi Sámuel uram. 1764. 20. junii Ger-
nyeszegen vettem kezemre 30 historiát Bethlen Imre uramtól, sub
titulo puskapor. Türi Sámuel küldötte Bécsből.

kely István (1558) egy kronikácskát, a mult seculumban pedig Liszniai Kovács Pál egy mást, de mindazok igen elfogytak s ritkán lehet megtalálni, mind pedig azok külső dolgok körül levén foglalatosok, kevés találtatik bennük, a mit hasznosan fordíthatna a maga épületire, kivált az, a ki az ekklesiái dolgokban kíván tanúságot venni a Krisztus idejétől fogva a jelen való időkig. Elmémre vevén — folytatja tovább — én is ez nemzetünkben való fogyatkozást, kívántam munkás lenni abban, hogy ha csak valami részben is ezen hijánosság kipótoltassék. E végre gondolkoztam volt, hogy magyar nyelvre fordíttanék valami ekklesiái historiát, de minek utánna néhányat egybeszedtem volna, hogy a jobbikot elválasztanám, azokat megvizsgálván helyesebbnek ítéltém, hogy azokból formálnék egyet, a mely lenne nemzetünknek közvetlen állapotjához alkalmaztatott, és eképpen készítettett ez az ekklesiái históriának rövid summácskája.“

Ez után az írásban általa követett elveket adja elő, melyek közül, a harmadikat, mint ide tartozót, jónak látom egész terjedelmében ide igtatni: „A mennyiben lehetett — így szól — igyekeztem magyarul írni és a deák szollás formákat kikerültem, de teljességgel elkerülni nem lehetett, mert már némely szók úgy belé elegyedtek a magyar nyelvbe, hogy elszakasztani onnan éppen nem lehetne, mint fundamentum, mód, materia, forma proba. stb. Ezek és hasonlók úgy magyar szókáá váltak, hogy a melyeknek helyökre állottak, azok elvesztek, és már ezek nélkül nem lehetünk. Továbbá némelyek úgy felvételődtek, hogy magyar szólások formájokra mondanók ki, meg sem értenék, így: metropolita, archimandrita, Albertus Magnus, Erasmus Rotterdamus stb. Végre, mert kénytelen voltam én is magamat a közönséges szokáshoz szabni, útálván és kerülvén a különözö és újjító nevet, mely igen könnyen szokott támadni néha a jó végre intézett cselekedetből is. Bizonyos az, hogy szerettem volna én az embereknek kivált nevöket a magyar nyelvnek folyása szerint előadni, de úgy, ha előbb egy néhány értelmes emberekkel egyet érthettem volna ezen dolog iránt; mert másképpen ennek több haszna nem lett volna, mint a boldog emlékezetű Apáczai Csere János fáradságának, a ki majd mindenféle tudományhoz tartozó szókat magyarul adott elé, melyben ötlet vagy senki vagy igen kevesen követték. E végre azért igen jó volna tudós

emberekből álló magyar társaságot a magyar-nyelvnek ékesgetésére — mint más nemzetekben vagy — felállítani.”

„Csudálatos dolog az, így szól tovább — hogy Európában csak magánosan állván a magyar nyelv, és annak más nyelvekkel atyafisága sem lévén, régen írott könyvekkel is nem segítetvén, még is eddig épségben megmaradhatott. A melyen még azon sok nyelvet értő Skaliger is méltán esudálkozott, holott a görög, deák, vandalusok, anglusok, francziák nyelvek elváltozott, ez pedig — a mint lehet iránta itélni — még eddig a maga formáját megtartotta. Igaz ugyan, hogy elegyedtek ide is a szomszédos nemzetek nyelvekből sok szók, mint görög, török, német s kivált tót- és deákból, de ezek a nyelvnek valóságát még meg nem változtatták. Most mindazonáltal ha valaha, közel van a magyarnyelv a megzavarodáshoz és abból következő romlásához először, mivel a szent-írás magyarázók, hogy tanítások ékeesebb és hathatósabb legyen, minden harmadik szó közé deákat elegyítnek, mi- ket pedig magyarul mind hathatósabban s mind érthetőbben lehetne kimondani, úgy, hogy a deák nyelvhez nem értő együgyű ember is megérthetné. Másodszor, a törvény tudósok is oly nyelven kezdettek beszélni, melyen a deáktalan magyarok nem értenek. Harmadszor, a vitézi rendek, a kik néhány észkendőtől fogva francziául kezdettek beszélni magyarul, pedig többnyire azok, kik franczia kakas szót sem hallottak.” Mindkét osztálybeliektől példákot idéz s kimondja, hogy a mely szókat azok diákosan és francziásan roszul mondanak, magyarul sokkal hathatósabban ki lehetett volna mondani: „Nem vagyok abban a tévelygésben — így zárja be szavait — a melyben látom lenni többnyire a magyar tudós embereket, hogy a deák, franczia s más nyelveken kiadott dolgokat magyarul bathatósan és illendőképen nem lehetne kimondani; lehet, sőt a mi nyelvünk igen alkalmas akár mely dolgoknak kifejezésekre. De ennek megmutatását s nyelvünk romlása több okainak is előadását máskorra halasztom...”

Ime, a nemzeti nyelv iránti mély érzés s a hazafiúi indokolt aggodalom jövőjéért! Ime, a tudós társaság eszméjének első megvillanása egy erdélyi igénytelen falusi pap fejében ez előtt 100 észkendővel!

Ezt követte nem sokára kéziratban levő közönséges

magyar egyház történelme¹⁾ latin nyelven oly czélból írva, hogy a külföldön kinyomattatván, a tudós

¹⁾ *Historia Hungarorum ecclesiastica inde ab initio novi Testamenti ad nostra usque tempora deducta.* Az előttem álló példány a n.-enyedi ev. ref. Collegiumé, melynek czímlapját maga Bod Péter saját kezével írta. A belső czímiratban: „inde ab initio novi Testamenti” helyett ez áll: *inde a nato mundi Salvatore.* Három kötetből áll ívrét alakban, mindenik négy újj vastag, a kötetek ironnal vannak lapozva, az I-ső áll 533. a II-ik 442. a III-ik 510 oldalból. Négy könyvre oszlik ezek fejezetekre; mindenik könyvnek és fejezetnek külön czíme és külön-külön §-okra vannak osztva. A §-ok tartalma az oldal szélén ki van jelölve. Az első kötetben van két könyv (*Liber*), az első könyvben XV. fejezet (*caput*). E szerint:

Liber Primus complectitur res praecipue ecclesiasticas apud Hungaros ab initio novi Testamenti per Secula ab initio Regni Regis Geízae, qui principiatum in iit anno Christi DCCCCLV. indeque ad annum MD. ad initia fere Reformationis. Ezt követi az előszó (*Proloquium*) s ezt a fejezetek. Az első fejezet szól a magyarok különböző elnevezéseiről. A 2-ik az avar magyarokról. 3. A magyarok régi lakhelyeikről, egy földabrosszal. 4. Pogány isteneikről. 5. Keresztyén vallásra térésökről szt. István előtt. 6. Nagy Károlynak a magyarok megtérésében való igyekezetéről. 7. Keresztyén vallásra térésökről Geyza és szt. István alatt. 8. Megtérésökkel kapcsolatos mesékről. 9. A magyar korona és királyság származásáról. 10. A magyarok keresztyén vallásáról a X. században. 11. Azon vallásról, melyet a rom. Cathol. vallásra tértökkor követtek. 12. A kun magyarok keresztyén vallásra téréséről. 13. Az ünnepekről s különösen a vasárnapról. 14. A valdensiek hitének a magyarok között fentartásáról. 15. A magyarországi huszszitákról. 16. Az erkölcsök megromlott voltáról a reformatio előtt.

A második könyv czímirata ez:

Liber Secundus, complectitur *Historiam* Reformationis resque ecclesiae in Hungaria et Transilvania Seculo XVI-o usque ad Pacificationem viennensém gestas, quae fuit anno MDCVI. Ál. XVIII, fejezetből. Az 1-ső szól a reformatio alkalmatosságáról. 2. Kezdetéről Magyar- és Erdély országban. 3. Előmeneteléről a mohácsi vész után. 4. Előmozdító okairól. 5. Pártfogóiról Magyar- és Er-

világ által is olvasható legyen. Itt már akár az adatok bőségét s érdekes voltát akár a feldolgozási ügyességet nézzük, a mély buvárt és sok oldalú történet-írót kell benne megismernünk.

erdélyországban. 6. Akadályairól. 7. Az azt terjesztő papokról (be-türendben). 8. A magyarországi ekklesiák számáról. 9. Az erdélyiek-ről. 10. Az erdélyi reformatus püspökökről. 11. Az egyházi kormány eredetéről Magyar- és Erdélyországban. 12. A magyarországi és erdélyi reform. ekklesiák Confessioiról és Cathechismusairól. 13. A szer-tartásokról. 14. Az iskolák eredetéről. 15. A reformatusok és lutheranusok közötti vitákról. 16. Az unitariusok eredetéről Erdélyben s Dávid Ferencz megszenteltatásáról. 17. A jezsuitákról. 18. Az egyház nyomorúságos állapotjáról Báthori Istvántól Bocskaiig.

A II ik kötetben van a munka III-ik könyve e szerint:

Lib er Tertius res ecclesiae in Transilvania et Hungaria a pacificatione Viennensi, anno 1606 conclusa ad compositionem Szathmariensem anno 1711 factam complectitur. Áll XIX. fejezetből. Az 1-ső szől, az egyház állapotáról Bocskai halálától II. Mátyásig. 2. Ferdinánd uralkodásától Leopold uralkodása kezdetéig. 3. Az egyház elnyomott állapotáról Leopold alatt. 4. A reform. ekklesiák állapotáról, s a papok gályára hurezoltatásáról. 5. A protestansok állapotáról Leopold haláláig. 6. A protestansok állapotáról az ausztriai ház uralkodása alatt a Szathmári békekötésig. 7. A reformatus fejedelmekről. 8. A főurakról. 9. Azon reformatus papokról, kik nevöket irás által örökitették. 10. A reformatusoknak a lutheranokkal való vitatkozásáról. 11. Az unitariusokról Erdélyben. 12. A szombatosokról. 13. A Jesuitákról. 14. A négy bevett vallás egyesülésről. 15. Az egyházi személyekről. 16. A zsinatok nevezetesebb határozatairól a XVII. században. 17. A biblia magyar fordításai- és kiadásairól. 18. A magyarországi s erdélyi nyomdákrol. 19. A fejevár- enyedi Collegiumról.

A III. kötetben van a IV. könyv e szerint:

Lib er Quartus complectitur res ecclesiae in Hungaria et Transilvania a Compositione Szathmariensi ad praesens usque tempus. (1765.) Áll XVI. fejezetből. Az 1 szöl: az ekklesiák állapotáról VI. Károly után. 2. A pesti vallási bizottság munkálkodásáról. 3. Az erre jött kir. válaszokról. 4. A vallás állapotáról Erdélyben VI. Károly alatt. 5. A vallás állapotáról Magyarországon Maria Theresia alatt. 6. Erdélyben. 7. A reformatusok politikai - egyházi fötaná-

E művében van letéve a magyar egyházi történetek mezején gyűjtött roppant ismeret-tömege. Gazdag tárháza ez a legritkább és becsesebb adatoknak, legyenek azok erdélyi, magyarországi vagy külföldi íróknál levéltárakban és gyűjteményekben fellelhetők.

csáról Erdélyben. 8. Az egyházköri- és közzsínatokról. 9. A reform. és luther. egyházak közötti vitákról. 10. A reformatus főurakról Erdélyben. 11. A baseli magyar Bibliáról. 12. Az enyedi Collegiumnak a Szathmári bekekötés ótai viszontagságairól. 13. A debreczeni iskoláról. 14. A kolozsvári gymnasiumról. 15. A marosvásárhelyi Collegiumról. Utolsó feljegyzett tény: „Incze Istvánnak mathesis és philosophia tanárrá lett beígtatása, a ki azt Erdélyben legelsőbben tanította Wolf rendszere szerint.

Erről szükségesnek látom megjegyezni a következőket:

Önéletiratában 1765-ből Bod Péter ezt írja róla: „Bécsi Agens Türi Samuel ur volt nálam 19-ik martii három napig; hozta magával Pray Annales Hung. 2-ik darabját; adtam 12 aranyat; mivel ez előtt már sokszor küldött volt könyveket. Elvitte¹⁾ Continuationem Historiae Ecclesiae Libr. IV, közel 200 árkoszt oly végre, hogy Belgiumban azt is, a mi Gerdesiusnál van, kezéhez veszi és nyomtatásra valamely Bibliopolának eladja. stb.“ Tehát a három első könyv már nála, vagy Gerdesiusnál volt, s most elvitte a folytatást — a 4-ik könyvet. De ki nem adták soha, hogy Türi visszaadta volna, arról nincs emlékezés sem Önéletiratában, sem házi diariumában. Ki tudja mi lett sorsuk. Tudtom szerint ma Erdélyben két teljes példány van. Az egyik az enyedi ref. Collegiumé verhenyős színű kemény táblába kötve, metszett bőrsarokkal és szeglettel. A kötetek első bal oldalán mindegyiken ez van írva: Accessit libris Bibliothecae Ill. Coll. N. Enyediensis 1789. A czímlapon fenn az első kötetben e van írva 134 árkos, a második kötetben 110 árkos, a harmadik kötetben nincs ez, de lapszáma ironnal jegyezve 510. — Ezt tanácsos Salamon József ur az enyedi könyvtárból még 1848 előtt használatra kivevén a nagy-enyedi többi könyvek sorsát — a vég elpusztulást — így kerülte ki. Mind három kötetet maga az író átnézte, a hibákat kijavította, sok helyt egész lapokat, sőt íveket írt be saját kezűleg. E példányból csak a IV. könyv XI-XII. fejezete hiányzik. E hiteles, s maga az író által kijavított példányból másoltatott le az, mely Pesten Török Pál superintendens ur bir-

Ugy látszik *Lampe* nyomán indult, s nagy részben az ő adatait is felhasználta, de a míg amaz úgy szólván csak idő rendben egymás mellé fűzi, ez feldolgozza, formába önti az adatokat s azokból önálló és szerves egészet alkot. Többi műveiben a tudomány egyik vagy másik ágához szól e vagy ama részét tilteti át a magyar irodalomba; itt egy addig esaknem parlag mezőt egészen művelés alá vesz. Kutató szelleme a magyar-egyház történelem határait szélében hosszában bejárja s mindentitt erős nyomait hagyja munkásságának; korszakokra derít világot, kérdéseket hoz tisztába, tényeket állapít meg, elítélt emberek s kárhozottatott elvek és idők felől hoz napfényre megigazító adatokat s igazságokat, szóval: mindentitt alapot vet, vagy bevégzett épületet hagy maga után, s ekkép Párizzpápaít, Hanert, Schmeizelt, Timont és Iliát, szóval valamennyi kortársát meghaladván, történetírói képessége s készsége egész nagyságában mutatja ki magát.

tokában van. A másik teljes példány van a m. vásárhelyi Teleki-könyvtárban 1094. 1095. 1096. könyvtári számok alatt, bőrkötésben ily czim alatt: *Petri Bod Historia Ecclesiae Hungariae. Tom. I. II. III. in fol.* Másolat, jó olvasható írással írva, tartalom mutató nélkül, lapozva csak a 4 ik könyv van, (531-l.) Van még két esonka példány, egyik gr. Kemény József gyűjteményében ily czim alatt: *Petri Bod Historia Ecclesiastica Transilvaniae.* Erre elől gr. Kemény ezt jegyezte fel: „*Est solum Liber III. ab anno 1606 usque 1711, et hoc etiam non usque ad finem, in Folio.*“ Hátrább pedig ugyan gr. Kemény ezt jegyezte: „*Continuatio hujus Mspti sed nec haec quoque complete habetur in Mspto Hermanniano*“ — Ez is egyszerű másolat, még pedig a harmadik könyvnek csak első három fejezetét és a IV nek LII. §-át foglalja magában, s az LIII §-ból 6 sort, mely így végződik: „*Bona verba dantur illustri viro intercessori, unde aegidi.* — — —“ Itt vége van. (Lásd *Coll. Majer Msptorum Histor. Tom. XXXVIII. in folio.*) A másik esonka példány az én birtokomban van, ily czim alatt: *Petri Bod Historia Ecclesiastica. Liber Quartus stb. iv alak, három új vastag, lágy kék táblába kötve, az Író saját kézírata; tesz 140 ívet, a lapok számozva nincsenek.*

Azonban hadd közöljek még némieket e művéhez írt előszavából. Itt is legelőbb a nemzet hátramaradottságára mutat rá; mondja, hogy az úgy tekintetik a Krisztus előtti négy ezer évben, mintha nem is létezett volna, csak azért, mert róla emlékezet a közírásokban nem volt. Sőt Krisztus után is ezer évig mély sötétség fedi egyházi történeteit, s a mi van írva, görög és római írók írták. Atila utáni történeteink alig tesznek egy lapot, a vallásra tartozók pedig nem is említetnek. Voltak ugyan a kik ebben fáradoztak — így szól tovább — mint Szilágyi B. István váradi tanár, Kaposi Sámuel abauji tanár, Burius János, Otrókoesi Ferencz, Párizspapai, Haner, s végre debreczeni Ember Pál, kinek adatait Lampe Adolf Frigyes egybeszedte. De munkájának bevégzését egyiknek hála, a közzé tételt a másiknál a hazai mostoha körülmények meggátolták. „Hazámtól távol — folytatja tovább mintegy ihletve — a tudományok szentelt helyein mulatásom alatt, kimondhatlan vágy ébredt lelkemben, egyházi történeteinket megismerni. Megszerezvén az ide tartozó könyveket, miután szomjam kielégítve nem lőn, a jelesebb könyvtárakat felkerestem, a régi kronikákat, különösen pedig a Magyarországgal szomszédos népek írásait, a minők a byzantiumi, osztrák, német, cseh, siléziai, lengyel történetek felől való régi és új gyűjteményeket és irott könyveket megolvassván, egy kis gyűjteményt állítottam össze, s így azokból és hazámba visszatértem után szerzett jeles hazai íróktól kapott munkák segítségével írtam az első könyvet, a másodikat és a többit pedig a Magyarországon és Erdélyben kiadott hasonló munkákból, országgyűlési törvényczikkekből, magán- és közlevél táraiból, káptalanokból és másunnan gyűjtött hiteles oklevelekből. Munkámban sok helyt szó szerént idéztem kútfőimet, a honnan az írásnak némi egyenlőtlensége származott; de az én fő czélom a volt, hogy megértessem.“

E munka ikertestvére, sőt mondhatni ugyanazon munka: magyarul írt egyház történelme, ¹⁾ melynek czélját elő

¹⁾ A magyar nemzet Krisztus urunk születésétől fogva a jelen időkig való ekklesiiai historiája, kidolgozta Bod Péter. Áll két kötetből ivalakban s négy könyvre oszlik. A könyvek részekre. Az I. II. III. könyv és a IV-nek négy

szavában így jelöli meg: „Nekem — úgy mond — ez írásban ezéлом az, hogy a mit eleitől fogva mások a magyaroknak

része §-okra oszlik s foglal magában CCCCLIV §-t. A IV. könyvnek ötödik és további részeinél a §-kra osztás nincs meg. Elöttem két példány ismeretes Erdélyben. Egyik a n. enyedi ev. ref. Collegium birtokában van, bőr sarokkal, kemény táblába kötve 1833-ki másolás. Az I. kötetet Almási Ferencz végzett deák, a II-at Bodnár Károly theologus írták le. A lapszám kitéve egyiken sincs, vastagságuk jó két új. Minő példányból írták nincs kitéve. Ez tehát egyszerű másolat. Másik példány az enyim, mely az előbbiből van másolva. Az eredeti Enyed hamvai közt van.

Ez az egész munka a hason tárgyu latinnak magyar fordítása. Csak a belső elosztás más. Az első kötet magában foglalja az I. II. és III-ik könyvet, mutató táblával. Az I. könyv áll I-VI részből, s magában foglalja a magyarok nevezetét, lakhelyeit, pogány-korszakbeli isteneinek ismertetését, a 8-ik században való megtérésöket, N-Károly ebeli fáradozását. A II-ik könyv áll X. részből, az első szól a magyarok megtéréséről a 10-ik században, a továbbiak az ezzel egybekötött mesés dolgokról, a magyar korona és királyság eredetéről, a magyar királyról s a magyarok vallásának a görög vallással való rokonságáról, a kún magyarokról, az innepekről és vasárnapról, a valdensiek hitéről, a a husszitákról, az erkölesöknek a reformatio előtti megromlottságáról. A III-ik könyv áll XVII részből, az első szól a XVI-ik században Magyarországon történt dolgokról a bécsi békekötésig (1606) s jelesen az első rész a reformatio alkalmatosságáról, a továbbiak a reformatiónak Magyar- és Erdélyországban elterjedéséről a mohácsi vész előtt és után, a reformált főrendekről, a reformatio akadályairól, a reformált tanítókról, a zsinatokról, a magyarországi ekklesiákról, a Confessiokról és Catechismusokról, az éneklésről, az iskolákról, a reformatiora indító okokról, a vallásos vetélkedésekről a lutheranusokkal, az unitariusokról, a jezsuitákról, az ekklesiák nyomoruságaival Báthori Zsigmondtól Boeskaikiig, az új kalendariumval való bajokról, az időszámálási tábláról.

A második kötetnek nincs mutatója; magában foglalja a IV. könyvet, szóll az ekklesiái dolgokról Erdélyben és Magyarországon 1606-tól 1711-ig a szathmári békekötésig. Áll XV. részből, az első szól az ekklesiák állapotáról Boescai halálától II. Mátyásig, az az utániak II. Ferdinánd alatt Leopold uralkodása kezdetéig, a pro-

Istenhez térésekről, isteni tiszteletekről, ekklesiai dolgairól egy vagy másképen megírtanak, azokat egybeszedve, az maga nemzete állapotját tudni kívánó keresztyén magyar Izraelnek eleibe adjam azoknak summáját. Előre pedig szükség lesz némelyeket a magyarok régi nevezeteikről, lakhelyeikről stb. megjegyezni, hogy aztán a következők mind jobb móddal adathassanak elő, mind pedig jobban megértethessenek.“

E két mű tartalmának ismertetése, a kettőnek csaknem ugyanazonságát világosan mutatja. Lényegesen csak abban különböznek, hogy egyik latin, a más magyar nyelven van írva és hogy a latinban sok czikk bővebb mint a magyarban, és megfordítva, továbbá, hogy a magyar szövegü csak a szathmári békekötésig terjed. Ily részletes ismertetést több okoknál fogva láttam szükségesnek. Először, mert íróink e műveket gyakran megkülönböztetés nélkül idézik, holott ebből zavar következhetik. Másodsor, mivel az az író szellemi munkásságának nagy mérvűségét azok előtt is kétségtelenné teszi, a kik azt épen nem, vagy kevéssé ismerik. Végre pedig annak könnyebb kitanulhatására, hogy miután azok kinyomtatathatását nem eszközölhette, a nagyobb fontosságú cikkeket kiszakasztva formába öntötte, s kibővítvén mint önálló műveket ő vagy barátai kiadták. Így tétetett közzé a már fennebb említett Biblia historiája czímű könyvében a Biblia magyar fordításairól és kiadásáról való czikk (a latin Eccl. Hist. II. kötete III. könyve XVII. fejezetéből kivonva). Így született a Smyrna isz.

testansok nyomorúságáról Leopold alatt, a 10 évig tartó protestans üldözésről s a papok gályákra vitetésekről, a protestansok állapotjáról Magyarországbán Leopold haláláig, az erdélyi reformatusok állapotjáról az ausztriai ház alatt Leopold haláláig, a reformatus erdélyi fejedelmekről, az író reformatus papokról, az erdélyi reformatus püspökökről, a magyarországiakról, a reformatusok és lutherannok közötti vetélkedésekről, az Unitariusokról, a szombatosokról, a jezsuitákról, a négy bevett vallások egyesüléséről, a fehérvár-nagy enyedi Collegiumról. Utolsó feljegyzett tárgy az: „hogy 1736-ban főgondnokká lett báró Kemény Sámuel, doboka megyei főispán, és Alvinczi Gábor gubernialis secretarius.“

Polykárpus című könyv¹⁾ (a latin Hist. I. kötete II. könyve X. fejez. a II. kötet III. könyve XVII. fejezetéből kiirva). Továbbá így

¹⁾ Smyrnai szent Polikárpus, avagy sok keserves háboruságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi reformatus püspököknek historiájok, melyet ez keresztyéniségben végszegelet, sokszor tatár égette, török hammazta országnak szennyes köporai közül egybeszededetett F. Tsernatoni Bod Péter, a M. igeni Ekklesiában a Krisztus szolgája. I—XX. 1—216 lap, igazítással 217. mutató táblával 8-ad rét. Az év nines kitéve, de eddig a püspök helybenhagyása keltéből következtették, hogy az 1766-ban jelent meg.

Azonban Önéletiratában ez tisztán meg van határozva. „Nyomtattattam — úgymond — „1766. Enyeden Sm. sz. Polykárpus t ezer exemplárt; árkossát félpotrájával fizetvén fl. hung. 225. Tiszt. Berzetei József uram adott bele f. hó 5 dr. 10; küldött kezembe mlgs gr. Teleki László ur ennek nyomtatására 217 m. for. melyekről adtam ilyen recognitiót: A Mlgs R. sz. Birodalombeli gr. széki Teleki László ur ő nagyságának, a cs. és kir. apostoli Felségnek erdélyi királyi Guberniumában belső Tanácsának és Erdélyben főpohárnok mesterének, b. e. kegyes házastársának a néhai gr. Rádai Eszter asszonynak édes férjének akarátja szerént tett testamentumi rendelkezésének gyümölcséből smyrnai sz. Polikárpus nevű könyvecskének kinyomtattatására adott a mlgs fennebb nevezett gróf ur kétszáz tizenhét . . 217 m. forintokat, melyeket hozott kezembe tiszt. Szathmári Mihály uram. Melyet bizonyítok ezen írásom által keresztyéni jó lélekkel ezen áldott igaznak örökkévaló jó emlékezetére. Küllőváron a generalis synodus alkalmatosságával sz. Iván havának XI-ik napján 1766-ik esztendőben. Bod Péter.“

Ugyan ide azt jegyezte fel: „Gróf Kendefi Elek hunyadvármezei főispán ur ajándékozott nekem könyvnyomtatásra 100 . . száz m. forintokat d. 24. junii a feredön.“

Házi Diariumába pedig azt jegyezte: „Smyrnai sz. Polykárpus nyomtatódott ki az enyedi sokadalom tájban 1000 exemplár, az ára ment fl. hung. 225 árkossát félpotrájával számítva — volt XV árkos, kifizettem Enyeden f. hó 220 dr. 66. Vettem kezemhez elsőbben 332 exemplárt, elajándékoztam 77.

jött ki nyomtatásban Erdélyi Féniks¹⁾ című kiadványában ama becses czikk a magyar- és erdélyországi nyomdák-ról (a latin *Histor. I. kötete II. könyve 18-ik fejezetéből*) Igy lőnek felvéve később megjelent a hátrább tüzetesen említendő Magyar Athenas című művébe (a latin *Histor. Eccl. III. kötete III. könyve 9-ik fejezetéből*) s protestans tudósok és írók; Gerdesius *Scrinium Antiquarium* című könyvébe; *Tractatus de primis reformatoribus in Hungaria et Transilvania* (*Hist. Eccl. I. kötete II. könyve 7-ik fejezetéből* és ismét: *De patronis de formationis in Hungaria et Transsilvania* című cikkei. *Hist. Eccl. I. kötete II. könyve 5-ik fejezetéből.*²⁾ Végre halála után nyolcz évvel

¹⁾ Erdélyi Féniks Tóthfalusi Kis Miklós avagy prof. Pápai P. Ferencznek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról a Tóthfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei, melyeket mind az magyarországi és erdélyi könyvnyomtató műhelyekre és könyvnyomtatókra, mind nevezetesen a Tothfalusi Kis Miklós életére és jó emlékezetére tartozó szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén, világ eleiben újabban kibocsáttatni kívánt F. Tsernatonni Bod Péter. Nyomtatott 1767 Eszt. 1—51 lap 8-ad rét.

Erről önéletiratában ez áll: „Tiszteletes Málnási László Uram (Lásd ismertetését M. Athenas Toldozás című toldaléka 355 lapján) ajándékozott nekem könyvek nyomtatására a magából 1767. eszt. die — may száz m. f. 100. melyeket fizetett ugyan az M. Athenásért, de azzal jött világra az Erdélyi Féniks, melyért fizettem fl. hung. 48. dr. 96.“

Házi diariumában pedig ez: „Erdélyi Féniks, Tóthfalusi Kis Miklós emlékezete, nyomtatta Kis György Enyeden 1000 exemplárt, árkossát másfél pénzért, ment az ára ad fl. h. 48. dr 96. Kezembe adta 14 may.“

²⁾ Megtalálható a m. vásárhelyi könyvtárban 302, 303, 304 és 305 számok sily czim alatt: *Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova, ad Historiam Reformationis Ecclesiasticam praecipue spectantia. Inseruntur Tractatus varii generis, Epistolae, Orationes, Biographia, et simil. Sive nunquam antea editae, sive ita factae rariores, ut pro ineditis haberi possint. Groningae et Breae. Apud H. A. I. Spondan et G. W. Rump. Bibliopolas.*

Sófalvi József nevű barátja és tisztelője: „*Historia Unitariorum in Transilvania* ¹⁾” című művét, (a latin Hist. I. kötete II. könyve XVI. fej. és a II. köt. III. könyve XI. fejezetéből) adta ki.

Ajánlja a porosz királyi tudományos Akadémia gondnokainak, elnökének és tagjainak: Daniel Gerdes SS. Th. Doctor et Professor in Universitate Groning-Omlandica (Ommelandia=*Frizia* tartományának neve Groninga körül) 4-edrét. Az első kötet megjelenési éve MDCCLVIII. Áll 8 kötetből, minden kötet két részből. Vannak magyar történetre vonatkozó czikkek az I. kötet 373. II. köt. 751, a VI. köt. 508—559. lapjain. Bod Péter említett két értekezése a VII. kötetben jelent meg MDCCLXII—III-ban, mely foglal magába 1—750 lapot, s a Bod Péteré van az I. rész 133—174. és a II. rész 346—374-ik lapjáig. Gerdes előszóval közli, melyből némieket ide igtatni szükséges. „A kezeid közt levő értekezés — így szól a tudós szerkesztő — Erdélyben Igenben paposkodó tudós Bod Péternek *Historia Ecclesiastica Hungariae et Transilvaniae* című sok munkával és különös szorgalommal dolgozott nagyszerű művéből van véve, melynek kézírata az én írószekrényemben van, s ott várja a megjelenhetés vidám napját. Ajtai Mihály enyedi tudós hittanár küldötte volt Honert János leydai híres tudorhoz ezelőtt körül-belül hat évvel, a végre, hogy annak kinyomtatását eszközölje. De nem akadt kiadó. E közben a jeles férfi meghalt, s a felküldő jónak látta, azt hozzám tenni át, hasonló végre. Én sem voltam oly szerencsés, hogy találhassak kiadót. Miért is, hogy az olvasóval legalább megízleltessem ezen nevezetes művet, jónak láttam, abból két cikket közölni; és ezt annyival bátrabban és szívesebben teszem, mivel az nem csak a magyarországi reformatio teljesb ismeretére vezet, hanem tárgyánál fogva mindenkit képes gyönyörködtetni és oktatni. E cikkeket úgy igtatta be a tiszteletre méltó férfi, hogy a rend minden megzavarodása nélkül, külön is közölhetők s gyönyörrel olvashatók. stb.”

¹⁾ *Historia Unitariorum in Transilvania, indea prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis Concinnata per Petrum Bod de F. Tsernáton, dum viveret Ecclesiae Reformata M. Igeniensis V. D. M. in Transilvania, ac primum quidem dioeceseos ejusdem nominis, mox Synodi generalis notarium, ex Msspto auctoris nunc primum edita. Lugduni Batavorum. Impensis Joannis le Mair. Anno 1776. 1—VIII. 1—187. lap. 8-rt*

Smyrna-i sz. Polykarpus-hoz írt előszavából némelyek közlését célozomra tartozónak látom. „Leírtam — úgymond — a mennyire lehetett röviden püspökeink életeknek lefolyását: mit eselekedtek, mit szenvedtek a haza változásai közt, hol laktak s multak ki? Néha fordulnak elő a haza dolgai is, a melyekbe azok is hivataljokra nézve beleelegyedtek... Senkinek sérelmére, gyaláztatjára nem szándékoztam csak egy szót is ejteni, hanem az Isten dicsőségét abban is terjesztetni, és a jó embereknek jó emlékeztetjeket fenntartani. Tisztességes ember szemétdombon hivalkodni nem szereti, mikor jó illatu virágokkal teljes kertben mulathat. Ugyanazoknak megeshetett fogatkozásain az olvasót megállítani nem céloztam, sőt inkább, hogy az ő virtusoknak és jó eselekedeteknek édenkertjébe bevívén, ott gyönyörködtesse magát azok szemlélésével... Avagy Isten is nem a feledékenység tengerébe kívánja-e meríteni az emberek erőtlenségeit?”

A könyvnek három része van. Az elsőben le van írva a püspökségnek általában — a másodikban az erdélyi s jelesen a reformált püspökség eredete — a harmadikban kezdődik a püspökök sora Alesius Dénesen, s mindegyiknek élete s püspöksége alatt az egyház beléletében és külső viszonyaiban történt nevezetesebb változások egy-egy részben vannak tárgyalva a XXIV-ig, Verestói Györgyig (1765); a tárgytól el nem térve, személyekkel keveset bajlódva, kronistai modorban van inkább írva, mint bírálólág, de a létező adatok mindenünnen összekutatva s feldolgozva. Mondanom sem kell, hogy mindezt a tudós világ nagy tetszéssel fogadta.

Ily gondolkodás- és írásmód mellett feltűnő azon üldözés, melynek az író részben e könyveiért ki volt téve, a mit fennebb ismertettem. Személye ellen volt-e az inkább intézve mint a könyv tartalma ellen? Őtet akarták-e büntetni, vagy másokat az írástól elrettenteni? — meghatározni nehéz. Tán mindkettőnek vegyülése volt. Vagy ama mondat teljesebék be itt is: *Habent sua fata libelli.*

Azonban Bod Péter munkás szelleme itt sem nyugodt meg. Mint a sas, mely a földről felszállván, előbb alant körben kering, később mérföldnyi magasságba emelkedik s körforgásával csaknem túlhaladja a láthatárt: úgy ő is az ediginél magasabb és egyetemibb álláspontra emelkedett, egy tágasb és az egész ha-

zát érdeklő téren folytatta munkásságát: a hazai köztörténetek mezején. S ennek is oka a magyarnép jellemében, ismeretkörünek tágulásában s az ő tökélyre törekvő nemes természetében van. Az alatt míg ő az egyházi történelem mezején dolgozott, könyvre könyvet adott ki, miket akkora számban vett és olvasott a még akkor párányi magyar olvasó közönség, hogy ma, a megtízszereződött számnak is becsületére válnék, s ekkép mintegy téjjel és mézzel táplálta közönségét: ez alatt író és olvasói egyiránt férfivá növekedtek. A mint biblia históriai dolgozataiból születtek egyház-történelmi nagy művei: úgy voltak ezekből létesítendők s részint létesültek is hazai köztörténeti nevezetes dolgozatai, melyek némely történelmi kérdést csaknem kimerítőleg tárgyaltak. Ilyenek:

1.) *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia* czímű latinul írt műve, ¹⁾ melynek mind tárgya, mind feldolgozása a legnagyobb figyelmet érdemli, mivel azt már ma, az adatok hiánya miatt úgy megírni nem lehetne. Előszavában munkáját azzal indokolja, hogy mivel az Oláhokról eddigelő oly kevesen írtak, sőt egy Lucius Dalmatán és Timonon kívül alig is emlékeztek meg róluk: azért ő ez elmellőzött nemzet közönséges, nevezetesen pedig a rom. Catholiensokkal 1698. kezdődött egyesítése történeteit a feledékenységtől meg akarta menteni. E műnek két része van: az I-ben tárgyalva van az Oláhoknak általános története u. m. 1.) Eredetük. 2.) Vallásuk. 3.) Egyházi férfiak. 4.) Zárdáik. 5.) Templomaik s isteni tiszteletük módja. 6.) Ünnepeik. 7.) Bőjtjeik. 8.) Menyegzői szertartásaik. 9.) A

¹⁾ *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia, in qua populi valachici in Transilvania status Civilis et ecclesiasticus, profani item et sacri ritus, praecipue vero unionis cum rom. Catholicis inde ab anno 1698. adtentatae et ad praesens usque tempus magno nisu, variis modis procuratae momenta enarrantur ac exhibentur. Auctore Petro Bod de F. Tsernaton V. D. Ministro. Kész mű. Áll 1—603 lapból 4-edrétben előszóval, tartalom nélkül. Megvan az én gyűjteményemben is, melyet a szerző eredeti kéziratából másoltam le. Megtalálható még az unitáriusok kolozsvári collegiumában, a Gedő-féle könyvtár P. osztályában. II. polcon, 36. szám alatt. A példány, melyből másolták, nincs kijelölve.*

keresztség közöttük. 10) Az úri vaesora. 11) Peniteneziáik. 12) temetkezésök. 13) Pománáik. A II-ban: az oláhoknak Erdélyben a más vallásokkal való egyesülése történetei, jelesen 1-ször a nemzeti fejedelmek alatt a reformátusokkal 2) A római Catholicusokkal 1431 – 1764-ig. 3) Károly alatt. 4) Mária Theresia alatt. 5) Az oláhok mozgalmairól Sofron nevű izgató kaluger pap alatt. 6) Az oláhok ügyében kinevezett Buccov-féle bizottságról, Buccov haláláig, a mi 1764. május 18-án történt.

2) *Siculia Hunno-Dacica* ¹⁾ Egyike tanulságosabb műveinek, latin nyelven írva, tárgyazza a székely földleírását. Oszlík 14 fejezetre. I. a székelyek eredete és régisége. II. Földjük, székeik. III. Háromszék és az oda való fő király bíróság. E szék falvanként egészen le van írva. IV. Csikszék. V. Udvarhely-szék. VI. Maros-szék. VII. Aranyos-szék. VIII. A székelyek hajdonkori állapotja, IX. A székelyek elvesztett és később visszanyert szabadsága s többféle viszontagságaik. X. Az ausztriai kormány alatti állapotjuk. XI. A székelyek ősi szokásai és törvényei. XII. A székelyek legfőbb tisztviselője vagy ispánja. XIII. Vallása. XIV. A székelyek tudományossága s régi betűik. Nincsenek benne új adatok, de az addig ismertések gondosan vannak összeállítva, s józan ítélettel megbírálv. Benkő *Imaginationis Siculicae* című munkája, kivált pedig *Specialis Transilvaniájában a Terra Siculorum* című rész sokat foglalnak ebből magukban.

3) *Gellius Transilvanicus* című ²⁾ részint magyar részint latin nyelven írt s kéziratban levő adatgyűjteménye.

¹⁾ *Siculia Hunno-Dacica*. Áll 1—125 ívrétü lapból. Megvan a m.-vásári Teleki könyvtárban 1028. szám alatt: *Collectanea Hungarica* című gyűjteményben, a 14. pont alatt.

²⁾ *Gellius Transilvanicus*, seu *observationum historicarum sacri ac civilis argumenti, praecipue ad historiam nostri temporis et res transilvanicas facientium CENTURIAE*. Quas ut otinando negotiaretur in litteras retulit Petrus Bod de F. Tsernaton V. D. Minister Magyar-Igeniensis.

Ez kéziratban megvan a m.-vásárhelyi könyvtárban 1511. könyvtári szám alatt, világoskék kemény kötésben, veres hátezi lappal. E mellé van kötve *Gellius Molnarianus*, —miről hátrább lesz szó

Ide sorozhatónak vélem egy kis saját kezűleg leírt kronikai jegyzését,¹⁾ melyről csak azt lehet tudni magából a jegyzésből, hogy az Bod Péter kézírata; honnan írta egybe, nem jegyezte meg. Érdekes adalékok az illető évek történelméhez.

A könyv 4-edrét alaku, széle metszetlen, kevés kivétellel Bod Péter kézírása. Balfelől a lapokon mindenütt e van felül írva: Gellius¹⁾, jobbról pedig nagyobb részint: Transilvanicus, néhány lapon: Dacicus; három lapra ez is rá van írva Cent. I. Az egészet az író maga számozta; terjed 1—409 lapra, a 186—87 lap között valamint a 190 lap után is valami hiányzik, de ez a lapok számozása előttinek látszik. A második rész (Gellius Molnarianus) elibe egy nyomtatvány van kötve, mely annak természeténél fogva az első részbe (Gellius Transilvanicus) a 214—15 lapok közé lett volna kötendő. Tán vétségből lön ide fűzve. Mint majd minden művének, ennek is jelszava — motto — van és belső címlapja, szintaz, a mi a táblán kívül van, hatszoros vonallal négyszög alakban körülvéve. Áll két Centuriából; az első foglal magában az 1. laptól a 164-ig száz adatot vagy cikket; a legelső 1573-ról van: *Suspirium Francisci Davidis ad Christum*, latin nyelven költ 1573, ápril 22-én; a legutolsó 1763-ról Békesség tractája Mária Theresia és a prusszus király közt. A második Centuria terjed a 165—409 lapig; áll százhat adatból vagy cikkből; első *Epigramma de moneta in Coronatione Caroli Septimi* (latin versekben), az utolsó: a tordai quartáról, artie. 1. 1690. Ezután van 11 cikk, szám nélkül, vegyes tartalmu. Ez egy valódi kincses tár. Sokat vett fel műveibe, jelesen a hátrább ismertetendő *Hungarus Tymbaules* című könyvében több itt közlött sirvers és emlékirat megvan, de azért ennek becsét egy e korszakban dolgozó erdélyi történetíróra nézve meghatározni nem lehet.

¹⁾ Némely Erdélyben történt dolgoknak 1676. esztendőőtől fogva való feljegyzése. Ily című — hátrább ismertetendő könyvből: *Consistorialia* stb. két iv és három levél. 4-edrét. A legelső adat martius 31-ről van MDCLXXVI-ból, a legutolsó 1718 ból. A végső lapon van négy kis vers: a tavasz-, nyár-, ősz- és télről, s legalól ez: 1698. esztendei *calendarium* ból. Ez, és azon körülmény, hogy pár helyt kalendáriumból való la-

Továbbá a Magyar- és Erdélyország történeteiről irt munkák és írók bíráló ismertetését.¹⁾ Ennek czéljáról előszavában azt írja, hogy a ki a magyar történeteket ismer-ni akarja, szükséges, hogy a legjobb írókat vegye kalauzúl, mert ezeknek ismerése a tudásnak már egy részét teszi.

E munkára—úgymond tovább—ő a kezdők kedvéért vállalkozott, s műve első részében a történetírási gyűjteményeket ismerteti öt fejezetben; jelesen az elsőben: 1) A Sám-boki gyűjteményt, 2) a Bongarsiusét. 3) a Schwandnerét. 4) Bélét, 5) a Zwittinger, Soterius és Schmeitzel gyűjteményeit. A másodikban 8 fejezet-

pok is vannak belefűzve, azt sejtetik, hogy valamennyi jegyzés, régi kalendáriumokból való.

¹⁾ *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia, in qua auctores veteres ac recentiores, qui Historiam Hungariae ac Transylvaniae integram vel ex parte, civilem aut ecclesiasticam, adcurate vel minus tradidere, cum crisi plerumque recensentur. Opera et studio Viri Clarissimi Petri Bod in ecclesia reform. M. Igeniensis V. D. M. Sardini. Anno MCCLXVIII. 4-cdrét, kézírásban. Előszó I—VI, tartalom 1—130. Megvan ez gr. Lázár Miklós könyvtárában; a gr. Kemény József kéziratai között: Collectio Minor Mscriptorum Historicor. T. XXVIII. Nr. 1, végre a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban, két példányban; először 1510—B. szám alatt, világos kékes keménytáblájú kötésben, veres hátezzimmel; latinul van írva, terjed 1—96 lapra 4-cdrétben. Ez egészen Bod Péter kezeirása, a lapok számozva is vannak tőle. Hozzá van kötve még egy latinul irt esonka dolgozat Erdélyről; ez más írás, czímje: *Liber I. Literarius*. Ezután van *Cap. I. de scriptoribus Rerum Trannica*. Áll 24 lapból s 35 §-ból. Tovább megint Bod Péter saját kezeirásával: *Synopsis Historiae Litterariae Hungariae*. Alább: *Pars prima: De Scriptoribus rerum theologicar*. Latinul van írva és vázlatnak látszik. Másodszor megvan ugyan e dolgozat, ugyanazon szám és A. jegy alatt. Ez is 4-cdrét kemény kötésben van, hátírrattal. Az 1-ső lapon van gr. Teleki Sámuel név aláírása, s a czímlapon a „recensentur“ szó után, ugyan a gróf kezeirásával: *Opera et Studio Viri Clar. Petri Bod in Eccl. ref. M. Igeniensis. V. D. M.* Lejjebb a másoló írása: *Sárdini Anno MDCCLXVIII*. Ebben az első lapok oldalszélein gr. Teleki Sámuelnek is vannak jegyzései.*

ben az írókat, és pedig 1) azokat, kik a magyarok őskoráról írtak. 2) A kik sz. Istvántól Mária Theresiáig. 3) A kik a királyok viselt dolgairol, a hadakozásokról, országgyűlésekről írtak az 1000 ik évtől, koráig. 4) A geographiai és topographiai írókról. 5) Azokat a kik a régi Dáciáról. 6. Kik az új Dáciáról vagy Erdélyről. 7) A kik Magyar- és Erdélyország egyházi történeteiről írtak. 8) A Magyar- és Erdélyországot tárgyazó kéziratban lévő történeti kéziratokról; ilyet 29-et számlál elő a következő sorban: 1) Joannes Decius Barovius (sintagma Institutionum). 2) Steph. Szamosközi, (Historia). 3) Casparus Boithi (de rebus gestis magni Gabr. Bethlen. 4) Franciscus Mikó (de rebus gestis Sigismundi Báthori). 5) Eustachii Gyulafi (Commentarii de rebus gestis sui temporis). 6) Martini Opitii (Dacia antiqua). 7) Davidis Fröhlichii (Chronologia Pannonica). 8) Joannis Gálfi (Historia sui temporis). 9) Ambrosii Simigiani (Histor. Rer. Hungar.) 10) Joannes Kemény) Vita propria). 11) Joannes Bethlen Cancell. (Continuatio Historiae ab anno 1663 usque 1674. 12) Nicolai Comitis Bethlen (Descriptio propriae vitae) 13) Michael Cserei (Vera Historia Transilvaniae). 14) Georgius Haner (Historia Daciae antiquae). 15) Andreas Seharsius (Ordinata Digestio Status Saxo. eccles. in Transsilvania). 16) Martinus Schmeitzel (Notitia Transsilv). 17) Ejusdem (Notitia Hungariae), 18) Ejusdem (Bibliotheca Hungarica). 19) Ejusdem (Anecdota ad Hung. et Transsilv. Statum internum spectantia). 20) Ejusdem (Antiquitates Transilvaniae). 21) Davidis Hermanni (Juris prudentia Ecclesiastica). 22) Ejusdem (Annales rerum Transilvanico — Ecclesiasticarum). 23) Ejusdem (Annales rerum Transilvanicae politici). 24) Joannis Burii (Historia Hungariae Ecclesiastica). 25) Joannis Rezikii (Gymnasio-logia). — 26) Historia Hungariae eccl. Scholastica. Danielis Krmani. 27) Gabrielis Hevenesi (Thesaurus.) 28) Francisci F. Otrokosi (Collectiones variae.) 29) Miscellanea Collectaria, ubi inter alia aliquot Centuriae Epistolarum Regis Hungariae Mathiae I. et Principis Gabrielis Bethlen continentur.

E nemű műveihez tartozik mint kútfő tanulmányozási munka: Gróf Bethlen Kata magyar bibliothekájáról készített lajstroma ¹⁾

¹⁾ Gr. Bethlen Kata magyar bibliothekájának lajstroma. A m. Váserhelyi Teleki-könyvtárban 12 szám alatt

melyről csak annyit kívánok megjegyezni, hogy e könyvtári lajstrom egyik forrása volt vallási és egyház történeti műveinek, valamint a M. Athenasban letett bibliographiai széles ismeretének is.

Végre czímöknél fogva szintűgy ide sorolhatók a következő eddigelő előttem ismeretlen munkái: Polycarpus sive monumenta varia, ¹⁾ Cartophilax (historicus) igniensis, ²⁾ Notitia Hungariae geographico-politica, ³⁾ Pelologus seu monumentorum superioris seculi authenticorum collectio ⁴⁾ Cinnus Academicus (vegyes dolgok gyűjteménye) ⁵⁾ Füveskert, kétkönyv-

kemény kék táblába kötve, veres hátczímmel jegyezve 4-edrét alakban látható Bod Péternek saját kezével írt ily czímű munkája: „MAGYAR BIBLIOTHEKA, avagy mindenféle, kiváltképpen pedig theológiára tartozó magyar könyveknek listájok, melyeket maga számára gyűjtögetett a méltóságos gróf asszony bethleni BETILEN KATA asszony, a néhai idvezült r. sz. b. beligróf ur széki Teleki József uram, a maga idejében Fejér vármegyének érdemes főispánjának árva özvegye. Kiözvegységének már XXII. esztendejét Istennel való társalkodásban és jó könyvek olvasásában, Isten és emberek előtt való kedvességben tölti. A melyeknek ily * csillagoeska van elejekbe téve, azok nem találtnak, a mlgos asszony bibliothekájában, hanem a magam catalogussából tettem ide.“ Az egész magyar nyelven van írva, 30 nem számozott levelen, vagy 60 lapon. Az írók betűsorban vannak, s nevök után következnek munkáik czímei, és hogy azok hol, melyik évben s hányszor adattak ki. Végén e jegyzés áll: „Mostan Göttingában mulatozó kedves jóakaró barátja Halmágyi István uram kérésére, Magyar-Igenben írta junius 1-ső napján 1752. eszt. M.-Igeni pap Felső-Tsernaton Bod Péter.“ A czímlapra elől gr. Teleki Sámuel, saját kezével ezt írta: „Autographum Viri Claris. Petri Bod.“

¹⁾ Döbrentei közleménye az „Erdélyi Múzeum“ 1816-ki VII. füz. 182-ik lapon, 9. sz. alatt.

²⁾ Ugyanott, 11. szám alatt.

³⁾ Ugyanott 12. sz. a.

⁴⁾ U. o. 14. sz. a.

⁵⁾ U. o.

ben, ¹⁾ Magyar Grammatica, ²⁾ Lexicon Glossarium, in quo voces historiae juridicae redduntur hungarice, ³⁾ Vespera Hévízienses. ⁴⁾ Ezen művei- és gyűjteményeiről esodálatos, hogy sem Benkő, ki neki úgyszólván tanítványa volt Transilvaniájában, ⁵⁾ sem az akkor tájban élt és írt Seivert erdélyi tudósokról való tudósításai-ban ⁶⁾ e munkák tartalmát ismertető részletesb említést nem tettek, sem pedig e század elején Döbrentei, a nagy emlékezetű tudósnak fiától kapott felvilágosítások nyomán ⁷⁾ azok mivoltáról, terjedelméről és hol megtalálhatóságokról értesítést nem adott. Kedvetlenül kell kimondanom, hogy valamint írott adatokból, úgy gr. Kemény, Mike, s a magam gyűjteményéből ezekre nézve a leggondosabb nyomozás után is, semmi felvilágosítást nem kaphattam. Vajjon azok is az 1848-ki n.-enyedi szomorú katasztropha áldozataivá lettek? Vagy tán más ezimek alatt mások nevét örökítik irodalmunkban? Vajha e kételyemet, s a halhatatlan érdemű férfi művein s ekképen irodalom-történetünkön is borongó eme homályt, egykor egy szerencsésebb nyomozónak eloszlatni sikerülne!

E — merem mondani — bámulandó sokaságu gyűjtemény és kész dolgozatok — úgy látszik — részint elemei voltak kész és nyomatva is megjelent s csaknem naponkint készült műveinek, részint pedig anyag és előkészület valamely nagyobb szerű köztörténelmi mű megírásához, a mire azonban a Gondviselés — nemzetünk nagy kárára — neki érkezést és életet nem adott. E tér egyedül az, melyen való munkássága, úgyszólván, derekán szakadt meg.

¹⁾ U. o. 10. sz. a.

²⁾ U. o. 13. sz. a.

³⁾ U. o. 15. sz. a.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Benkő Transilvania Generalis. Pars II. pag. 461—464.

⁶⁾ Johan Seiverts. Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Presburg 1785.

⁷⁾ A Döbrentei szerkesztette „Erdélyi Múzeum“ fennebb idézett és több lapjain.

Szerencsésebb volt a másik — ezzel egy természetű s egy ezélből is mivelt — mezőn: a hazai irodalom történetéhez való előkészületeiben s végrehajtott munkáiban. Jövőbe beható elméje jókor átlátta: mily nagy kincset bír a haza tudománynyal foglalkozó tanult fiaiban. Látta ő, hogy ezek után megy a nép, ők ültetik át a külföld műveltségét, vagy fejtik ki benn az ismereteket, ők képezik a nemzeti polgárisodás hévmérőjének fokait, az ő életök s munkásságuk mintegy tükörben mutatja a közerkölesiségs hazai tudományosság állását; s ekképen az ő hírnevök a hazáival karöltve jár, dicsőségök a haza dicsősége.

Ez irányban irt művei egész sort képeznek. Legnevezetesebb s mint ilyen, legelső helyen említendő a Magyar Athénás¹⁾ című, melyet ajánlott Teleki József, Sámuel és Ádám grófnak. Ez ajánlat, ügyszólván apotheosisa a Telekiek tudomány-szeretetének s új vonásokat ad Bod Péter jelleméhez. Azon Teleki Mihály utódainak mondja őket, a ki 18 év alatt 18 ifjat taníttatott külföldi akademiákon, kinek legkedvesebb barátai a jeles papok és tanárok voltak, a ki a külföldi tudósoknak ajándé-

¹⁾ Magyar Athénás, vagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami világ eleiben boesátott írárok által ismeretesekké lettek s jó emlékezeteket fenhagyták, históriájok, melyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybeszedegtetett és az mostan élőknék s ezután következőknék tanuságokra s jelen való felserkentésekre közönségessé tett F. Tsernátoni Bod Péter, a m.-igeni ekklesiában Krisztus szolgája stb. 1766. A nyomtatás helye nincs kitéve. S épen ezért volt a kormány részéről a fennebb előadott hosszás és szigorú nyomozás.

Önéletirata és házi diariuma tisztán felvilágosítanak ez iránt. Az elsőben ezt írja: „a Magyar Athénást nyomtattattam s jött világ eleibe 1767. eszt. nyomtattak 1000 exemplárt, fizettem érette flor. hung. 360.” Más helyen: A Magyar Athénást nyomtatták Szebenben, végződött el májusban. Ismét más helyen: Az Athénást ajánlottam gr. Teleki József, Sámuel és Ádám uraknak, az utolsó 11-ik junii ajándékozott 60 frt. Diariumában pedig ezt írja: A M. Athénást nyomtatta Sárdi uram ... kezemhez vettem 25. maji; magam vittem el Kolozsvárra 80 exempl. aug. 17. 1767

kot küldött, hogy az erdélyi ifjak iránt rokonszenvvel legyenek; azon Teleki Sándorénak, a ki házi ezüstjét verette pénzzé, hogy külföldre ifjakat küldhessen, s egy remek török kardját adta Leopold királynak azért, hogy engedélyt adott a végre, hogy az 1704-ben elpusztult enyedi collegium megépítésére Angolhonban segédelmet gyűjtsenek; végre azon Teleki Pálénak, a ki számtalan külföldi akademiát járt megtanulás kedvéért — s végre rájok tér át, a kiknek könyvét ajánlja. „Eleikről szállott tehát“ — így szól lelkesedve — „Nagyságtokra a tudományok szeretete, de magok is éj-napi fáradsággal szerezték meg azt. Megvan Nagyságtokban is az, a mi ezekből foly, hogy azokat szeressék, becsüljék s velek társalkodni kissebbségnek ne tartsák, sőt igyekezetekben elősegítsék, a kik a tudományokban fáradnak. Én hozám is“ — folytatja tovább — „ámbar méltatlanhoz, kiben nem tudomány, csak annak szeretete van, Nagyságtok eleitől fogva jó indulattal voltak, melyet, hogy örök emlékezetben hagyjak a magyar nemzetben, ez kis könyvecskének uri nevekre való írásával, és az Nagyságtokhoz való háladatosságom emlékoszlopává emeljem, illendő, sőt szükséges dolognak tartottam. Jó igyekezet az inkább, mint könyv, mivelhogy eféle írások a mi hazánkban nem voltak sem deák nyelven, annyiival inkább a mi született nyelvünkön.“ Ezután Zwittinger munkáját¹⁾ és Rotarides M. H. töredékét²⁾ említi meg, kik mindketten csak némi részt közlöttek abból, a mit tudtak s leírni akartak. „Én is szándékoztam“ — mondja folytatólag írásom által főképen a mielőttünk hazájoknak hasznokra s ékesítésére s Isten dicsősége terjesztésére élt jó embereknek a feledékenység által eltemetett emlékezetjeket a mennyire lehetett, megújítani. Több hűsz esztendejénél, hogy e végre, a mint a dolgokra keresve vagy történetből akadtam, jegyezgetéseket kezdettem tenni, de terhes és lélekben járó hivatalom miatt, a hol gondolbattam volna is, hogy talállok valamit, nem utazhattam. Azonkívül is pusztá és parlag földre esett az én aratásom, melyet sokszor itt koberló pogányoknak, pokol szomszédoknak, és a szelid műzsákkal ritkán egyező

¹⁾ Specimen Hungariae Litteratae stb.

²⁾ Historiae Hungariae Litteratae Lineamenta Altonaviae et Servestae 1785. 4-to.

haragos Mársnak tüze annyira elperzselt, hogy még csak tollózni is alig lehet rajta. Nem is egy embernek tehetségéhez volt, hogy mindent lásson, megolvasson és rendbeszedjen; mások ezen a nyomon járván többre mehetnek. Én valamire érkezhettem, ide egybeszedtem, hogy a kinek tetszik vegye hasznát. . .“

Előbeszédében, melyet a hazáját és nemzetét igazán szerető olvasóhoz intéz, védelem alá veszi nemzetünket azért, hogy sok századokon át nincsenek magyar nyelven írott emlékeink; e nembben legelsőnek teszi az I. Lajos végzeményei közötti magyar eskü formát (1312, 1382-ből); ámbár állítja, hogy még a XVI. században is forogtak a magyar tudósok kezei-
ben egészen eredeti magyar betűk. Ezután némi önérzettel írja: „hogy a magyarok között is szinte mint más nemzeteknél voltak minden időben nagy tudományu böles emberek; de mivel sok ideig csak nem mindig helyről helyre bújdosanak s Pannoniában lételek óta vagy mint támadók vagy mint támadottak, életeket többnyire fegyverben töltötték: írásaik, a mik voltak is, elvesztek; a török is sok ízben olyanná tette Erdélyt és Magyarországot, mint a kisép-
rett házat, melyben semmi sem marad, úgy, hogy felejténék az iskolákat és múzsák szállásokat, hanem keresnék a kösziklák hasadékait, barlangokat és havasokat, melyekben életeket megtarthat-
nák. IV. Béla idejében két esztendeig laktak a tatárok Erdélyben és Magyarországon: mit nem emésztett meg akkor a pogányság tüze mindenütt! Ez fő oka írások nem lételemének és a tudós emberek kevés számoknak. Voltanak, voltanak — így kiált fel tovább mintegy szemrehányást kifejezőleg a kor és megelőző tudományos férfiak irányában — „de csak ezelőtt kétszáz esztendő-
kel is kik voltak tudománnyal ékeskedők? nem tudjuk, ha csak iminnen amonnan valami poros írásokban elő nem fordulnak — magokkal együtt emlékezetjeket is eltemette a veszedelmes idő. . . A végre van tehát ez az írás“ — mondja tovább — „hogy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereket, kivált a kik valami világra bocsátott munkájok által emlékezetjeket fenhagy-
ták, régi eltakartatott, megavúlt hamvokból megelevenítse és újonnan világra hozza. Kevesen vannak ugyan, a kik itt megjelenhetnek, mivel csak ötven esztendő alatt is többen éltenek, mint ezek mindnyájan; de ezeket is sok vigyázással és fáradtsággal

lehetett visszahívni az életre; közel eltöltenek húsz esztendőök s többek is a míg az végre mehetek.”

Maga a könyv betűrendben, velős rövidséggel, ritka bő tárgy ismerettel írva 600 író hazafinak és honleányának tartotta fenn emlékezetét, ismertetve életöket s nagy részben oly műveiket, melyeket már ma csak egy-két közkönyvtárban lehet látni, sokat pedig többé sehol sem. Úgy vélem: elég, a végén álló 240 magyar könyv ezimének áttekintésére utalnom az olvasót a végett, hogy meggyőződjék arról, hogy ámbár a Magyar Athénás, írójától jóltevőinek emlékoszlopául van szánva, mindazáltal az mégis leginkább az ő nemzeti hűségének s fáradhatlan buzgalmának emlékét hirdeti, hogy oly korban foglalkozott nemzeti irodalmunk történetével, midőn ezt kevesen tették, s magyar nyelven kivül senki.

Második műve e téren a *Hungarus Tymbaules*; ¹⁾

¹⁾ *Hungarus Tymbaules seu grata ac benedicta hungarorum quorundam, Principium, Heroum, Magnatum, toga et sago, domi militiaeque insignium virorum eruditione ac prudentia clarorum, foeminarum honestatis fama ac pietatis studio illustrium ex Epitaphiis renovata memoria, quam ex eimeribus excitavit Petrus Bod. Impres. Anno 1764.* (A nyomtatás helye nincs kitéve, de alább kitűnik) I—IV. 15 lap. 8-adrét.

Hungarus Tymbaules continuatus stb. (a további cím épen az, a mi az elsőben.) Az ajánló levél kelte s az alábbi adatok szerint nyomtatott 1766.

Erről Önéletiratában ezt írja: „Nyomtattattam 1764, négyszáz exemplárt; fizettem érte árkossát nyomtatva pro flor. hung. 7 dr. 40 in summa f. h. 25.90 p.”

Más helyt: A *Tymbaules Continuatus* nyomtatattam Enyeden 400 exempl. árkossát 7 fl. 40 dr. együtt ment ára ad flor. hung. 29. dr. 60. Septemberben.

Házi diariumában pedig ez áll: „*Tymbaules Continuatus*, alkudtam meg Kis György enyedi tipographus ő kigyelmét, a nyomtatásra előre 2. sept. 1766. a régi alkalom szerint in flor. hung. 7 dr. 40; nyomtatattam 400, megyen az egész munka ad flor. hung. 29 dr. 60. kifizettem. 10. octóber 1766.

Ennek harmadik füzetét is említi Benkő ily cím alatt:

harmadik Hungarus Tymbaules Continuatus — ezimű. Tartalma czimében ki van fejezve. Jeles hazafiak és honleányok sír- és emlékiratainak gyűjteménye. Ajánlva az első senkinek sincs, a második iktári gr. Bethlen Sámuelnek. „Kicsiny ugyan-e könyv” — így szól az elsőhöz írt előszavában — „de a sötétből világosságra hozott nagy és nemes neveket foglal magában. Méltatlanság lenne, hogy örök feledés fedje azokat, kik a hazát hirokkal töltötték be, korukat jeles tetteikkel ékesítették s hon, mint a csatatérek, mint a kisebb csillagok közt a hold, aként fénylettek. Az ősök példája halkan a velőkig hat s Miltiades győzedelmei nem hagyják alunni Epaminondást. Brutus emlék oszlopára e volt írva Romában: Vajha él né! (Utinam viveres!), a mely mint egyszerű emlék is az erényt dicsőítette. Minden nemzet tiszteletben tartja nagyjainak emlékét: márványból és érczből való oszlopokat állítnak nekik. Erdélyben is a fehérvári templomban a nemzet hőseinek emlékei és czimerei zászlókkal, réz, ezüst és márvány emlék táblákba vésve tartattak fenn s tetteiket felírásokkal halhatlanították. De már ma csak árnya van fenn ezeknek. 1603. és 1658. elpusztították..... A magyaroknál az ősök tetteit versekben örökitették; innen származtak a sírkő felírások, melyek olykor csak könyvekbe irattak, máskor kövekre stb. Én — úgymond folytatólag — „régí kövekről és könyvekből ezeket azért irtam ki, hogy mintegy halmvaikból feltámasztván, emlékek tiszteltessék, s az utódok ebben, mintegy tükörben, látván nagy eldődeiket: nyomokban járásra buzduljanak. A erény fenköve, az ősök jó emlékezete. stb.

Magában a többnyire latin tartalmu könyv két füzetében, melynek tán azért előszava is latin, szent Istvánon kezdve XVII. királynak és királynénak adja síri emlékiratát, azután majd mindenik erdélyi nemzeti fejedelemét, és számos jeleseket. Az első füzet foglal magában IV. csomót (fasciculus), a második (Tymbaules Continuatus) az V. VI. és VII. csomót (fasciculus) s együtt 180 emlékiratot. Benkő szerint a harmadik füzet is el volt készülve, de mi lett ennek sorsa, előttem nincs tudva.

Tymbaules denuo Continuatus, s kétségkívül utána Seivert és Horányi is. Azonban ez csak kéziratban lehet. Hol? kifürkészni nem tudtam.

Ide tartoznak még 1) *Litterata Panno-Dacia*.¹⁾ 2) *Gellius Molnarianus*.²⁾ 3) *Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*,³⁾ valamint 4) ehez kötve: *Redi-*

¹⁾ *Litterata Panno-Dacia*, seu *redi viva Eruditorum Hungariae et Transilvaniae*, qui seculo XVI. vixerunt memoria. E munka a m.-vásárhelyi Teleki könyvtárban 1510 $\frac{A}{2}$ szám alatt van meg, bőrhátú, kemény tábláju kötésben, veres hátezámmal, ily cím alatt: „*Petri Bod Litterata Panno-Dacia stb.*“ 4-edrétben idegen kézzel írva, latinul; se előszava, se jegyzések nincsenek Bodtól.

²⁾ *Gellius Molnarianus*, seu *Miscellanea de vita, studiis, peregrinatione, scriptis, conjugio, amicis, patronis et vario per omnem vitam statu Alberti Molnár Collectio*, quam ex autographis maximam partem in Archivo Albo Carolinensi conservatis huc transscripsit, aliundeque Collegit Petrus Bod de F. Tsernaton stb Anno 1763.

Ez a fennebb már ismertetett *Gellius Transilv.* című gyűjteménynyel van egybekötve, annak 2-ik részét teszi, s 1511. sz. alatt a m.-vásárhelyi könyvtárban megtalálható. Van benne CXVII. czikk külön-külön szám alatt, s leghátul hét czikk szám nélkül. Többnyire ez is Bod Péter kézírása, kivéve a 351 — 53. lapokon a CV. cikket. Áll 1—383. lapból, de a 19-ről a 192-re ugrás van. Úgy látszik, hogy e gyűjtemény rendeltetése eleinte a volt, hogy a *Gellius Transilvanicus II. Centuriájának* legyen alkatrésze s tartalma ugyanott a 190. lapon álló *Albertus Molnár Szentziensis et quae ad ejus memoriam faciunt* című XV. czikkkel együtt adassék elő; de az író annak terjedelmes voltát látván, ott az egyszerű megemlítést elégnek látta, s ide tartozó adataiból egészen külön gyűjteményt, a *Gellius Molnarianus*-t, állította egybe. A lapokon legfelül itt is balról mindenütt ez áll: *Gellius*, jobbról *Molnarianus* és felváltva *Dacicus*, *Transilvanicus*. Az első czikk ez: *Alberti Molnár acta et studia*, a legutolsó öt illetőleg a CXVII-ik: *Chronographia Alberti Molnár* a 378-ik lapon. A gyűjtemény legutolsó czikke: *Studiosi Heidelbergae 1601.* (383-ik lap.) Ezután van egy üres lap 184. számmal jegyezve.

³⁾ *Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*,

viva Eliae Veresmarti Superintendentis Baroviensis memoria? ¹⁾

E kézirati művek elsője három könyvre van osztva, az

sive grata et immortalis apud hungaros viri eruditione clari ac laboriosissimi Alberti Molnár memoria, quam ex libris in publicum editis ac literis variorum ab ipsomet primum curiosae collectis; ab aliis vero ad praesens usque tempus sollicite conservatis, magna cura ac diligentia renovavit Petrus Bod de F. Tsernaton. V. D. Minister M. Igeniensis. 1763. Ivret 1—127 lap. Megvan a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban 1100. szám alatt, kék kemény táblába kötve, veres hátczimzettal, a mindjárt következő kézirattal egybekötve; egészen a Bod Péter kezeirása, érdekes jegyzetekkel betürendben készült kettős tárgymutatóval és előszóval. Van még egy másik példánya is ugyan e szám és A jegy alatt, más kézzel írva, ily hátczimzettal: Vita Alberti Molnár. Ennek nincs előszava, s a legutolsó 8 sor és tárgymutató is hiányzik.

¹⁾ Rediviva Eliae Veresmarti Superintendentis Baroviensis Memoria, quam ex ejus litteris renovavit Petrus Bod. V. D. Minister in eccl. M. Igeniensi 1763. 13. decembris. Ivretben 4 levél, egybekötve az előbbi kézirattal. (Redivivus Albertus Molnár Szenz) a m.-vásárhelyi Teleki könyvtárban. A czimlap előtti lapon ez áll, Bod Péter saját kezével írva: „Hoc Schedisma recommend. D. Breitingero, ad in ferend. Museo Helvetico, quod ab aliquo tempore coepit edi Turriae. Sem elő- sem zárszó nincs.

E két művéről Önéletiratában azt jegyzette meg: „1765. bécsi agens Türi Sámuel vitte el tőlem. 2) Redivivus Albertus Molnár Szentziensis, Historia vitae Alberti Molnár 36 circiter plagulis Constans. Ennek copijája nem maradt meg nálam. Remélem, hogy meg nem esalatkozom. Türi uram ígerte, hogy eljár híven az dologban, a melyet felvállalt is magára nagy indulattal. Ha eselekszi Isten megáldja érette. 3) Rediviva Eliae Veresmarti memoria, qui fuit superintendens in Barovia. Hanc ut in seratur Museo Helvetico Tiguri sub cura I. Jacobi Breitingeri prodeunti, illam vero ut in Helvetia committat evidam typographo ad edendam in lucem.“ Teljesítette-e Türi ígétét, vagy nem? előttem ismeretlen. Hogy itt — az első illetőleg — már, kissébb terjedelmű műről van szó, bizonyos. Lényegben talán nem lesz különbség.

I. könyv 1—400 lapig terjed, tartalom-mutatója van s Melius Péteren kezdve 139 tudóst és kitünő embert említ meg a XVI-ik századból; a II-ik könyv a XVII-ik századiakat ismerteti és 1—401 lapig terjed, tartalommutatóval; a III-ik a XVIII. századbeliket s 1—252 lapig terjed, tartalommutató nélkül. Úgy látszik: a Magyar Athénáshoz e kézírata adta az anyag legnagyobb részét. Néhol egész cikkek változatlanul át vannak ebből véve, mások módosítva, rövidebben vagy hosszabban; de olyanak is vannak abban, melyek itt nem fordulnak elő s megfordítva: ebben ismét olyanok, mik a Magyar Athénásba nincsenek felvéve: így a XVI. századból szám szerint 28, a XVII-ikből 16, a XVIII-ikből 13 tudós.

A második alól, a jegyzésben, van ismertetve.

A harmadik munka egészen a Bod Péter kezeirása, kivéve Asztalos András leveleit, melyek magyarul vannak írva. Tíz fejezetre oszlik, s természetesen mindenik a Molnár Albert életét tárgyalja: egy része megvan a Gellius Molnarianusban is.

A negyedik rövid megemlékezés egy jeles egyházi férfira, a ki Magyarország déli részén buzgó barátja volt a reformatio ügyének; a Gellius Molnarianusban lévő LVI. levél szóról szóra benne van.

Ezek első tekintetre kisebb jelentőségűeknek tetszenek, de ha egy felől azon nagy szolgálatokat nézzük, miket ama jelesek korukban a tudomány és vallás ügyének tettek, más felől az e műben egybegyűjtött adatok bőségét s érdekes voltát vesszük fontolóra, ezek is irodalmunk kincsei közé méltán lesznek sorozhatók.

És itt történet-nyomozói s történetírói munkássága, határát érte. Azonban ezen belől esik egyházi közszolgálatá időszaka is, a melyen ő — bármily igénytelennek tessék is sokak előtt — szint-úgy mint úttörő, mint vezérszellem tünt fel, rendszert alkotott, oktatta korát s fáklyát adott a jövődőség kezébe, szóval: hatalmas lelke itt is maradandó nyomokat hagyott maga után. Valóban, e férfiú Isten áldása volt valamerre járt, mert minden munkáját Isten és a hazaszeretet nevében kezdette. Midőn új pontra jutott élete pályáján, első dolga volt megtudni, minő ott a tér, mivelt-e vagy parlag, van-e tenni való, vagy minden kész? Éles

látása azonnal átpillantotta a helyzet minden viszonyait, s tette azt, a mit azok s nemes lelke rá kötelességül szabtak. Az egyházvidék, melyben ekklesiája volt, jegyzőjévé választván őt, ez rá nagy felelőség terhét tette. Egyház-fenyítéki és házassági, valamint válási ügyekben, mint bírónak s olykor előadónak kellett működnie, a mi történt, annak köztekintélyt, a mit ítéltek, hivatalos érvényt neki kellett adnia. Így történt, hogy a mit hivatali elődei kétszáz évig gyakoroltak: hogy t. i. emlékezetből vagy idegen értesülésből, lelkiismeret sugallatából, vagy a jegyző könyvek porai közt alvó közbérgések szerint ítéljenek, eskessenek vagy válaszszanak — ő azon volt, hogy egyházi igazgatásnak és egyházi perfolytatásnak, esketésnek és elválasztásnak állandó szabálya, szilárd alapja s meghatározott törvényes formája legyen. Ily czélból írta: *Judiciaria Fori Ecclesiastici Praxis*¹⁾ és *Synopsis juris Connubialis*²⁾ czímű könyveit, valamint ezért gyűjtötte egybe: *Constitutiones*

¹⁾ *Judiciaria Fori Ecclesiastici, Praxis seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis, liber singularis, quam propriis et volentium usibus concinnavit Petrus Bod, de F. Tsernaton. V. D. Minister M. Igeniensis, Anno 1757. Cibinii. Excudebat Samuel Sárdi. I—XII. 1—176. lap.*

²⁾ *Synopsis Juris Connubialis, sive tractatus de jure connubiorum, in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia repudia ac divortia incidentes referuntur, examinantur et doctorum sententiis, Patriae legibus, Synodorum Provincialium actis ac decisionibus determinantur. Studio et labore Petri Bod de F. Tsernaton. V. D. M. in ecclesia M. Igeniensi ac venerabilis Dioeceseos Albo-Carolinensis Notarii. Cibinii Typ. publica impressit Samuel Sárdi.*

Erről ő n é l e t i r a t á b a n e v a n f ö l j e g y e z v e : „Kezdettem nyomtattatni Szebenben 1763. eszt. *Synopsis Juris Connubialis*t, hatszáz exemplárt ad az könyvnyomtató, melyért fizettem 110 for. Ennek alkalmatosságával gróf Bethlen Imre ur ő nagysága adott két belga aranyokat, melyek tesznek f. h. 9 dr. 95. Mígos gróf Rádai Eszter asszony Teleki Lászlóné asszony ő nagysága a fontatásának, szötetésének haszna zsengéjéből adott 12 hollandiai aranyakat, melyek tesznek hijánosok lévén . . . (forint értékök nincs kitéve). Ugyan-ezen *Synopsis* t ajánlottam gróf Székely Ádám urnak, a ki is kül-

ac *Determinationes Consistoriales*¹⁾ cím alatt az egyházi fő tanácsi és zsinati közvégzéseket és Canonokat. Ezek tartalmával, valamint az író indokaival is az olvasó az elő szavakból legjobban megismerkedhetik.

Az első hűz írt ajánló levelében előadja röviden a magyarok között uralkodott törvénykezés történetét I. Károlyig, érinti az ő perlekedési rendszeren tett javításait, Verbőczy Hármaskönyvét, az erdélyi külön törvényeket; azután az egyházi törvénykezésre tér át, előadja, hogy a catholicusoknál az egyházi jog (*jus canonicum*) szerint ítélnék, mely a pápai leiratokból, és a conciliumok végzéseiből áll; a reformatusoknál szintűgy bizonyos egyházi szabályok szerint, melyek a zsinatok végzéseiből, az első reformatorok és más egyházi írók munkáiból vannak a gyakorlat által megalapítva. „Más nemzeteknél — így szól — bőségben vannak az oly könyvek, melyekből a kezdők az egyházi jog elveit és a perrendtartást megtanulhatják; nálunk csaknem semmi kézi könyv sincs, a mivel tudatlanságunkat elűzzük, gyöngeségünket támogathassuk.... Ezért a szükség és saját gyöngeségünk tudása bírt arra, hogy gondosan egybegyűjtván az e czélra tartozó könyveket, ezen törvénykezési kalauzt csak mintegy darabosan — mert másképpen nem lehetett — elkészítem.“ Ezután számot ad arról, kik műveit s gyűjteményeit használta, érinti, hogy élőknek is kikérdezte észrevételeit s tanácsukkal élt, hozzá tevén, a mit maga is tapasztalt papi szent hivatala folytatása alatt. „Vajha — így végzi — más tudósabb és e szakban jártasabb, a mi egyházi állapotunk-

dött ad expensas typographicas die 25. october 1763. f. h. 120. Fizettem a typographusnak 600 exemplárokért f. h. 120. Négyszáz exemplár bekötésért a könyvkötőnek. f. h. 40.

¹⁾ *Consistorialia, seu Constitutiones et Determinationes Consistoriales in generalibus synodis provincialibus inde ab anno 1599. ad praesens usque tempus pro re nata factae. Quase protocollo superattendentali in hunc fasciculum collegit Petrus Bod de F. Tsern. V. D. Minister in ecclesia M. Igeniensi. Anno MDCCLXIII. 4-edrét 1—130* E mellett három főkormányi rendelet, az egyházi fegyelem tárgyában, s végén, a fennebb már ismertetett krónikai jegyzésezések 1676-tól 1718-ig

hoz, canonainkhoz és folytonos szokásos gyakorlatinkhoz képest s azzal megegyezőleg összeállitná s nyilvánosságra bocsátná.“¹⁾

A második a t gróf Székely Ádám kir. kamarásnak ajánlotta, mint a tudomány és tudósok barátjának. Ebben a házasság szükségét és hasznait, s kivált kellemeit költőileg rajzolja, példákkal mutatván meg a nőtlenség káros voltát. Ezután művének ezéjlát röviden érinti, pártfogóját buzdítja, hogy házasodjék meg. „Mit ér — így végzi ajánló levelét — hogy tanulás és tapasztalat kedvéért hosszás utazásod alatt Németország böles Pallásait, Hollandia fényes Dianáit, a paradicsomi London jeles Venusait, Páris franczia Minerváit, Olaszhon dicső Junoit láttad: ha hazád Penlopei közül nem választasz, a ki szerelmed minden sugárit magában egyesitse s nemes tűzével melegítsen. A pálma a többi fák társaságától elkülönítve elterméketlenül, egyesülve ismét termékenynyé válik. E példát kell neked is követned, hogy gyümölcsöt teremj a társaság számára. Válaszsz, a kinek mondhasd: Egyedül te vagy nekem kedves! (Elige cui dicas: Tu mihi sola places!)“

E mű kinyomatatására a püspök is engedélyt adván, levelében azt mondja: hogy bámulta, hogy oly régóta nem vette levelét; azt vélte — úgymond — hogy beteg, vagy valami munkán dolgozik. Örvend, hogy a hozzá küldött könyvből az utolsóról győződött meg, s őt dicséretekkel halmozza el.

Ez ajánlatot a jó akaró s a társaságot kedvellő olvasóhoz írt egy más ajánlat követi. Ebben előadja: mit hittek a házasságról a régi tudósok, s mit tart felőle a kereszttyénség, hogy az abban való végintézkedést a fejedelmek maguknak tartották fenn mindenütt, s nálunk is a magyar királyok alatt számos törvények keltek e tekintetben. Ez után elmondja: mily sok baj van a közéletben a házasság felekkel: mennyit panaszkodnak,

¹⁾ Ez ohajtás maig sem teljesült. Csak annyi történt e tekintetben, hogy kis-baczoni Benkő László, benedeki ev. ref. lelkész és k.-fejérvári egyházvidéki jegyző, a derék szerző fennebb ismertetett művét magyarra fordítván s némi bővítésekkel megtoldván: Megújított Egyházi Törvénykezteső ezim alatt 1833-ban kiadta. Nyomatott Kolozsvárott az ev. ref. Collegium betűivel. 8-adrét. Előszó I— XI., a könyv maga 1—301 lap, mutató táblával.

veszekednek, válnak el és békélnek meg, és különféleképen terhelik az egyházi szolgálakat, mily nehéz kérdések fordulnak gyakran elé, s mily bajos ezekben batározni, kivált nálunk, a hol nincsenek ilyenben utasító könyvek, a hol az ötvenedik sem hallotta eféle könyveknek hírét. „Ezért irtam én“ — úgymond — „e könyvet tudós férfiak munkáiból; s köz zsinatok végzéseiből a végre szedtem össze, figyelmeztvén a hazai törvényekre is, hogy atyámfiái és szolgatársaim, kik e mesterséges fogásokban járatlanok, az abban felhozott eseteket s eligazított ügyeket látván: az előttük megforduló peres felek ügyeit jobban elhatározhassák.“

E két művének alapelvei az egyházi törvénykezés és házassági s elválási ügyekre nézve a hazai összes protestans hitfelekezeteknél mai napig sinormértékül szolgálnak, s egyik másik felekezet csak némely pontokban az alkalmazásnál tér el azoktól, tehát, mint közszükséget pótlók, egyetemes érdekűek.

A harmadik — úgy látszik — egy magán használatra készült Canon-gyűjtemény, az erdélyi ref. püspöki levéltárból Bod Péter által nagyobbára sajátkezűleg leírva. És e gyűjtemény a most irt levéltárnak 1849 ben a n. enyedi szomorú katasztropha alkalmával történt elhamvadása által jelentékeny fontosságra emelkedett, ebben maradván fenn annak tartalma, és így méltán állithatni: hogy ez az erdélyi reformáltak egyetemes igazgatása és fegyelemi szabványait foglalja magában, s e szerént kézi könyve az egyházi kormányzásnak. Vajha akadna, a ki e gyűjtést korunkig lehozván, a kettőből egy egészet alkotna s ez által mind egyházi autonomiáknak emléket állítna, mind pedig a mult idő tapasztalataiból a jelennek tanulságot nyújtna!

A szellemi munkásság még két egymással merőben ellenkező terén hagyott hátra Bod Péter egy-egy nyomtatott művet, t. i. a magyar humoristika és szótár irodalom terén. Az elsőnek ezime: Szent Hilarius ¹⁾ s ezzel a neveltetve s elmés vidámsággal

¹⁾ Szent Hilarius, vagy szívet vidámitó s elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok, melyek mind az hasznos időtöltésre s mind az épületes tanúságra egybeszedegettetvén, kibocsáttattak Bod Péter által. Az első kiadás helye nincs kitéve, de Szeben volt, a mint alább ki fog tűnni, 1760, előszó I—XVIII. a könyv I—194. l. mutató táblával, 8-adrét. A második kiadás

tanító iránynak lön egyik úttörője; a másik a Páriz-Pápai, latin-magyar és magyar-latin szótárának ¹⁾ újabb bővített kiadása, mely által a magyar tanuló ifjúság előtt a latin classicai irodalom tudományos kincsekben gazdag mezejét kívánta feltárni.

Előbeszédeit itt is használnom kell, mivel azok egyfelől őt, mint korának szigorú erkölcsbiráját tüntetik föl, másfelől, mivel azokban a magyar ősrégi irodalomnak oly mezeit tárja elénk, melyek egykor be voltak népesítve munkásokkal, rakva a magyar szellem különböző műveivel; míg ma nagyobbára zárt kripták, melyeknek kulcsát csak egy két avatott bírja, tartalmának némi részét csak néhány régiségbűvárunk ismeri. Az elsőhöz irt előbeszédében annak okául: miért nevezte könyvét így, azt adja, hogy az abban foglaltakkal az olvasónak akart vidámságot szerezni. „De ez nem is új — úgymond — adott volt már ki egy ily nevű könyvet 1650-ben. Páncotai Ferencz. Más nemzeteknél mindenféle mulatságos könyvek vannak, melyekkel szomorú állapotjokban magokat ártatlanul megújítani s a mulatságot szerző szók, dolgok és históriák által hasznos tanuságot venni szoktak.

1768. a kiadási hely megjelelése nélkül jelent meg; áll előszóból s 1—152 lapból, mutatóval; a harmadik Komáromban 1789. 8-adrét 162 lap.

Erről Önéletiratában ez áll: „Sz. Hilariust nyomtattattam Szebenben 1760 (valósággal 1762)-ik esztendőben. Ezer exemplárért fizettem a könyvnyomtatónak f. h. 170. dr. 50. Ennek alkalmatosságával Mlgos gr. Bethlen Ádámné Bánfi Klára asszony ajándékozott könyvnyomtatásra 3 hármastáblás aranyakat, a melyek tesznek f. h. 44. dr. 50.“

Házi diáriumában pedig ez: Vettem kezemhez 536 exemplárt, miket eladás végett kiosztottam, ajándékban adtam 24 exempl.

¹⁾ Francisci Paris-Pápai M. D. Dictionarium latino hungaricum et hungarico-latino-germanicum, proverbiis selectioribus interspersis, Glossariolo voces medii et nostri aevi, in Historiis et Regum Hungariae Decretis occurrentes insolentiores explicante, Nominibus propriis apud Hungaros usitatis, Nummorum hungaricorum, hebraicorum, graecorum, Romanorum tabellis, Siglarum romanarum expositione, aliisque necessariis et jucundis accessionibus locupletatum,

Magyar nyelven is vannak ilyek felesebb számmal, mintsem valaki gondolhatná. Kivált a XVI. században sokak adattak világ eleibe, ha szintén akkor oly bölcsek és gazdagok nem voltak is az emberek, mint a jelenvaló megpompásult, megpirosnadrágosult, sárgacsizmásult, megposonivállasult, elkényesedett százban.

studio suo vulgavit Cibinii typis Samuelis Sárdi, Anno 1767. Petrus Bod; nagy 8-adrét, két kötet. Ez az első kiadás czímlapja.

Másodszor 1782-ben, harmadszor 1784-ben ugyancsak Szebenben adatott ki; negyedszer Posonyban és Szebenben, melynek czímlapja ez: *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum et medullam purioris latinitatis, ejusque genuinam in linguam hungaricam conversionem, ad mentem et sensum proprium scriptorum classicorum exhibens: indefesso plurium annorum labore, subcisivis et ordinariis negotiis, temporibus collectum, et in hoc corpus exactum a Francisco Paris-Pápai, Medicinae Doctore, ejusdemque facultatis in celeberrima Academia Basiliensi Assessore, et in illustri Collegio Nagy-Enyediensi Professore publico.*

Nunc vero

Pro verbiis selectioribus interspersis, Glossariolo voces medii et nostri aevi, in Historiis et Regum Hungariae Decretis occurrentes insolentiores etc. explicante, nominibus propriis apud Hungaros usitatis Nummorum hungaricorum, hebraicorum, graecorum, Romanorum tabellis, Siglarum romanarum expositione, aliisque necessariis et jucundis accessionibus locupletatum, intentione ac labore

PETRI BOD

de F. Tsernáton V. D. Ministri M. Igeniensis.

Editio nova, aucta et emendata.

Novae huic editioni additum est in Temo II. Repertorium Germanicum alphabetico ordine redactum.

Posonii et Cibinii

Typis et sumptibus Joannis Michaelis Landerer et Martini Hochmeister Typographorum et Bibliopolarum C. R. P. 1801. — nagy 8-adrét. Ennek második magyar-latin-latin-német részét Eder F. Károly szerkesztette.

Erről ön éle t i r á t á b a n ezt írja: A *Dictionarium Pápai* anum végződött el ebben az 1767. eszt- szeptemberében. Nyomtatott a deákjában 6000 exempl, a magyarjában 3000 exempl.

Ilyenek elsőben a valóságos históriák: Heltai Gáspáré, Tinódi Sebestyéné, Sztárai Mihályé, Valkai Andrásé, Nagy Bartsai (helyesebben Nagy-Báczai) Mátyásé, Csanádi Demeteré, Temesvári Istváné, Kákoni Péteré, Huszti Péteré, Csáktornyai Mátyásé, Ilosvai Péteré, Lisznyai Pálé, Forró Pálé, Balog Györgyé, Paskó Kristófé, Pető Gergelyé, Kálnoki Sámuelé, Spangár Andrásé, Tserényi Mihályé. Másodszor: a költött históriák: Telemakus, Pontziánus, Fortunatus, Gismunda históriája, Markalfnak Salamonnal való beszélgetése, Markus Aurelius vagy fejedelmek serkentő órája. Harmadszor költött beszédek, apologusok, fabulák: Esopus stb. Negyedszer, példabeszédek: mint gr. Haller János Hármaskönyvének második része, a mely példabeszédekből áll. Ötödik, éles, elmés, szüres együttvaló beszélgetések, szatírák, orezázó versek; ilyen Dórel József nemes embere, nemes asszonya, udvari embere, kik nem régen kezdtetek magyarul beszélni. Hatodszor, időtöltésre intézett könyvek: így írt egy valaki könyvet a szemmiről, Dion megdiesérte a haját, üstököt, Sinesius a kopaszságot, Rotterdami Rézmán a bolondságot; a mi nyelvünkben Oroszhegyi Mihály a fenyőfák hasznos voltáról, Köröspataki János Lupuj vajdáról írt stb.“

Ezután indokait adja elő: „Ez írást is — úgy mond — azért szedegettem össze nagy részén más nyelveken írt mulatságra és az elme élesztésére írt könyvekből, hogy az olvasó a külső dolgok által vezéreltessék a mennyei és lelki dolgokra, hogy a gyarlósághoz szokott emberi elme a jónak magvát szándéka ellen is magába vegye. Vannak ebben költött és valóságos históriák, apologusok, költött és példabeszédek, mind azon egy hasznos végre. A fák, füvek, víz, kő s minden teremtetett dolgokról felhozott példázatok azért vannak, hogy mint egy kézenfogva vezetgessenek és serkentgessenek a jónak követésére. A mi tán valakinek nem tetszik — így zárja be szavait — gondolja meg, hogy az Isten is az esztendőnek részeit a természetben különböző módon osztotta: a tavasz jóillatú virágokkal gyönyörködtet, a nyár, ős, sokféle drága gyümölcseivel kedves, a tél hóval, hideg esővel, dérrel, fagygyal kedvetlen. Talán ő is életének nem tavaszán van, hanem a deres, zuzmórázós telére jutott, és így nem a materiában, de benne van a fogyatkozás “

A könyv maga I—XIII. részből áll. Az elsőben vannak Istenre és a vallásra vonatkozó elmésségek, 2) a világra, 3) az emberekre közönségesen, 4) a férfiakra és asszonyokra, 5) a különböző sorsokra és emberi eseményekre, 6) a bűnre és annak büntetésére, 7) az időre, 8) gazdagságra és szegénységre, 9) tanulásra és tudományra, 10) az élő állatokra, 11) vízre, fára, köre vonatkozók, 12) orvosokra és halálra, 13) az örökkévalóságra. Együtt az 1760-iki kiadásban 684., az 1768-ikiban 508 elmés mondás és példázat.

E műnek ugyanegyik főiránya vallás-erkölesi, s annál fogva a vallásosok közé lett volna sorozandó; de mivel a vig és elmés elem benne túlnyomó, jónak láttam amattól külön választva, e helyen adni, mert én ebben mai humoristikai és adoma-irodalmunk bölcsőjét látom, s annak kiindulási pontjának tekintem, annyival inkább, mivel az előtte való időkben létezett és általa elősorolt ily irányu magyar könyvek közül már ma valósággal csak némelyek léteznek, mint irodalmi ritkaságok egy-két könyvtárban, míg az övét az irodalom csaknem közös birtokának lehet ma is mondani.

A másodiknak előszava — ha lehet e kifejezéssel élnem — az ő hatyru dala, de egyszersmind fenkölt lelkének, mely hazaszeretetének bizonyítványa is. Azt mondja, hogy közel nyolez évig dolgozott e szótáron; érinti: mily sok akadálylyal kellett küzdenie; a lexieographiának az olasz Perottus Miklóson s a magyar Molnár Gergelyen kezdve (1556.) csaknem egész történetét adja Páriz-Pápaiig, jellemző észrevételeket tévén mindegyik művére, s a haladási pontokat kijelölve. Dicsőítőleg emlékezik különösen azon ismeretlen magyar tudósról, a ki a Calepinus Ambros öt nyelvű szótárához a magyar részt adta, s a kinek ki nem tudhatóságát sajnálkozva említi. S a mikor mindazon segédkönyveken átment, melyekkel Páriz-Pápai koráig, a magyar ifjúság a római nyelv ismeretére lön vezetve, felkiált: „íme tiszteletre-méltó barátom“ — értvén Málnási László barátját, kihez előszava intézve van — „ezek voltak előttünk a magyar és erdélyi iskolákban a latin nyelv emeltyüi! De nem volt kitarva azon kútfő, vagyis egy oly kézi szótár, melynél fogva a tiszta latinságnak velejét és javát elsajátítani s azt magyarra helyesen átfordítani lehetett volna. E bajon kívánt segíteni Páriz-Pápai. De az ő kiadása 50 év alatt annyira elfogyott, hogy bármily magas áron sem lehet

megszerezni. Senki sem látott utána. Az egy Wagner gyűjtötte össze a szólás módokat, (phraseologia) de ez a szótárt nem pótolja. Ez engem nyugtalanított. Tudakozódtam a nyomtatóknál, mibe kerülne s kiadnának-e egy ily művet, de nagy költségvetést csináltak, s a remélhető nyereség csekélységét akadályul hozták fel. Végre akadt egy. . . . Így láték dologhoz. . . . Mi új van benne, látni fogja, a ki gondosan átforgatja. Sok ismeretes — az elsőtől kihagyott — szót felvettem, sok orvosi szót beigtattam, a válogatottabb példabeszédeket más szótárak példájára illő helyekre közbeszöttem, orthographiai és régi ségi tekintetben sok javítást tettem, az egyházi históriákban s a királyok végzeményeiben előforduló idegen származásuakat megmagyaráztam. Elkülönítettem azért, nehogy a nem magyar szárnyan repülő ifjak a törpét magassal, a négyszögöt kerekkel cseréljék fel. Ott vannak a szomszéd országoktól vett tulajdon nevek, a magyar nyelv természete szerint honosítva, a melyek némi hasznót és gyönyört ígérnek; a pénzekekről készült táblázat, a könyvszerzők művei olvasásában azt kedvelőknek némi könnyebbségökre lesz. A római jellembetük (characteres) és jegyek, melyeket a Kirschius szótárából vettem át, a régi művek olvasását szintűgy elősegítik; a philosophusok megjegyzései és más járulékok semmi kárt sem, sőt tán némi hasznót tesznek. . . . A magyar részben sokat irtam magam saját jegyzéseim s tapasztalataim után, sok létezöt megváltoztattam; a német részekekről nem is szölok, mely most legelőször tevékeny könyvnyomtatónk Sárdi Sámuel szorgalma által járult hozzá.“

Ezután a támasztható ellenvetéseke tér át, melyek megczáfolása után így szöl : „Azt is szememre vethetik: miért nyultam ehez, mi talán mások munkakökebe vág. Megszünhettem volna — úgymond — valóban e foglalatösságtól, ha mások megelőztek volna; de mivel tétlenül ballgattak, akaratom ellenére is e nehéz munkához kellett fognom. És rám nézve ez valóban terhes volt. . . . Mit gondolsz már most, drága barátom — így végzi előszavát — mi lesz munkám jutalma? Vajjon kedvezöbben fognak-e rölünk ítélai korunk Aristarchusai, mint magárol e nagy tudományu szerzőeköl (Páriz Pápai) a maga korabeli kritikusok? . . . Hadd fenjék nyelvöket és tolljukat a mint tetszik most is, mi még is a mit az ekklesiára nézve hasznosnak, az iskolákra nézve

szükségeseeknek vélünk, Isten segítségével, míg erőnk engedi, a tudományok méltósága pártolónak paizsa alatt tenni fogjuk.“

Magáról a műről nincs miért szólnom. Ismeri azt minden tudománnyal foglalkozó; azzal él latin nyelvi szükségeiben immár három embernyom. Olyan az, hogy korának és szerzőjének egyiránt becsületet szerez.

És itt munkásságának is véghatárához jutottam. Elöttem sem nyomtatva megjelent, sem kéziratban levő több műve nem ismeretes. A mikről írtam, mind bírom, vagy láttam és olvastam. Ezek hitelességéről jót állok. Benkő és utána a Siebenbürgische Quartalschrift, Horányi s többen több műveit említik, de részletesb ismertetés nélkül. Hátrább ezekről külön lesz szó. Most csak kettőre figyelmeztetem az olvasót. Először azon nagy különbségre, a mi Bod Péter élete és illetőleg folytatott munkássága története között van: míg az elsőnek — a magán ember sorsának rajza a legegyszerűbb, s alig tölt be néhány lapot, egy-két óra negyedlet, addig a közügynek szentelt munkássága nagy eredményei bámulást érdemlők, azoknak csak némi körvonalozása is ívekre terjed s órákig képesek elfoglalni a figyelmes elmét. A mi rá nézve azon lélekemelő igazságot alapítja meg, hogy az ő élete egyenlő volt a munkálkodással! Hogy az ő közéletéből sok a szép és feljegyezni való! Másodszor, azon szintűgy nagy különbségre, a mi köztünk és más nemzetek hasonló irodalmi viszonyai közt létezik. Más nemzeteknél a tudomány egész nemzeté, úgy szólván egyetemes; múltja és jelene mintegy egybe van növe, az újkor tudományossága a régiből fejlődik, de aztán abban a régi is él; köz, nagy élénk irodalmi életök van, számtalan biographiai, encyclopaediai vállalat és mű foglalkozik kizárólag az írók életével és műveikkel. Irodalmuk története minden irányban a legapróbb részletekig meg van írva. Ott az ismertetések, essay k írása könnyű, mert az írók maguk és műveik ismeretesek: bírja, olvasta, ismeri a nemzet — hivatkozhatni rá. Nálunk még egészen máskép van. Árpád- és vegyes házi királyaik alatti irodalmunk emléket, a legnagyobb részt eltemette az idő és háborúk dűlása. A nemzeti fejedelmek alattiakat jelenkorunktól elvágta egy hosszú áldástalan század. Őskorunkból egyetlen eposztöredék sem maradt reánk,

csak egypár költőiségéből kivetköztetett monda; a középkor felett csak itt ott tör át a sötétség, sőt ha csak a mult század íróiról s munkásságáról akarunk is a nagyobb olvasó közönség előtt beszélni: íróit és munkáit együtt apróra ismertetnünk kell. Egyetlen könyvtárunk sines, mely a régi irodalmat egészen magába foglalná, sőt a melyek az ilyesekben a leggazdagabbak, a rendezetlenség miatt majd nem hozzáférhetlenek. S mi kevés az, mi a régi irodalomból új kiadást ér. Egy szóval tény az, hogy a XVI. XVII, sőt XVIII. században élt írókat és munkáikat is csak a tizedik olvasó ismeri, a századik bírja, s tán csak az ezeredik tanulmányozza. Minden korszak mintha egészen újból akarná kezdeni tudományi haladását: nem építhet a multra, feleli régi jeleseit, nem tanulmányozza hajdani alapos tudományu. hű nemzeti érzését s olykor mártyr jellemű nagy férfait; s bár e tekintetben napjainkban némi javulás mutatkozik, de mégis csak a kezdet kezdeténél vagyunk. Legyen ez egyszersmind igazolás arra nézve, hogy e pont alatti ismertetéscim oly terjedelmesek. Nekem, Bod Pétert illetőleg, úgy szólván — egy század mulasztását kellett helyrehoznom; mert a mit e részben íróink eddigelő tettek, az ő irodalmi érdemeivel arányban valóban ninesenek!

III.

Lássuk már, mit tettek kortársai és a később élt írók a végre, hogy Bod Péter életében s munkáiban nyilatkozó szelleme s kiváló egyénisége kellően ismertetve s főleg a theologiai és egyháztörténeti irodalomra azon termékenyítő, nemzeti művelődésünkre pedig azon jótékony hatást gyakorolja, a mire az képes lett volna? A róla írt életíratrati czikkek áttekintéséből a felelet azonnal ki fog tűnni.

Legelső, a ki róla írt — tudtom szerint — Horányi¹⁾ volt; Memoria Hungarorum czimű könyvében neki és műveinek egy egész czikket szentel.

Először leírja hol, mikor, kiktől származott; hol és miként tanult, hogy növekedett, mikor ment külföldre s jött onnan visz-

¹⁾ Memoria Hungarorum. Viennae 1775. I. kötet. 8-adrét 305—311. lapokon.

szá, mikor lett s meddig volt gr. Bethlen Kata udvari papja, mikor tették át Igenbe, s hogy 1768-ban halt meg melibeli vízkór-ságban (*Hydrops pectoralis*) és szélütésben (*paralysis*). „E nagy férfi — így nyilatkozik tovább róla — elméjének jeles emlékeivel nem köznapilag díszítette volna Erdélyt és köztisztéletet vívott volna ki, ha tekintettel lévén egyházi állására és a körülményekre, szelidebben és ildomosabban írt volna. stb.“

Ezután nyomtatásban megjelent munkáira megy át s azokat röviden megnevezve, elősorolja. 1) *Magyar Lexicon*. Ékes kivonat — úgymond — mitől a díeséretet nem vonhatni meg. 2) *A biblia históriája*. Ebből csak az első kiadást említi. 3) *Judás Lebbeus*. 4) *Sz. Heortocrates*. 5) *Judicia-ria fori Eeel. Praxis*. 6) *Közönséges eklésiai Historia*. 7) *Szt. Hilarius*. 8) *Hungarus Tymbaules*, két rész. 9) *Smyrnai sz. Polykarpus*. 10) *Magyar Athénás*. „Ez és a megelőző könyv“ — jegyzi meg — „szinte világos veszélybe vitte a szerzőt, mivel éles írás módja által az uralkodó vallás és nemzet irányában boszus lelket (*infestum animus*) árult el, holott a jámbor historicusnak gyűlölségtől és szeretettől mentnek kell lenni.“ 11) *Dictionarium* stb. 12) *Erdélyi Féniks*. 13) *Synopsis* stb.

Kiadatlan munkáiból pedig megemlíti: 1) *De origine et Antiquitatibus Siculorum*. 2) *De origine Valachorum*. 3) *Historia Reformationis in Hungaria et Transilvania*. 4) *Martyrologia*. 5) *Collectio-nes variae sub titulo: Noctes Heviziensis*. „Van még — így végzi tudósítását — sok más is, melyeket én nem ismerek.“¹⁾

¹⁾ Maga, Bod Péter az általam fennebb ismertetett Önéle-tirata végén „A magamtól iratott és nyomtatott könyvekről“ írt ezikkben, munkáit így sorolja elő: 1) *Magyar Lexicon*. 2) *Biblia históriája*. 3) *Judás apostol levele magyarázatja*. 4) *Tiszta fényes bibor*. 5) *Szent Heortocrates*. 6) *Baselben nyomtatott egyházi történet*. 7) *Sz. Hilarius*. 8) *A magyar új Testamentum*. Erről egy életirója sem szólt. 9) *Synopsis*. 10) *Hum. Tymbaules*. 11) *Sz. Polykarpus*. Ezentúl nincs számozás, de a munkák így következnek. 12) *Erdélyi Féniks*. 13) *Magyar Athénás*. 14) *Pápaiánium Dictio-narium*.

Többet ír róla pár évvel később Benkő József *Transilvania Generalis*¹⁾ című munkájában. Ő is legelőbb röviden azt mondja meg, hol s kiktől vette származását, hol tanult, s hogy készült, hol minő hivatalokban szolgált, mily buzgón igyekezett a hazai dolog megvilágosítására, hogy a mi üres ideje maradt hivatalától, mindazt a közjóra szentelte, sokszor éjjelénappalát tudós foglalatosságai között nyugtalanzkodva töltötte. Ezután elősorolja, nyomtatott műveit 15, a kéziratban lévőket 20 pont alatt; de csak ezimőket adja a lehető legrövidebben észrevételek nélkül; az elsőket ily renddel: 1) *Synopsis*. 2) *Judiciaria Fori Eccl. Praxis*. 3) *Hungarus Tymbaules* (Enyedini) 1764. 4) *Hungarus Tymbaules Continuatus*, ibidem. 5) *Dictionarium* stb. Erről azt jegyzi meg, hogy a Párizz-Pápai munkáját mind a magáéval, mind a másoktól kapott szögyűjteményekkel és megjegyzésekkel megtoldotta. A német részről azt írja, hogy — a mint ő értette — az a Felmer szorgalmának köszönhető s hogy — a nyomtatási költséget Sárdi adta. Azonban mind a két állítást megigazítja az általam fennebb közlött Ön életírat, melyben erről Bod Péter saját kezűleg írott tiszta adatot hagyott hátra. 6) *Biblia historia*. 7) *Sz. Judás Lebbeus*. 8) *Magyar Leksikon*. Erről azt írja, hogy kétszer adatott ki. 9) *Sz. Hilarius*. 10) *Ezt Heortocrates*. 11) *Smyrnai sz. Polikarpus*. 12) *Magyar Athenas*. E két utolsóról azt jegyzi meg, hogy azok felsőbb parancs nyomán eltiltattak és összekerestettek. Máshelyen pedig²⁾ ugyanczeokról így ír: „Mivelhogy császári fejedelmi parancsesal szigorúan el volt tiltva — azt kívánván a nemzet unioja és a közbéke is — nehogy bármely vallásu hazafi más vallások ellen való könyvet adjon ki, és hogy az iskolákon kívül vitatkozások ne hallassanak: ez okból a M. Athénás és a Smyr. sz. Polykarpus forgalomból kivételtet! Tehát Benkő is csak annyit ír, hogy eltiltattak és beszédettek. Innen az is látszik, hogy Benkő, a fennebb idézett főkormányi betiltó rendeletet is-

¹⁾ *Transilvania Generalis* Vindobonae 1778. II. köt. 461—464. lapokon.

²⁾ *Transilvania Generalis*, CCLXIX. §-ban.

merte. 13) *Historia Ecclesiastica*, magyarul (Basilea) 14) *Erdélyi Féniks* (Enyed). 15) *Tiszta fényes bibor.*

A kéziratokat pedig így sorolja elő: 1) *Historia Hung. et Transilv. Ecclesiastica*. II. kötet iv rét. Ez is meg van fennebb igazítva, mit hátrább a Döbrentei közleménye. még bizonyosabbá tesz. 2) *Annak némely része magyarul* II. kötet, ivrét. 3) *Noctes Hévizieneses seu monumenta quodam ad Historiam Ecclesiasticam et civilem pertinentia*. 4) *Vesperae Hévizieneses*, különböző gyűjtemények. E két pont alatti műről ennél több felvilágosítást sehol sem lehet kapni. 5) *Valachorum Transilv. Historia*. 6) *Siculia, seu Historia Siculorum*. 7) *Antiquitates Hungaricae*. 8) *Gellius Transilv.* 9) *Charophylax, seu Collectio monumentorum quorundam*. Ivret. 10) *Res Unitariorum et Hist.* 11) *Gellius Molnarianus, seu vita et facta Alberti Molnár*. 12) *Etymologicum Hungaricum*. 13) *Tymbaules denuo Continuatus*. 14) *Bibliotheca, seu notitia auctorum rerum hungaricar.* stb. 15) *Lexicon glossarium, in quo voces stb.* 16) *Szent Vincentius vagy Martyrologia*. 17) *Magyar könyves ház (Bibliotheca Hungarica)* 18) *Historiára utat mutató Lexicon*. 19) *Közdolgookról való elmélkedésci Bod Péternek*. 20) *Descriptio vitae suae*, magyar nyelven. A 7. 9. 12. 13. 16. 17. 18 pontok alatti kéziratokról sehol semmi felvilágosítást találni nem tudtam. Kéziratban lévő műveiről azt jegyzi meg Benkő: „hogy ezeknek tökéletességre vihetését a halál nem engedte meg. Meghalt 1768-ban.“ „Emelkedett egyenes lelkű férfi volt — írja — s magas termetű, hasas, tiszteletet parancsoló tekintetű. A könyvek olvasásában és gyűjtésében fáradhatatlan. Valóban méltó munkát tenne, a ki ezen nagy férfinak élete folyamát az ő életirataiból hű eesettel lerajzolná.“

Benkő a munkák elősorolásában sem készülések és megjelenések időrendét, sem azok természetes és tudományi ágak szerinti beosztását, sőt az író által Önéletirata végén megállított rendet sem követte. Hihető, hogy ő, valamennyit látván és ismervén, a mint épen kezébe jöttek, a beosztást illetőleg, meghatározott elv nélkül sorolta elő.

Benkő után csak hamar ismét Horányi közlötté némely mű-

veinek ezimeit, *Nova memoria Hungarorum*¹⁾ című munkájában. A nyomtatottak közül ezeket említi meg. 1) Tiszta fényes drága Bibor, vagy is gróf Bethlen Kata felett mondott beszéd. 2) Rádai Eszter nemes asszony felett mondott halotti beszéd. 3) Unitariussok historiája, kiadta 1776. Sófalvi József helvét hitű előbb Kendi Lónai ékeszölő pap, most a kolozsvári ev. ref. Collegium theologia tanára. „Szerfeletti rövidségét — úgymond — nem köszönik meg a göttingai könyvkiadók.”

Az I. kötetben megnevezett kéziratokat így pótolja ki: az 1. és 2. szám alatt azokat említi, melyeket Benkő; a szintűgy Benkő által közlöttek közül a 3. 4. 5. 6. szám alattiakat, már első alkalommal²⁾ közölven, most 3. 4. 5. sz. alatt említi a Benkőnél 7. 8. 9. szám alatt levőket, a 10 és 11 szám alattiakat — az Unitariussokat illető fennebb sorolá elő, Molnár Albert az illető gyűjteményét mellőzi; 6. 7. 8. 9. szám alatt említi a Benkőnél 12. 13. 14. 15. szám alatt levőket; Benkőnél a 16. pont alatt levő munkát — Magyar könyves ház — ismét mellőzi, s a 10. 11. 12. számok alatt elősorolja a Benkőnél 18. 19. és 20. szám alatt láthatókat. Végre a Benkő tudósítása végén levő jellemzést adja pár szó változtatással.

Ezt követték a szász tudósok a *Siebenbürger Quartalschrift*³⁾ című folyóiratban. Az ebben foglalt tudósítás első része, t. i. Bod Péter gyerek- és ifjúkori élete, valamint nyomtatásban megjelent könyveinek ismertetése Horányitól, második része pedig, — a kéziratokról szóló — Benkőtől van véve. A nyomtatott könyvek között a 1. 2. 3. 4. 5. 6. és 7. szám alatt épen azokat és oly renddel sorolja elő, mint Horányi, 8-iknak teszi: Tiszta fényes drága Bibor. 9-nek Synopsis, 10. 11. 12. 13. szám alatt. a mi Horányinál 8. 9. és 10. szám alatt van feljegyezve. 14. Erdélyi Féniks. 15. Páriz-Pápai Dictionariuma.

A kéziratok közül az 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. szám alattiak Benkőtől vannak szó szerint véve, a 8. szám alá ugyancsak a 10. sz.

¹⁾ *Nova Memoria* stb. Pest. 1792. 498—500. lapon.

²⁾ *Memoria Hungarorum* imént említett lapjain.

³⁾ *Siebenbürgische Quartalschrift* 1798. VI. kötet 149—157 lapokon.

alatti (Gellius Transilvanicus) tételgett, a 9. szám alatti Benkővel ismét egyezik; a 10. sz. alatt a Benkőnél 11. sz. alatti (Gellius Molnarianus) áll, s a Benkőnél 10. sz. alatti — az Unitariusokról szóló mű — itt is kihagyatott; a 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. számok alatti művek Benkőnél 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. számok alatt megtalálhatók.

Ez ismertetésben három észrevétel van: „hogya Bod Péter termékeny író; hogya Smyrnaei Sz. Polykarpus és M. Athenás ezimű könyveit legfelsőbb parancs folytán betiltották, s író és nyomtató pénz büntetésre ítéltek, hogya azonban Bod, szerencsésjére már az örökkévalóságba átköltözött volt.“ — Ez fennebb még volt igazítva. Végre az oláhokról írott könyvére ezt jegyzi meg: „vágy-nám olvasni.“

Továbbá Döbrentei adott róla és munkáiról az „Erdélyi Múzeum“-ban¹⁾ terjedelmes ismertetést. Legelől boesátja, hogya milyennek kell lenni az életírásnak. „Mikor egy nevezetes embernek — így szól — egy későbbi korról való megismertetését csak némely, az ő körülállásait tárgyazó adatok nyomán vesszük véghez: ezt életírásnak nem nevezhetjük. Életírás az, a mi az elébe vett deréknek jellemzésével a psychológiát gazdagítja, munkáinak megbirálása által az azokban való jót megerősíti, a hibákat felfedezi. Az életírónak — mond tovább — „philosophnak kell lenni s egyszersmind szélesen kiterjedő kritikusnak. De ő ezt tenni nem szándékszik, csak némely adatokat közöl róla.“

Ezután adatainak kútfejét mondja meg. „Benkő Transilvaniájából tudta meg — úgymond — hogya Bod Péter a maga életét magyarul leírta, de ennek holléte ismeretlen volt.“ Végre Kerekes Ábeltől úgy értesült, hogya ennek a néhai fiánál, déézi orvos Bod Eleknél kell lenni. Ehhöz fordult tehát, s ez atyja kézírásaiból a nevezetesebbeket s inkább közönség elibe tartozókat kiszedegette. „Ezen híreket (tán adatokat) tehát a közönség neki köszönheti.“

Döbrentei aztán a kivonatokat ismét kivonatozta, s Bod Péter élete nevezetesebb változásait közli.

Ezután nyomtatott munkáit sorolja elő 14. pont alatt, még pedig egészen azon sorban, a mint ön-életírata végén írva

¹⁾ Erdélyi Múzeum 1817. VII. kötet, 174–183. l. l.

van, s a mint fennebb látható. Kéziratai közül 16 ot nevez meg, melyeket szükségesnek látok itt azon oknál fogva elősorolni, mert közlő az egyenes örökösöktől nyert adatokból dolgozott, s másfelől köztük néhány olyan is van, miket Benkő sem ismert: 1) Magyar- és erdélyországi szentegyházi história 2 kötet, ivrét, saját kezeirása. 2) Ugyanez deákul, más által leírva, s harmadik kötettel megtoldva, az utolsó mintegy 200 ív. 3) Közönséges szentegyházi história.¹⁾ 4) Cinnus Academicus.²⁾ 5) Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia. 6) Historia Valachorum in Trannia. 7) Siculia Hunno-Dacica. 8) Vesperae Hévizieneses. 9) Polycarpus sive momenta varia.³⁾ 10) Fűves kert, két könyvben.⁴⁾ 11) Cartophylax- (historicus) Igeniensis.⁵⁾ 12) Notitia Hungariae historico-geographico-politica.⁶⁾ 13) Magyar Grammatica.⁷⁾ 14) Paleologus seu monumentorum superioris seculi authenticorum Collectio.⁸⁾ 15) Lexicon Glossarium, in quo voces historicae, juridicae redduntur Hungaricae. 16) Kösziklán épült ház ostroma.

Némely jegyzeteket is tesz. A Bíró testvérek felett mondott beszédét nevezetesnek mondja, jóakaróit, a kik munkái kinyomtatásában segítettek, megnevezi, barátjai közül azon Csereyt, a kit Benkő is említ, kiemeli, természetéről Benkő jellemzését ismétli, kéziratban levő munkáinak meg nem jelenhetését részint a költség nem létének, részint annak tulajdonítja, hogy nem voltak készen. „Most már“ — így végzi ismertetését — „munkáinak

¹⁾ Erről sehol másutt semmit sem olvastam.

²⁾ Erről sem.

³⁾ Ez talán egy lesz a Benkő által 9. szám alatt említett.

⁴⁾ Erről sem tudunk semmit.

⁵⁾ Erről sem.

⁶⁾ Erről sem.

⁷⁾ Erről csak annyit tudunk — a mint ez fennebb a baseli história előszavában közölve volt—hogy ily tárgyú könyvet írni valóban akart.

⁸⁾ Ez is ismeretlen. Hova lettek mindezek, mi sors érte? előttem titok.

érdemét vagy hiánosságait kellene megítélnem, mert a jelenkor-nak úgy használunk, ha egy elhunyt érdemes férfinak dolgozásában a jobbat kimutatjuk s a tán nem oly szorgalommal átnézett helyeket felfedezzük, hogy lássák mások, mit kell kerülni.“ De ő — úgymond — csak az Athenást bírja. Ebbe tehát nem ereszkedhetik.

Azonban egy — a jelenre inkább, mint a múltra vonatkozó — észrevételt még is tett: hibáztatva könyveinek hosszú címét, s jelesen a gr. Bethlen Kata felett mondott beszéd címében: a „tisztá, fényes, drága“ — kifejezést: „Bod Péter idejének — úgymond — ez megengedhető, a mikor jóízű kritika sehol se látszik; de unalommal kell olvasnunk, mikor némelyek halotti s más prédikációikat még most is úgy felpiperézik. Bár valaha iskoláinkban a mesterkélő pipere helyett józan természeti tiszta izlést tanítnának!“ Ezután áldást kíván az olyanok porára, kik a nemzet tudományos míveltsége végett fogyhatatlan szorgalommal dolgoztak. „Maradjanak — mondja — előttünk hív tiszteletben s mi mostaniak igyekezzünk őket követni, s a hol szükséges, menjünk tovább nemes haladással a dicső pályán. Bod Péter kéziratai azt gyaníttatják, hogy azokban sok a hasznos. Ezek nagyobb részint az enyedi reform. Collegium könyvtárában hevernek¹⁾ tehát az odaváló érdemes professoroknak kellene azoknak, valamint a Benkő József kézíratainak is kiadásában munkálkodni.“

Döbrentei után a „Közhasznú esmeretek tárá“ban²⁾ van róla rövid emlékezés, írta Fábri Pál; itt műveiben két osztály van megkülönböztetve ú. m. isten-tudományra s rokontárgyakra tartozók, s mint ilyek említettnek: 1) Lexicon, 2) Bibliahistória, 3) Judás Lebbens, 4) Sz. Heortocrates, 5) Praxis Fori Eccl, 6) Eklésiai (Baseli kiadás) História, 7) Synopsis Juris Con; továbbá a hazai polgári és egyházi történet esmeretre tartozók, s mint ilyek említődnek: 1) Tymbaules II. füz., 2) Polykarpus, 3) Athénás, 4) Unitáriusok Tört., 5) Magyar- és Erdélyország egyh. tört. Noetes Heviz. Valachor. Hist. Siculor

¹⁾ 1848--49. — fájdalom — semmivé tette.

²⁾ Közhasznú esmeretek Tára, 1831. II. köt. 294. l.

Hist. Antiquitates Hungaricae. Notitia authorum Hungar. Magyar könyves ház, Historia Lexicon, melyek közül az 5. szám alattin innen levők nyomtatlan maradtak. Ezeken kívül említve van Szótára, végre kéziratai közül Ethymologicon Hungaricum című műve és önéletrata. Ezt követőleg tanár — most nyugalomban levő iskolai tanácsos Salamon József írt róla, az Erdélyi Prédikátoritárban¹⁾ életét tekintve eddigelő legkimerítőbben. Ez életrajz részletes és hű. Azezképe is mellékelve van, azon eredeti olajfestvényről, mely ma az Erdélyi Múzeum termeit ékesíti.

Nyomtatott művei közül 14-et azon sorban ad elő, mint Döbrentei, s megtoldja a következőkkel: 15) Tractatus de primis Reformatoribus. 16) Tractatus de patronis reformat. Hung. et Transilv. Mindkettő Gerdesius — általam is fennebb említett — könyvében. 17) Historia Unitariorum. 18) Gr. Rádai Eszter felett mondott beszéd.

A kéziratokat is 1—16-ig bezárólag szintén azon sorban adja elő, de ezeket is megtoldja, a kinyomtatás végett Gerdesiushoz felküldöttel u. m. 17) Redivivus Albertus Molnár Szencziensis. 18) Rediviva Eliae Veres-marti memoria. 19) Vitae propriae descriptio. Író tehát részint Döbrentei után, részint önéletrataiból dolgozott, sőt ez utolsóhoz beesés adalékokkal járalt, munkáinak különböző kiadásait megemlítvén s utódairól az olvasónak felvilágosítást adván.

Méltánylólag — mondhatni — kegyelettel emlékszik meg a jeles, jeles társáról, s buzdító szót intéz kör és kartársaihoz, az ő példájának követésére kívánván őket serkenteni. „Bod és Benkő — úgymond — a XVIII. század e két nevezetes tudósa, tömérdek munkássága s közhasznú férfiai, egyházi rendünkhöz tartoznak. Méltó díszekedésünk, ha érdemeiket becsülni tudjuk, s jeles tulajdonaikat közhasznú munkássággal követni is igyekezzünk. Benkő viszontagságait egy atyafi kéz közölte. Bod Péterről az „Erdélyi Múzeum“ adott értesítést. Most közöljük életrajzát — míg munkáinak ismertető bírálása követhetné — mint

¹⁾ Erdélyi Prédikátoritár 1834. III. füzet V — XVI. lap.

halás tisztelet tartozását." . . . Midőn két első nyomtatott művét előszámlálta, azt mondja róla: „Itt kitért a theologia mezejéről s egyházi jegyzővé választatván: a két hazabeli egyházi törvénykezés megbecsülhetlen hasznára készítette *Synopsis Juris Connubialis* és *Praxis Fori Ecclesiasticae* című műveit, melyek hollandiai törvénytanulásának s egyházi hivatalra való nyomos előkészületének voltak gyümölcse.” „Ezután — mond folytatólag — figyelmét jeles hazánkfiain emléke örökítésére szentelte.” Továbbá Szótárának is több kiadásait nevezi meg: az első t. i. az 1767 iki N.-Szebenben; második ugyancsak szebeni 1782-ben; harmadik is szebeni 1787-ben; negyedik pozsonyi és szebeni 1801-ben. Végre így zárja be ismertetését: „1744-ben 32 éves korában lépett ki a munkás életre, s meghalt 1768-ban. Ha azon 25 évet tekintjük, melyek papi hivatalba lépése és sirba szállása közt lefolytak, s ide gondoljuk a papi szolgálatra, hivatalos utazásra fordítani kellett időt szinte hitel felett valónak tetszhetik oly temérdek munkásság! Tiszteletes férfiak! Ezerek hunyhatnak el rendünkből, míg egy Bod Péter születik. De a tudományos munkásság csakugyan elhivattatásunkra tartozik, és a fáradhatatlan szorgalom sokat vihet véghez. Ezzel szerezhetünk becsültetést magunknak s hivatalunknak mi is, és ezzel tiszteltetik meg legméltóbban a Bod Péter emlékezte is!”

Ez időtájban az ausztriai sajtóban is volt róla rövid említés téve az *Oesterreichische National-Encyclopedie*¹⁾ című időszaki irat I. kötetében. Említve van itt néhány sorban Bod Péter születése, tanulása és papi szolgálata helye és ideje munkái közül a *Praxis fori*, *Synopsis* és a halála után 1776-ban megjelent *Unitariornm Historia* című műve melyet becsesnek mond, valamint kézíratairól is azt jegyzi meg, hogy azokban Magyar- és Erdélyország történeteire nézve sok érdekes van.

Van még némi töredékes rajz életéről a Magyar Lajos szerkesztette „Életelvek képekben”²⁾ című folyóiratban

¹⁾ *Oesterreichische National-Encyclopedie*, I. Band A—D. Wien 1835. 321—322. lapokon.

²⁾ „Életelvek képekben.” Szerkeszti Magyar Lajos 1844. I. év II. évnegyed 12. sz.

arczképével együtt. Itt említve van röviden és hiányosan: hol született, mikor ment Enyedre, akademiákra, mikor lépett két ízben házasságra, melyik évben lett egyházi főjegyzővé, s mikor halt meg. Munkái közül pedig meg vannak nevezve: 1) Közönséges ekklesiai Historiája. 2) Szótára. 3) Rádai Eszter feletti beszéde, mint kinyomatottak; kézíratai közül pedig: 1) Magyar- és Erdélyország szentegyházi Historiája. 2) Közönséges szentegyházi Historiája. 3) Fűves kert. 4) Magyar Grammatika. 5) Paleologus. 6) Lexicon Glossarium.

Ismertette továbbá Bod Pétert mint író, Baló Benjamin a Pesti Napló 1854-iki második évi folyamában „Jeles Iróink csarnoka” czimű állandó tárczái rovatban¹⁾. Lege előbb helyt kér csarnokban számára, ki arra, hogy ott helyet foglaljon, sőt tiszteltessék, méltó úgy az időért, melyben írt, mint nemes lángjáért, mely őt nyelvünk s tudományunk ügyében hevitte, és vas szorgalmáért, mely a hazának annyi tudomány-kínészt és érett gyümölcsöt termelt, hogy ha nemzetünknek Pantheonának volna, Bod Péter ezekért abban érdemelne helyet. „Azon idő között, a melyben Bod Péter élt és a mai között, nagy különbség van: — úgymond — ma van Akademiánk s élénk időszakai sajtonk, mely buzdítja, méltányolja az író; akkor nem volt. A XVIII. század közepe táján alig pislogott Magyarországon és Erdélyben egy-egy mécs, mely mellett magyar könyv készült s ez is többnyire fordítás volt. A mágnások a nemzetiség kérdésében elváltak fogulva, a nemzeti nyelv csak a köznépnél élt tisztán, a törvény-tudók és papok latinoskodtak, a katonaság elkezdett francziásodni.” Mindezt Bod Péternek — fennebb ismertetett — Baselen megjelent Egyház Történeteinek előszavából támogatja. „Ma” — mondja tovább — „irodalmunk egy fejlődésben levő reményteljes ifju, akkor egy tántorgó öreg, dicstelen multtal a feledés sírdombja mellett. Ma kitüntetik az érdemes író, dijazták: Bod Péter kilátás nélkül fáradozott: neki annál nagyobb az érdeme, mert ő még az emlékezetre sem számított. Mint a selyem

¹⁾ Pesti Napló, 1854. II. félév. 225 — 1368. szám. Oct. 1. a 3 ik lapon álló tárczában ily czím alatt: Jeles Iróink csarnoka XXXI. Bod Péter szül. 1712. megh. 1768.

eresztő bogár, mely csak drága fonalat ereszt, s eresztí az jutalomra való kilátás nélkül, és mindaddig, míg mozogni bír: úgy természetéhez tartozott Bod Péternek is az irodalmi munkásság — lelkéből ömlött ki a sok tudomány selyem. A tudományos műveknek fonalakeze alatt, és a gondolat agyában, egyszerre szüntek meg, egy órában szakadtak el. Lelke nemes lángját bizonyítja — mond még tovább — magyarul írt számos művei, melyek akár számukat, akár tartalmukat nézzük, ötletermékenyebb íróink sorába képesek emelni; továbbá azon szemrehányás és gúny, melylyel a latinosan írókat nem egyszer illette. Való, hogy ő is írt latin nyelven, de az által is — a magyar névnek akart külföld előtt beesületet szerezni. — Hozhatna fel — mondja író folytatólag — sok példát arra: mint szíven viselte ő a nemzeti beesületet, magyar Grammatikája pedig, melyet ezelőtt száz esztendővel írt, kétségtelenül bizonyítja nyelvünk iránti kegyeletét. A legnagyobb súlyt azonban munkássága sok és nagy eredményeire fekteti. „Már maga a protestans lelkész hivatal is elég munkát ad annak, a ki azt, mint Bod Péter, nem csak kenyérért viszi. Azért csudálkozva kell kérdeznünk: honnan vette az időt 37 önálló munka készítésére? A sajtó nem győzte tevékenységét, s ezért maradt — úgy kell lenni — 19, kéziratban. Vannak ezek között vékony kötetek is, de ha csak a vastagokat nézzük is, sok a esodálni való.“ Ezután némely munkáit sorolja elő, így legegőrl egyházi történelmi nagy munkáját, mely — a mint hátrább írja — Baselben kijött halála után kilencz évvel, mely egyedül is megbeesülhetetlen kincse egy könyvtárnak. Az után Synopsis, Praxis Fori, Hungarus Tymbaules, Sz. Polykarpus, Magyar Athénás című műveit, Páriz-Pápai féle szótárát, Flores Kertét, Magyar Grammatikáját említi meg; Vitae propriae Descriptio című művéről pedig azt állítja, hogy külföldre küldötte kinyomtatás végett. „E munkákat, kivált szakembernek, bírni valódi kincs. És ezen termékeny szellem 32-ik éve előtt semmit sem írt, hanem itthon és külföldön gyűjtött, s megrakodva, élte delében kezdett íráshoz, s addig írt, míg élte napját a halál éje elsötétíté.“ Képességéről így nyilatkozik: „Bod Péter nem volt lángelme, hittani és világnézeteiben időkorán feljúl nem emelkedett, de mindentűt a tudomány mélységein járt és drága gyöngyöket hozott fel onnan, és bírván mély tudománya

mellett a közlésnek égi ajándékát, könnyen érthetővé tette minden márkáját.“ Salamon tanár életrajzáról azt mondja: hogy abban minden munkája elő van adva. Végre ezekben fejezi ki egész életét és jellemét: „Őt felső Tsernáton szülte, Nagy-Enyed nevelte, Magyar-Igen birta, művei által pedig az egész nemzeté lett. M. Igenben ma tán egy ember sincs, a ki tudja, hol domborult egykor Bod Péter sírja, de a rögök között rég elporladottnak eltűnt sírhantja felett, megáll most is mint őrangyal a hű emlékezet, s így szólamlík meg: Bod Péter él!“ Említve volt röviden élete és munkássága a „Magyar-Irók“¹⁾ című életrajz-gyűjteményben is. Itt munkái közül a következők vannak megnevezve: Leksicon, Biblia-historia, Judás Lebbeus, sz. Heortocrates, Bazeli Ekkli. Hist. szt. Hilarius, szt. Polykarpus. Athénás. Erdélyi Féniks, Páriz Pápai szótára, Tymbaules II. füz. Ez megjegyzések nélkül a „Közhasznú-esmeretek Tárá-ból van véve.

Ezt követte Nagy Iván rövid czikke „Magyarország családai“²⁾ című művében; ő egy két adatát Szirmaytól vette (Comitatus Zempl. notit. topogr. 72, 305 l. l.) Elmondja hol született, tanult, paposkodott, mikor halt meg; írja, hogy számos munkát írt és adott ki, s megemlíti egyedül a Magyar Athénást, és azt, hogy Péter nevű fia a Guberniumnál szolgált 1794. — Új benne az, hogy halálát 1769-re teszi.

Legutoljára tanár Szilágyi Sándor írt róla, a Buda pesti Szemlében megjelent: Erdély irodalom története című czikksorozatában.³⁾ „A XVIII század második felében megjelent becsesebb munkák sorát“ — mondja a többek közt — „Bod Péter egyik ünnepelt munkája nyitja meg: a Magyar Athénás E férfi gazdag tárgy ismerettel fogott munkához. „Közel eltöltenek“ — úgymond bevezetésében — „husz esztendő s többek is, a míg véghez mehetett.“ „S valóban bámulnunk kell szorgalmát, a mit e téren kifejtett. Mert minden sora hirdeti, hogy az

¹⁾ Magyar írók, Életrajz-gyűjtemény, gyűjték Ferenczi Jakab és Dánielik József Pest, 1856. 8. ad rét. 59—60 l. l.

²⁾ Magyarország Családai, Nagy Iván, 1858. I. II. füz. 136. lap.

³⁾ Buda-Pesti Szemle, 1859. VII. füz. 23—234 l. l.

irodalom minden ágát jól ismerte, hogy gazdag gyűjteményeket tanult által, s az életrajzokat többnyire magokból az eredeti forrásokból, a könyvekből s előszavakból állította össze. Vallás dolgában mindenütt elfogulatlan. De hogy e részben is oly türelmes és oly igazságos, mint kortársai közül kevesen, már ez is méltánylatot érdemel. Mert nem felekezetesség, hanem tiszta ligyszeretet vezette tollát. . . . Az egyes cikkekben minden írónak előbocsátja életrajzát s lajstromba szedve elősorolja munkáit — mindnyáját szótár alakban, betűrendben, hogy annál közhasznúbbá tegye. Hogy a munkák ezimeit nem adja mindég pontosan, annyival inkább sajnálhatjuk, mivel kimutatható, hogy azok legnagyobb része forgott kezében.“ . . .

„Egy más latin gyűjteménye“ — folytatja tovább — „Maggar Tybanles . . . különösen az életrajzokhoz mellözhetlen munka.“

Ennyi, a mit Bod Péterről és munkáiról írva találtam. Kisebbsé tudósítások, rövid említések, vagy tán egyik másik művének bírálatai, a mult század végén s ennek elején írt folyóiratokban jelenhettek meg, mint például az Unitáriusokról írt művéről, a Tudományos Gyűjtemény 1831-ik évi I. füzetében; de olyan a mi akár életét, akár műveit érdemleg s nagyobbacska terjedelemben tárgyalná, alig hiszem, hogy figyelmemet elkerülte volna.

És most életíróinak ezen elősorolt tudósítás tétéleire kell észrevételeimet megtennem.

Hórányi amaz indokolatlan állításával: hogy Bod Péter írásmódjában az uralkodó vallás és nemzet (ha ugyanez itt szabatos kifejezés) irányában boszús lelkiséget tanusított, szemben áll Szilágyi S. azon szintűgy általánosságban kifejezett nézete, hogy ő a vallás dolgában elfogulatlan s kortársainál türelmesebb és igazságosabb. Egyik sem idézvén bizonyításokat: az olvasónak szükségképsaját tanulmányozása alapján kell eligazodnia s határoznia. Annyi áll, hogy Hórányi itéletét a nevezett két műből (Athenas és Polykarpus) megállhatólag indokolni nem lehet. E mérték alá esik ama másik állítás is, hogy ha Bod Péter szelidebb és ildomosabb modorban írt volna, a köztiszteletet inkább kivívta volna. Nyomatott műveiből ezt sem lehet igazolni; inkább nyomatatlan egyháztörténelme azon helyeiből, hol a reformatiót

megelőző idők erkölcsi állapotjáról ír. Egyébiránt ez, akár az életrajzot, akár Bod Péter munkái ismertetését tekintjük, az első tudósítás, az úttörő dolgozatok becsével és hiányaival egyiránt bír. Nevezetes benne az, hogy a Bod Péter halála okát—a nyavalyát, melyben meghalt — itt látjuk legelőbb kifejezve. Minő kütfőből vette, nem mondja meg. Hihetően ez értesítés is attól van, kitől Bodra vonatkozó egyéb adatait kapta.

B e n k ő értesítésében az életrajz arányban van munkái czimének ismertetésével. Rövid, de velős mindenik. Bőnne az életírásra sok a használható elem. Az ő és Döbrentei közleményei azok, a miket az utánok élők és írók, az egy Salamont kivéve, felhasználtak. Ebből egyik fennebbi nézetem erősítésére nézve kiemelem azt, hogy ő is, bár egykoru történész, és a reformált egyház belviszonyaival ismeretes, nem írja: hogy Bod és hibáztatott munkáinak kiadója megbüntettettek, csak azt, hogy ismeretes két könyvét eltiltották és beszédtek. A mit pedig e két munkáról tovább mond, úgy adja elő, hogy első tekintetre mindjárt kitetszik, miként az nem annyira az ő saját nézete: mint inkább az általam felhozott kormányi rendeletnek részint tartalma, részint közjogi magyarázata, mit neki elmondani az akkori szigorú sajtóviszonyok és az óvatosság tettek kötelességévé. Végre ama tévedése, mintha Bod Péter életrajzát magyarul írta volna meg, a fennebb előadottakból megigazítható.

H o r á n y i második tudósítása egyszerű pótlása az első azon részének, melyben munkái vannak elősorolva. A *Siebenbürgische Quartalschrift* ezikkéről, ismertetésekor elmondtam a szükségeseket. Abban egyetlen, mások által nem említett tény jön elő: az elítéltetés, de ez nincs bizonyítva.

Nevezetesebb a D ö b r e n t e i közleménye. Ennek érdeme az, hogy az illetőnek mind élete viszontagságai, mind munkái kinyomozásában fáradozott, s hogy a kütfő közvetlen közélébe jutni igyekezvén: az életírás mindkét ágában új részleteket hozott napfényre, sőt — legalább czimök szerint — szinte mindegyik munkáját megismertette az irodalommal. Lekésítő szavai is korszerűek lehettek abban a sivár korban, sőt az el nem fásult lelkekre még ma is van hatásuk. Azt azonban megjegyzem: hogy

a Döbrenteitől megrótt hosszú könyvezim azért, hogy ma nem bírja tetszésünket, Bod Péter korában aligha megrovás tárgya lehetett; minden akkori írónknál úgy látjuk azt. A magáról írt önéletírásról már Benkőnél elmondottam nézetemet. Különös Döbrenteinek azon naiv vallomása, hogy ő Bod Péternek csak Athénás című könyvét bírja. Így nem csuda, ha ismertetése elején a biographiának egy szintoly szép mint gyakorlati meghatározását sőt csaknem elméletét adja, s mikor az olvasó kíváncsiságát szépen felébresztette, a dologra tér és kijelenti, hogy ő Bod Péter életrajza megírására illetékeseknek sőt mintegy kötelezetteknek a n. enyedi collegium tanárait tartja, mint a hol az erre szükséges anyag jobbára letéve van, s csak — némely adatokat közöl. Azon kegyelet, melylyel szól maga s felhívja a nemzetet, hogy jeleseire megemlékezzék, szép lelkéről és arról tesz bizonyosságot, hogy az irodalom és nemzeti alapu tudományosság fontosságát ismerte, s azért buzgott.

Legméltóbb azonban Bod Péterhez a tanácsos és volt tanár, Salamon Józseftől közlött életrajz és ismertetés. Ebben az adatok részletesen, de választékosan, férfiúi nyugodtsággal, de a valódi egyszerűséget ihletettségével, s a mi, oly kedveltető, egyszerű világos nyelven vannak alóadva. Bennem annak elolvasásakor azon obajtás támadt: vajha irodalmunk a nagy tudományu s erős ítélő férfiútól ama jelesünk irodalmi munkásságának bíráló ismeretetését vehette volna, vagy ezután vehetné!

Az Oesterreichische National-Encyclopedie című időszaki írat néhány szóból álló értesítését, valamint a Magyarit is csak dolgozatom teljességéért tartottam szükségesnek megemlíteni. Ez utóbbi csak gyerekeknek írt vállalatához volt alkalmazva s így is pongyolán. A „Közhasznú ismeretek Tára“ és „Magyar írók életrajz-gyűjteménye“ című könyvek tudósításai Encyklopediai czéljoknak megfelelők.

A Pesti Napló nevezett tárczaírója komolyabban foglalkozik a tárggyal. Terjedelmes ismertetésemmel, egyszersmind arra érdemes voltát is akartam jelezni. Bod Péter írói előnyeit szépen s okadatolva fejtegeti. De nekem — a mennyire az idézett adatokból következtetni tudok — a kimondott magasztaló ítélet még sem látszik eléggé indokoltnak. E felett észrevételeim is vannak több pontra. 1777-ben — a mennyire én könyo-

mozhattam — Bod Péternek Egyház történelme sehol sem nyomtatott ki. A mi pedig nemzetiségi tekintetben a fő urak ellen felhozott s Erdélyre is kiterjesztett terhes vádat illeti, legyen szabad ellene mondanunk. Erdélyben az aristoeratia társalgási nyelve mindig magyar volt, a magyar könyv olvasása sem ment ki soha divatból, sőt magát Bod Pétert is csaknem kizárólag főurak és úrnők támogatták irodalmi pályáján. Továbbá azon könnyedén odavetett állításnak, mintha művei azért maradtak volna kéziratban, hogy nyomtatásukat a sajtó nem győzte, nincs alapja. Okozta ezt — mint Benkő és Salamon helyesen állítják — legnagyobb részben az, hogy nem volt kiadó, és hogy némelyek nem voltak elkészítve kiadásra. Végre önéletírájának kinyomtatás végett külföldre küldése, sem jegyzeteiből, sem munkáiból ki nem tűnik. Ha azonban tény, csak a kütfő megnevezése által megállítható. Ellenben a szellemi erejéről adott mérték helyesen van eltalálva. Az elporlott sírdomb helyét pótolja a nemzet emlékezése, s az alatt nyugvó porokat őrző angyalok a Pesti Napló-belihez hasonlóan írt cikkek is.

Nagy Iván ismertetése rövid — Szilágyi é szakavatott kéz műve, de keskeny körben forog. parányi részét érinti azon roppant mezőnek, melyet Bod Péter munkálkodva bejárt. Két művéhez szól hozzáértőleg, kitűnő méltánnyal.

Bizton állítom, hogy a Bod Péterről eddigelő megjelent ismertetések — ámbár némelyike becses adatokat tartalmaz, sőt többnek egybeállításai is jeles — irodalomtörténeti szükségünknek nem felelnek meg. Egyikben inkább életére van gond fordítva, másokban csak munkái sorolhatnák elő szárazon, tartalomismertetés és elemzés nélkül, harmadikban mindkettő hiányos; a negyedik becsét némely indokolatlan állítások s megállapítatlan tények csontkítják meg; a többi után mondja az első adatait nyomozás s újabb adatok közlése nélkül. Csak kettőben egyeznek meg mindnyájan: kütfőt Döbrüntein kívül egy sem nevezett meg, s az elősorolt művek tartalmára vonatkozó ismertetését mindenik másra bízta; a kik hozzá szóltak is, nagyobbára az általánosság terén maradtak. Bod Péter életét s irodalmi munkásságát egész egyetemességében, kora politikai és vallási viszonyaira való tekintettel ismertető dolgozat még eddig hiányzik.

IV.

Az olvasó előtt áll Bod Péter élettörténete, saját jegyzeteiből állítva össze. Ezeket használnom a teljes hitelességre törekvés tette kötelességemmé. Sajnálom, hogy magán életére vonatkozó ismertetést nem esatolhattam hozzá. De ezt csak baráti, hivatalos és tudományos levelezéseiből s az egykorúak magán feljegyzéseiből tehettem volna, a mikhez teljességgel nem juthattam. A kit Bod Péter élete érdekelní fog, e téren még hasznos szolgáltatot tehet irodalom-történetünknek. A levelezések gyakran sok új adatot nyújtanak, egészen sajátyszerű világításban mutatják az író és közpálya emberét. Átalában régíbb időkben éltek magán jellemét csak így ismerhetni meg teljesen; mert az egyén, úgy a mint van, csak itt nyilatkozik. Nyilvánosság elé szánt dolgozatokban, sőt a legegyszerűbb levélben is van egy kis feszeség, némi ünnepi szín és formai keresettség nyoma.

Munkáíróról szintűgy egy teljes cím- és tartalomtárt nyűjt ez életrajz, melyben tőle sok, s nagyobbára szó szerént van idézve. Fennebb érintett indokaimat most még csak azzal toldom meg, hogy itt is a hitelességre törekvés vezérlett. A mit egy becsűtletes feddhetlen életű ember szabad önelhatározásból mond magáról — gondolám — jogom van, sőt kötelességem sajátjának tartani és szavai szerént ítélnem meg. Másfelől mindig bántott az, hogy ily nevezetes írónkról és munkáíróról osztályfelei, úgy mint maguk irodalomtörténetünk nyomozói, csak töredékesen írtak, munkáit oly hiányosan idézték. Hadd legyenek már egyszer az olvasó közönség előtt az elszórt adatok jól-rosszul, de összeállítva.

Egy tekintet van csak a mire figyelmeznem kellett: vajjon írónk nem volt-e önbítt és önnagyzoló? Mert ez esetben értesítései az igazságtól félrevítt, s nekem is félre kellett volna vinnem az olvasót. De erre nézve ott voltak tettei, mint életének s önéletírási adatainak kritikai mértéke, ott maguk a könyvek tartalmái, melyek előszavaiban elveit érűtletének és lelkének élő kifejezéseit adta elő: összehasonlíthattam, ellenőrizhettem, és valóban tettem is. De ott volt még egy más biztosítéka is a tényelődás igaz voltának: az egykorúak vagy-utána hamar követekők sajtó útján nyilvánosságra jött tudósításai. E volt oka, hogy az életrajznál mindazok, a miket Bod Pétertől eddig írtak s ki-

adtak, részletesen s bírálólág ismertetve vannak. A mit ő magáról átall elmondani, elmondották ezek, egyik egyet, másik mást; a mit elfeledett, pótolták kortársai, a miben őt gyarlóságai félre vezették, ezek észrevették; a hol az ő élete folyamának leírását a halál félbeszakítja, ezek, habár töredekesen is, tovább folytatták.

Úgy tűnik fel nekem e pillanatban helyzetem, mint azon kertészé, a ki virágos kertébe vezeti a tőle virágot kérőt, rámutat illatozó táblákra, s szabad választást enged; vagy mint a gyümölcs-tényész-tőé, a ki gyümölestára egész gazdagságát mutatja meg a hozzá útasításért folyamodónak. Nézze ön — úgymond — e különböző csoportokat! valamennyi más meg más válfaj, tetszésére bízom a tanulmányozást; vagy a mőnő azon régiségőré, ki egy gyönyörű kép mozaikdarabokból álló alkatrészeit külön külön mutatja meg az úta-zónak. Szép és érdekes mindenik, de azért, ha a kertész bokréta-ba fűzi, a gyümölcsész kosárban mind egymás mellé teszi a válfajok példányait, a régiségőr egybe is alkotja az előmutatott műrészeket: mind a hatás, mind az élvezet nagyobb lesz, mintha ezt maguk a nézők tennék meg. Én is mondhatnám az olvasónak: Ime irodalom-történetünknek egy félig eltemetve volt Herulanuma, régi műkineseivel, nagyszerű romjaival, a nem ismertetés sötétéből napfényre hozva: építse fel a tisztos romokat! Ime egy múlt századi derék magyar író és hazafi történeti alakjához a szellemi és erkölcsi nagyság minden elemei! alakítsa egészszé, öntse össze egy képbe! Nem kétlem, hogy olvasóim közül ezt sokan művészileg tennék meg. De ez engem e kötelesség alól nem ment föl. Én is megteszem tehát. Nekem úgy is gyönyör e jelesünkkel foglalkoznom.

Egy ember életének megítélésénél kettőre kell figyelemmel lennünk: milyen volt valakinek magán — milyen nyilvános élete? Az elsőnél az ember, önmagára nézve, az utolsónál a hazafi, a társadalmi érdekek szempontjából jó tekintet alá. De egyiket a másiktól elválasztani nem lehet. Szép élet csak az, melynél a két-tő összhangzásban van. Tiszta jellemnek csak az mondható, melyhez sem a magán, sem a nyilvános életből szenny nem tapad. A magán élet — úgy szólván — egy alsóbb fokú lét, a hol az egyén övéivel, önmagának és övéinek él, szolgáltatva másokat s a polgári viszonyokat önjavukért. A közélet ellenben, mint egy magasabb pályafutás, melyben a szív és lélek eszményi

tárgyak iránt is fogékonnyá válik, a közügyet és hazát foglalja be szeretetébe, eszméért lelkesül s igazságot keres és szelleme fensőbb származásának adja jelét. Az első bölcsője, az utolsó tágas termő mézeje a férfiúi erőnek.

Bod Peter élete — a mint én őt felfogom — eleven kinyomata, mintegy megtestesülése a magán élet és közpálya e szép öszhangjának. Az elsőre házi naplója, s önéletiratának számos helye, az utolsóira megismertetett irodalmi munkássága nyújtják az adatokat.

Gyermek- s ifjukorát mellőzve, ott veszem vizsgálat alá, ahol az egyéni tettekre az egyéni felelőség elvét szabni közvéleménynek és historiának egyiránt joga van — a férfikor kúszójában.

A gondviselés őt egy buzgó és tehetős s e mellett felvilágosult főrangú hölgy kegyeibe éppen akkor juttatta, midőn élete válponton állott s jövődjé felett a sors kockát akart vetni. Ez őt felsőbb tanulásában, családi életében, munkálkodásában s munkái kiadásában, szóval: lelke magas vágyai elérésében segítette, élet-szerencséjének közvetve megalapítója lett. E hölgy- és akarata iránti tisztelete, hűségérzése és hálája szívében haláláig tartó volt, minek nem egyszer adta nevezetes bizonyosságát. Hitvesei és gyerekei voltak a második — az elsőnél természetibb, szorosb és édesb — kötelékek, melyekkel élete egybe volt fűzve.¹⁾ Ezek iránt a legbensőbb szeretettel, viseltetett, dolgozván érettök a

¹⁾ Családi körét tette fennebb ismertetett két neje, s következő teljes kort ért gyerekei:

1) K a t a, Deák Jánosné, m.-igeni papné s időteltével fehérvári egyházkerületi esperesné, kinek egyik leányát vette nőül néhai ev. ref. püspök Bodola János.

2) P é t e r, szül. 1761. oct. 9-én, a főkörmányszékhez felesküdt irnoknak 1783. nőül vette 1796. Csüdör Katát; meghalt mind második osztályu irnok 1809. június 2-án.

3) J u l i á n a Kölöntiné, szül. 1763. octob. 14-én.

4) E l e k, míg élt déesi orvos; szül. 1767. január 13-án, neje Vásárhelyi Kovács Juliána, n.-enyedi orvos Kovács Sámuel és Gyujtó Sára leányuk. Ezek gyermekei 1) K a t a, Kelemen Benjáminné, kiktől az Erdélyi Múzeum a derék nagyalya olajban festett eredeti arczképét s önéletiratát bírja. 2) P é t e r, szül. 1807 ben. Bécsben az

jelenben gondoskodván jövőjükről, nevelvén, féltvén az utolsókat, elárasztván mindnyájokat komoly lelke végnélküligyöngédségeivel. Az olvasó már ismeri: hogyan siratta meg első nejét, mily bensőleg szerette a másodikat, mint rázta meg egyik gyermekének halála s mily magasztalt lélekkel emlékezik gyakran a többi előről. Első nejétől vala első szülötte Kata, édes anyát születésekor elvesztvén: kereszt- és gyámanyjává pártfogó grófnéja lett, s haláláig magánál tartotta. Úgy kell lenni, hogy e viszony a gyerek gondolkozás módjában nyomokat hagyott, különben szinte meg nem lehet fogni azt a figyelmet, azt a mondhatni szerelmes kényeztetést, melyben őt részeltette. Vagy tán az első neje emlékezetének vitt áldozat volt. Mellette dajkát tartott, azt ragaszkodásáért ajándékozta, „Kati előkötőjéért 60 drt. jó féle gyöngyért egy Izabel a királyné-féle szép aranyat és kettőt más félet, bársony mentéjéért négy vállal együtt 100 frt. fizetett;” pénzt s annak kamátnövekedését minden két-három év múlva

erdélyi udvari korlátnokságnál hivataloskodott. 3) Elek, thordai orvos, született 1813. april 3-án.

Meghaltak: 1) Zsigmond szül. 1751. dec. 13-án. 2) Mária szül. 1753. dec. 26-án. 3) Pál, szül. 1755. jun. 28-án. 4) Zsuzsanna, szül. 1757. mart. 25-én. 5) Zsigmond, szül. 1759. febr. 4-én. 6) Egy meg nem keresztelt 1760. január 10-én. Ezek közül négynek sírkövet állíttatott, a mely ma is látható a m. igeni temetőben; keletre eső baloldalon a felirat van:

Pignoribus caris maesti posuere parentes,
Petrus Bod Christi Verbique Minister in Igen,
Atque Susanna Comes vitae Bányai, ambo dolentes.

J o b b o l d a l á n :

Flores ante diem caduci
Sigismundus annor. IV. mensi VI.
Maria — — diei IV.
Paulus — — mensium XI.
Sigismund alter — diei I.

Susanna in Algyógy expectat resurrectionem.

Ugyan a jobb oldalon van egy nyitott biblia, kézben tartva.

Baloldalon czímer, tetején korona, közepén kar egyenes kardot tartva — nemzetségi czímerök.

megszámította; második nejével való meglegedését, annak egészségi változásait, gyerekeinek születésük napját, betegségét gondosan feljegyezte, a meghaltakat pedig szomorú szívvel hagyja emlékezetben, s nevöket mindanyiszor nagyobb betűkkel s alá húzva írta; szóval: minden mutatja, hogy övét, irántuk gyöngéd figyelemmel viseltetve, boldogította s velök boldogan élt. Szegényes állapotban maradt székely rokonaihoz idegenséget nem mutatott: örökségét csekély árban azok használatában hagyta, haszonbérben vásznat fogadott el tőlük, s olykor bort adott vissza helyette; „bibliáért az atyafiaknak” — írja egy helyt házi naplójában — „12 ftot s 24 drt fizettem, szép erős kötött drága könyv mindegyik”; czímeres nemes leveleket, azon okból — ugymond — nehogy valaha egészen semmivé legyen, a fehérvári káptalanból átratta.¹⁾

Rokon érzéssel viseltetett a szegény sorsu tehetséges tanuló ifjakhoz, valamint általában a nevelés ügyéhez: a közvizsgálatokat látogatta, szótárát különösen amazok érdekében adta ki; költéség jegyzékében állandó rovatot képeznek ily czímű kiadásai: „Benkő Akademizánsnak adtam jun. 11. 1673. — Deák Jánosnak, (a ki később Katáját nőül vette) Incze, Kis Zalányi, Baricz s más Akademizansoknak egy vagy több forintot, Türi Sámuel kedves tanítványának két aranyat. stb.”

Magán életének egyik ritka vonása a rendszeretet, isten o különös ajándéka, régiség kedvelő, gyűjtő embereknek úgy látszik közös erénye. Bámulást érdemel az a mindenre kiterjedő figyelem és pontosság, a melyel e férfi házi dolgait intézte s olykor a legesekélyebb körülményről is éveken át jegyzést vitt. Napjainkban a századik embernél sem látunk az övéhez hasonló költségjegyzéket, s még kevésbbé naplót. Minden bevételait, kiadásait, adósainak nevét, az adósság tárgyát, pénz, napszám, vagy természet volt az, felvétele idejét, bejött kamatait, tel-

¹⁾ Utódai 1793-ban nemességük bebizonyítása végett perbe idéztetvén: a törv. királyi Tábla azon év febr. 27-én nemességöket ítéletesen megállította, a fiskus fellebbezte, a kir. főkormányzékhez, mely hosszas függőben létel után 1843. dec. 19-én, a kir. tábla ítéletének helybenhagyása mellett az ügyet az udvarhoz terjesztette, a hol az aztán végképen megállapodott.

jesítését, honnan miféle könyveket vett s mit adott érettek, mit fizetett „Novellákért”, tentára vagy gallesre és tenta-species-re, papirosra, mennyit adott könyvvásárlásra ¹⁾ nyomtatásra, ²⁾ mennyit kapott jó akaróitól, mennyit vett be az eladott példányok árából — mindezt szorgalmasan feljegyezte. 1756-on kezdve min-

¹⁾ Házi naplójában következő könyvei vannak bejegyezve: Rubricae Juris ung. 1734. Verböczius Illustratus Tyrnaviae 1753. Guidonis Ferrarii de rebus gestis Eugenii Principis. Aug. 1757. Michaelis Ambrovsky: Imago Orbis Agr. in 8-vo. Posthuma memoria Josephi Eszterházi Tyrnav. 1754, in 4-to. Articuli Diaetales ab anno 1715. Tavernicales, Jazyg. in 8-vo. Bellarm. Testam. Physic. Desericus 5 kötet. Martylogia, Plutarchi Moralia, Triga Pastoralis, Arnoldi Corv. Jus Canon. Actiones funebres; Grammatica Cellarii, Bochart Tom. 36. Scultesius Postilla, Relandi Collectio de nomine Jehova, Elsserii Annales, V. der Muellenfor. conscientiae, Jonii Elegiae, Drabicius, Kunitsii Siculia, Vitringa in Esaiam, Disputatio Albana Logika, Verestói-tól, Melotai Irtoványa, Regulae jur. Canon. Magyar Florus, Cautio criminalis, Speculum variorum Casuum, Confessarius, Grotii Annales de reb Belg. Sleidan de statu, Kirschii, Cornucopia, Boerhavii Chemia, Lampe Theol. Actor. Muralti Zoologia, Ikkenii Antiquitates, Káldi Bibliája, Plinius, Historia Mundi, Marosi Arithmetikája, Hármashistória, Esopus, Hatvani Agendája, Heltai krónikája, Enyedi György munkája, Camerarii horae suae, V. Til Annalyticon, Magyarosi, Panoplia, Leges Congregationis, Scultensii Grammatica, Scapula, Lexicon graecum, Polykritikái.

²⁾ Önéletirata végén a hol könyveit előszámlálja, a 8-ik pont után e jegyzése áll: „Ezek szerint az 1763-ik eszt. májusának 3-ik napjáig való költségeim, melyeket könyvek nyomtatásokra fizettem, mennek fel ad flor. hung. 1742. A mivel mások segítettek, térszen flor. hung. 303 dr. 50. A többit pótoltam magamtól és az exemplárok árakból, ú. m. f. h. 1438 dr. 50.” Megjegyzendő, hogy a

den év végén összeszámítja költségét¹⁾ s így tovább. 1756-tól 1765-ig való költségei együtt 4687 m. ft. 58 drt. tesznek. Ebből is harmadrész könyvnyomtatásra ment; jövedelmének más két harmadából nagy rész ment el: könyvekért Pestre, Németországra, antiquariusoknak vagy árverésen való könyv vásárlásokra²⁾ tudományos levelezésre könyvkötésre³⁾ stb. Mi más kiadási rovatok azok mikre ma a dicsőültnek osztálysorsosai jövedelmeiket fordítják!

Magán jellemének még egyik feltűnő vonása a szerénység s azon nemes háladatosság, melylyel szellemi munkássága gyámolítói iránt foghyatlanul viseltetett. Tanuságot tesznek erről munkáihoz írt előszavai s az ajánló-levelek, melyekben a míg amazok nevét az utókor tiszteletének adja át: addig

pártfogóknak ajánlott könyvei többnyire ezután jelentek meg.

¹⁾ Tanulságosnak látom házi naplójából tíz évi költségjegyzékét ide igtatni:

1757-ban költött 224 mfrtot 88 drt.

1757-ben „ 358 „ 18 „

1758-ban „ 397 „ 12 „

1759-ben „ 596 „ 20 „

1760-ban „ 663 „ 84 „

1761-ben „ 387 „ 24 „

1762-ben „ 540 „ 81 „

1763-ban „ 390 „ 78 „

1764-ben „ 487 „ 36 „

1765-ben „ 641 „ 17 „

a tíz év alatt összesen 4687 „ 58 „

²⁾ Őn éle t i r á t á b a n a 67-ik lapon a következő érdekes feljegyzést találok: „Enyeden oct. 12-én kotyavetyére tették az néhai Bardotz Pál uram könyveit és a Collégiom bibliothekájából is holmi régi könyveket; ott voltam én is, és vettem felesen, melyeknek arrok ment ad flor. hung. 34 dr. 66. Jelen volt az auction a méltóságos gróf Teleki Sámuel urfi is, és vásárlott igen sokat, mint Erdélyben legnagyobb könyvekhez értő bibliopola.“

³⁾ Az ily kiadások házi naplójában állandó rovatot képeznek: Egri nevű könyvkötőnek Lexicon kötésért, könyvek kötésére, typographusnak, levelekért Gronnigába, Leydába stb.

saját jelleméhez a két legszebb vonást adta. Valóban, e ritka tudományosság s ily sok érdem mellett jól esik a vizsgálónak, benne sem a szív felfuvalkodottságát, sem az elme fennhéjázásra való hajlamát nem tapasztalni!

Ennyit magán élete jellemzéséül. Ezekben nyilatkoznak azon főbb lelki vonások, melyeknél fogva neki, mint magán embernek erkölcsi alakja képzetünkben önként megalakul.

Ámde ez — ellenvetik némelyek — bármily szívemelőnek lássék, csak első miveltség-foki jelenség, alig néhány lépés — a természeti állapoton túl. Szeretni azokat, a kiket velünk vér, vagy természet kötött egybe, a kiknek mi életörömről köszönhetjük, rendet tartani dolgainkban, a mi nélkül megzavarodik életünk folyása, s hálával lenni azok iránt, kik érettünk áldozatokat tettek — mind erre maga a természet is képes elvezetni egy lelkes lényt. Úgy van De ha mégis meggondoljuk, hogy százak közül alig találjuk fel egynél-kettőnél, a többieket állati ösztön és indulatok vezetik, magán életviszonyaiból folyó kötelességeiket egyedül az anyagi érdekek szempontjából nézik s vagy nem, vagy csak immel-ámmal teljesítik, a kiket az ég boldogításokra s gondviselésök alá adott, maguktól elidegentik, mások szolgálatával élnek s maguk el sem ismerik, s mások iránt hasonlókat tenni sem hajlandók: el kell hinnünk, hogy az első mégis egy magasabb földi rendeltetés tiszta tudalmából, az emberi szívben és lélekben levő erkölcsi érzések és igazságok iránti hódolatból származik, hogy az ily élet, jelenjék meg bármily földies alakban, folyjon le bár viszontagságok között, mégis a rokonszenv és szeretet hatalma, az erkölcsi elvek irányzó befolyása által mintegy megdicsőül, egy magasb szellemi léttel jó kapcsolatba. Bizonyára annyi szép érzés, oly tisztán és nemesen élvezett földi boldogság, annyi egymástól vett és viszonzott jó cselekedet, a kötelességeknek, melyekkel miénk s mások velünk rokon czélú s egybeköttetésben élő lények irányában tartozunk, oly élénk érzése és hív betöltése, a mi egy deréknek magán életét diszti, az örök szép és jó ihletéséből és befolyása alatt kell hogy történjék, s figyelemre és okulásra sőt tiszteletre érdemes.

Nézzük őt nyilvános életében mint papot és író.

Szerintem három dolog jellemzi kiváltképen a közpálya emberét: ha fogékony a közérdek iránt s ezekért áldoz és tesz; ha

megismeri a jót s cselekszi; ha szereti a munkásságot, és azt önjárára s a köz tudvra fordítja. Ezekben vannak kifejezve azon gyakorlati életszabályok, azon — úgy szólva — közmorál, mely mint a mágnes a földet: úgy kell hogy áthassa a társadalmi viszonyban élőket. Csak ez elvek közérvénybenléte s életlinkre való irányzó befolyása mellett lehetséges az, hogy mint a társadalom tagjai helyünket embertől betöltsük; ez elvek tisztelőben tartása s követése védi meg a társadalom kebelében az erkölcsi jó és szép magvait, s képezi azoknak egyik fő biztosítékát.

Bod Péter élete itt nyeri azon magasb jelentőséget, hogy irodalomtörténetünkben kitüntető figyelem tárgya legyen, s hogy kivált mint egyházi szónok és tisztviselő az utókor elé példányképtől állíttassék. Mint papnak, egyházi tisztviselőnek és trónak munkássági célja, szenvedélye, bálványa a közérdekek, a közügy, az egyház virágzása s a nemzeti becsület emelése volt. Minden tette, minden írása ezt mutatja. A jó és szép érzése s eslekvési vágya egészen betöltötte lelkét. Nem tudom meghatározni, mennyi hiúsági elem vegyült hozzá — mert hiszen ezt gyarló természetünkől tán külön gondolni sem lehet — de hogy az ő közügszeretete bámulásra méltó, hazafisága magasztos, munkálkodása eredményei nagyszerűek, úgy hiszem: az olvasó velem együtt kész elismerni. Meggyőző bizonyítványai ennek ötvenhatra menő részsint nyomtatott, részsint nyomtatatlan kissebb-nagyobb theologiai és történeti művei.¹⁾

¹⁾ Szükségese nek látom műveinek összevont kimutatását ide iktatni.

1) Önéletírása és naplója . . .	2	kézirat
2) Theologiai és egyházi . . .	5	nyomtatott
„ . . .	1	kézirat (fordítás)
3) Prédikáció . . .	3	nyomt.
„ . . .	10	kézirat
4) Egyházi történelmi . . .	5	nyomt.
„ „ . . .	2	kézirat
5) Hazai történelmi . . .	3	kézirat
„ „ gyűjtemény . . .	1	„
6) Irodalom-történeti . . .	3	nyomt.
„ „ . . .	4	kézirat

Egy igénytelen lelkész és ennyi tudás! 24 évre terjedő férfikor és ily óriási munkásság! Bizony bizony lélekemelő csak a rágondolás is!

Volt az ő idejében s van ma is elég lelkész, kik magukat s kiket a világ eszes embereknek, jó papoknak tart. Vannak az egyházi hivatalok különböző fokozatin számosan, a kik munkakörüket betöltik, de minden jövőre való hatás nélkül, az elcsöknek — gyakran — valóban kenetes-imái s beszédei saját egyházuk szűk körében elhangzanak s elhalnak; az utolsók hivatalos működésének hatása, élőkkel együtt a sirnál, maradandó nyom nélkül, megszűnik. Bod Péter munkássága, volt legyen bár a templom vagy írószobája falai közt: ezeknek szűk körén mindig túl, messzebb, küljebb ható eredményű volt, mindig az egyház és haza közéletével, magasb érdekeivel érintkezett; imái és beszédei, eszméi és tanai, tettei és példája nyomtatott műveiben az egyházba és irodalomba mentek át, a nemzeti műveltség előmozdítóivá, terjesztőivé váltak, az emberiség szellemi életének közös folyamába vegyültek — egyetemes hatást gyakoroltak korukra. Ő a tért, melyre mint munkás lépett, egészen betöltötte: szántott, vetett, szellemének erejével éllette hallgatóinak lelkét, szívének tisztult érzelmeivel iblette szívöket, templomban és azon kívül útmutató, serkentő, példaadó volt. És ez úgy is volt rendén. A pap, mint olyan, csak a templomé és híveié. Kétségkívül szép, sőt ez az első szükség, ha imái emelnek, beszéde gyógyít és vigasztal, ha hallgatóival úgyszólván testvériségben él.

Ennek is megvan érdeme; de munkássága csak akkor válik egyetemes hasznává, közfigyelem tárgyává, midőn szakmájához tartozó s más tudományos művei az irodalom közkinccsivé válnak, miket ezerek imádkoznak után, miket az egész nemzet olvas. A papi hivatal az osztályát illető szokásos tiszteletet adja meg neki

7) Egyházi törvénykezés . . .	2	nyomt.
„ „ „ . . .	1	kézirat
8) Bibliographiai . . .	2	„
9) Humoristikai . . .	1	nyomt.
10) Szótár irodalmi . . .	1	„
11) Ismeretlen tárgyú s terjedelmű 10 . . .	„	

együtt 20 nyomtatott, 36 nyomtatatlan = 56.

mint papnak, a nemzeti életre kiható tudomány, iróság, mely egyedül önérdeme, azonfelül emeli — a valóban tisztelt hazafiak sorába.

S miért volt mind ez? Mert ő egyházi pályájára komolyan s alaposan el volt készülve. Az olvasó emlékezni fog akadémiai tanulmányaira s munkáinak előboesátott ismertetésére. Sőt arra egész életén át készült, úgy, hogy róla elmondhatni: „a jó pap holtig tanul.“ Valóban lehetlenség is bármely pályán nagyobbaeska sikerrel munkálkodni, ha annak feladatát, történeti múltját, tudományi kincseit nem ismerjük.

Bod Pétert e téren a sokat tudás s másoknak tanítására való sikeres igyekvés, saját állása iránt való tisztelet és mély kötelességérzet, korára s a jövőre való együttes hatás jellemzik.

Tekintsük mint író.

Volt amaz időben hazánkban sok tudós és író, de némelyik latinul írt, mit a nemzet legnagyobb része nem értett; a másik magyarul, de készületlenül, a miből ha olvasták is, épülést nem nyertek; a harmadik elfogultan, miáltal az igazság nem megtalálva, de eltévesztve lön; olyan is volt, a ki írásával idegen érdekeknek szolgált, s műveivel nemzetiségünkre károsan hatott. Bod Péter csak külföldön való kiadásra szánt műveit írta latinul, a többit nyelvünkön, a kor szükségéhez mérten, s a magyar geniushoz illő szabadelvűséggel. Nyelve szabatos volt és tösgyökeres magyar, tárgyai korszerűek, irmodora könnyű, hogy a nép megértette, a felsőbb osztálybeli élvezettel olvashatta. Innen közte és olvasói közt bizonyos érdekközösség támadt. A tárgyak, mikről írt, mutatják, hogy ő a nemzet irodalmi szükségét ismerte. Midőn valamely új munkatérre lépett, legelső gondja volt megmondni: mi hiányzik ott, mi a teendő? S azonnal javításhoz fogott. Midőn papnak M.-Igenbe vitték, első dolga volt, az anyakönyv két évi hiányát pótolni; midőn egyházkerületi jegyző lett, azonnal az egyházi törvénykezésről írt könyvet, s így tovább. Az alaposságra törekvés, mit műveiben látunk, azon logikai „egymás után,” melyben megjelentek, gyakorlati eszéről s frői lelkiismeretességéről tesznek bizonyosságot.

Az olvasó vehette észre, hogy majd minden művét a tárgyalta kérdés vagy tudományi ág multjával való ismertetéssel kezdi, és így az olvasót az iránt tájékozva, azon álláspontra kívánja

helyezni, a honnan maga annak fejtegetésében kiindul. Az által, hogy oly alaposon és nemzeti nyelven írt, a nemzet tömegére — a népre — is hatást gyakorolt, azt értelmesebbé s fogékonyabbá tette a hit dolgában, érdekeltébbé saját ügyei s történetei iránt, a papságot a szentírás és hittudományok alaposabb tanulmányozására példával serkentette, buzgó igyekezete, nagy munkássága annyira megnyerte a főrangúak figyelmét s méltánylatát, hogy azok versenyeztek egymással műveinek kinyomtatása eszközlésében. Ő úgy szólván missiot teljesített.

S mi volt mindennek titka? Az, hogy ő az írói pályára is elkészülve volt. Fennebb már említettem erős tudomány-szomját, mi első feltétele a tudásnak. Itt bővebb okadatolás végett idézem Cserei Mihályhoz — a történetíróhoz — 1746-ban Február 21-én Hévizről írt leveléből, az ide tartozó részt: „Én igen kívánnám“ — úgymond — „megtudni az fejérvári vagy károlyvári templomnak, püspök házának. Collegiumnak elvételéseknek historiáját, circumstantiaját az akkori dolgoknak; nem találok sehol írva: micsoda pénz volt az, a melyet ezeknek refusiojokra ígértek volt, mennyi, és adtak e valamit? Ezeket az ur mind tudja, mert abban az időben ott forgott. Más ekklesiákban való változásokra is emlékezhetik. Ha az ur én velem a félékét közölne, nem cselekedné vallásához ingratus emberrel. Quantumcunque laborem moveam, nihil proficio: végire nem mehetek, ki nem tanulhatom, nincs kitől. Az emberek nem voltak curiosusok az affélékben, a kik érték is, nem tudják. Interest tamen posteritatis ea scire. Tudom az ur öregségét, s majd véteknek is tartom terhelni, de honnan tanuljam meg hát az afféléket, ha az ur meg nem tanít? Ennek felette vagyon egyéb is, a mire kérjem az urat. Jó volna az posteritas kedvéért, ha az ur a maga életét leírná, s annak alkalmatosságával az hazában történt nevezetesebb változásokat. Nem lenne hasztalan munka. Úgy irhatná az ur, hogy talán még világ eleibe is kelhetne s megköszönné a posteritas. . . .“ ¹⁾ E levél úgy tünteti fel őt mint

¹⁾ Gróf Kemény József, „Erdélynek a mohácsi ütközet utáni egyes történetei stb. eredeti levelekben.“ XLI. kötet az 1742—1810. évi időközről, 2-ik levél. Innen is látszik, mekkora haladást tett a tisztább magyarsággal írás ez idő és a tiz

a hazai történelem ügyébeni békés izgatót. Azonban a tudni vágyással tehetségnek kell párosulva lenni. Nála úgy volt. Ehez alkalom, kedvező helyzet s egészséges testalkat kell. Bod Péter mind hármat bírta Isten ajándékából s igyekezete után. Már ifjú korában sok régi magyar könyvet és kéziratot birt a n. enyedi ev. ref. collegium könyvtárnoka volt; külföldön léte alatt sokat jegyzett és gyűjtött; majd pártfogónéja könyvtára kezére lőn bízva, hol ismét alkalma nyílt, sok jeles könyvvvel megismerkedni s a mik hiányzottak, legalább olvasás végett megszerezni. ¹⁾ Ő

évvel később Bod Pétertől kiadott Magyar egyház történet megjelenése között!

¹⁾ Bizonyosságul idézem Cserei Mihályhoz 1747-ben Hévízről írt egy levelének idevágó helyét, melyben nem kevesebb, mint 4 könyvet kér pártfogónéja nevében. A levélben legelőször megdicséri Csereit: „Már majd csak az ur vagyok“ — úgymond — „életben ex illis, qui viderant Rempublicam, ex illis antiquae fidei et Candoris patriae civibus stb. A méltóságos asszony — írja tovább — mondotta ezelőtt egynehányszor előttem, hogy az ur az Unitariusok apologiájakat refutálta volna, e felett az ő Catechismusokat, a mely refutatiót igen kívánna ő nagysága megolvasni minthogy azt is kissebb elmésséggel lenni nem ítéli, mint az urnak egyéb munkáit. Ha szintén a szélire volna is írva az könyvnek, az exemplart visszaküldené ő nga, ha megolvasná, azután 2) tudakozódott ő nga az Unio eredetéről, mely most nagy zavart szerzett Erdélyben. Én róla majd semmit nem tudok, mint *hodie factus monarchus*. Az ur mikor a kezdődött, már közönséges hazaszolgálatjában forgott, jól tudja. Bár csak azon Praedikamentumok szerint egyegy szóval ő ngnak (akár ide nekem) megírni ne sajnálja: Quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando? Cselekszik az ur nem csak kedves, hanem talán hasznos dolgot is. 3) Emlékezik a mlgos gróf asszony egy igen ritka könyvére az urnak, a melynek csak az urnál volna egy exemplárja; az unitariusok akarták a mult században kiadni, talán valaki az Horváth familiából, de azután suppressálták volna. Az ur mindazonáltal egy exemplárt kapott volt belőle, a mint az relatio vagyon. Azt is ha az ur közölné, ő nagysága visszaküldené nemsokára. 4) Ez már magamra néző dolog. Az urnál vagyon egy Decr. Lopoldin — anni 1699, kérem alázatosan, közölje

tanulmányozta s írásaihoz használta azokat. Pártfogónője és főrangú jóakarói kész műveit kinyomtatták vagy legalább a nyomtatásban tetemesen segítették ¹⁾ később mint máigani pap a károly-kehérvári káptalan közelébe jutott s az ottlevő okleveleket s egyéb adatokat felhasználta; sőt az idők során maga is szép könyvtárt szerzett. ²⁾ Végre — a mi tán legfontosabb — benne az írás valódi szenvedély volt, de a mit izlés és megfontolás vezetett. Mint író mindenütt ott jelent meg, a hol leginkább kellett, arról írt, a miben a nemzet hiányt érzett; s mind ezt tette a legkisebb anyagi haszon nélkül, sőt oda áldozva vagyona tetemes részét, helyzete nyugalmát, az élet számos örömeit. Nála a római írónak ama szép mondását: „nem csak magunknak születünk, hanem másoknak és a hazának is“ — megfordítottan látjuk alkalmazva: ő úgy látszik; előbb és leginkább a hazának és közjónak szolgálatára születettnek tartotta magát, azután az

az ur azt velem; alkalmatosság találhatik, reményem, mikor az aszszonyhoz jó a tájáról valaki, leírván visszaküldöm becsülettel.“ . . . (Mike gyűjteménye.)

A mint az oláhokról és unitarinsokról írt munkái mutatják, Cseerei közölte vele, a miket tőle kért, s az időtől fogva a megírásig sokat gyűjtött e kérdésekre.

¹⁾ Ön éle t i r a t á b ó l e d d i g i e t á r g y n i d é z e t e i m e t m é g e g y g y e l m e g t o l d o m. „1765. Sárdon partialis Synodusunk lévén — így ír — 7-a Febr. oda hozák Tit. Pávai Ferencz M. Gyerő monostori Kemény Simon ur ő nga praefectusának levelét száz magyar forintokkal együtt. Mely száz m. forintokat, nálam lévén a mult esztendei szüret tájban a mlgos L. B. Kemény Simon ur, s látván holmi nyomtatott és nyomtatás alá készült munkáeszkáimat, ígérte vala Istenhez való kegyességéből, melyet most már megteljesítvén, hálaadó szílvvel elvettem ő nagyságától.“ (Önéletirat 73. l.)

²⁾ A könyvtáráról eddigelé közlött adatokhoz, még pótlólag említem Ön éle t i r a t á b ó l, egy árverésen való megjelenését, hol ismét feles könyvet vásárolt. „21. januárii (1765.) és a más két napokon“ — írja — „hányták auctióra a néhai báró Jozsintzi József ur könyveit Enyeden. Ott jelen voltam az első napon magam is, az holott az válogatott jobb könyvek drágák nem voltak. Vettem ott némelyeket magam is.“ (Önéletirat 73. l.).

ővéinek, s csak utoljára önmagának. Az ő élete munkára előkészülésben, gyűjtésben, azután munkálkodásban és írásban, tehát a legnemesebb cselekvésben telt el; egyéb együtt annyi idejét nem vette el, mint e két kedvező foglalkozása. Ha életéveire felosztanók a mit tett, bizonyára minden napjára esnék valamely szép és hasznos tett, úgyannyira, hogy a mint osztályfelei közül sokakról mondhatni holtok után: élt és meghalt; róla igazsággal lehet elmondani: munkálkodott s műveivel magának örök életet szerzett!

Ezekben látom én Bod Péter nyilvános életének főbb vonásait kifejezve.

Ha már most mindezeket együvé vesszük, mint embernek és írónak jelleme, erkölcsi képe mintegy önként állandó élénk. Alapvonása: szegény sorsból származásának soha nem feledése, miből két más nemes vonása származott: a tudományszomj, ezzel egybekötött példátlan munkássági ösztön, és a szerénység. Szinte minden sora mutatja, mennyire nem volt elbizakodva munkáiban. De legmeghatóbban van ez kifejezve egyik jeles műve előszavában. „Gyakran zeng fülemben — így szól — a mit ama keresztyén pogány, Seneca mondott: „tudd meg, hogy valamikor írsz valamit, mindenkor az embereknek a te erkölcsödről és elmédről kézírást adsz. Ha addig nem tudtanak, akkor megesmernek, és írási dából mint a tükörből, erőtlenségeidet kinézik.“ — „Mindazonáltal azon indulat, melynek minden emberben meg kell lenni, engemet is arra ösztönöz, hogy a mit felebarátimnak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére ítélek lenni, abban ne legyek csak hallgatással, hanem mi tőlem kitelhető, azt véghez vigyem. Mert valamiképen a hazának ártani nem szabad, azonképen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcsök okos tanácsokkal oltalmazzák hazájukat. Én ha író pennámmal valamit használhatok, azért, az én kegyelmes Istenemé legyen a dicsőség.“¹⁾

Másik jellemvonása: az állandóság. Nem volt költözködő természetű. Első megyéje Hévíz volt. Onnan is sok rábeszélés után mozdult ki Magyar-Igenbe. Ámde innen egyenesen koporsójába, vagyis inkább halhatatlanság dicsőségébe ment át. Hévíz

¹⁾ Magyar Athénás stb. előszó, utolsó lap.

és Magyar-Igen, történetivé vált két falva e hazának! Azzá tette az, hogy Bod Péter ott élt. Emlékezetök drága lesz a tudomány embere előtt mindaddig, míg nálunk a tudománynak lesznek tisztelői!

Kegyeletességét az övéihez, háládatos voltát azok iránt, a kik neki szolgáltak, elég itt egyszerűen újra említnem. Fennebb bőven indokolva volt. Még csak annyit jegyzek meg, hogy az ő korabeli főurak erre valóban érdemessé is tették magukat. Ők például lehetnének nekünk is a tudományok gyámolításában s tudósaink segítésében.

A vallás és egyház érdekei iránti buzgóság, saját állásának becsülése s közügyszeretete megint egyike lelke legragyogóbb vonásainak. Erős bizonyítékot nyújt erre 1747-ben ápril 25-én Hévizről Cserei Mihályhoz írt levele: „Mikor ezeket renddel nézem” — így szól némely vallás - változtatási esetek előszámálása után — „úgy tetszik: *Fatum hoc est Transilvaniae*. Az efélékre utat nyit az is, hogy minden belső és külső renden az örállók alusznak, ambitio, vanitas, tudatlanság, haszonkeresés elfoglalt mindeneket; az felebarátainkról pedig kaini módon szólunk, hogy nem vagyunk őrzői. Most mihelyt születik, még az anyja teje száján vagyon, már tisztséggel álmod, melyre vallása változtatásánál jobb utat nem tud. . . .”¹⁾ E kifakadás — az utolsó tételen kívül — nem illik e korunkra is? Azonban mint a gyűrűben a főékesseget és becsét a gyémánt feje teszi, és a dom, még ha oly nagyszerű is, befejezést kúpozata által nyer; úgy Bod Péter jellemének is teljes szépségét a szép, jó és igazkeresése iránti azon élénk érzés és erős hajlam adja meg, mely őt már ifju korában egészen áthatotta, később kiforrva, s tudomány és élettapasztalás által megneemesülve, mély és kifejlett erkölcsi érzésének lett szülője, a miből származott, lelkiismeretét mindig ébrentartó kötelesség-érzete, s ebből magán- és közviszonyaiban az a sok szép és jó tett, a mire politikai kór miatt közönyössé vált korunk bámulattal néz, de egy jobb kor tisztelettel fog emlékezni.

Még csak néhány bíráló szót munkáinak s jellemének benső értékéről.

¹⁾ Mike Sándor gyűjteménye. Ered. levelek I. kötet.

Munkái írott könyvek és történelmi gyűjtemények. Én az elsöket nem általános egyházirodalmi, de specialis magyar irodalmi szempontból ítélem meg, s hogy az ránézve más, mint kedvező, nem lehet, a mondottak után — azt hiszem — az olvasó maga átlátandja. Láttuk, hogy mindig oly tárgyról irt, a miről magyar munka még nem volt. Azt is igen, hogy a hol megelőzője volt, ott ő nyomozódásaiban sokkal tovább ment, újakat is adott. Tegyük hozzá nemzeti nyelvünkön való világos és vonzó irmodorát, mérsékelt szabadelvűségét — s a mi nem csekélység — erkölesi bátorságát, melynek tulajdonítható, hogy ő ama nehéz korszakban a legkényesebb tárgyakról írva, egy magára egy kis irodalmat volt képes alkotni. Mert tudnunk kell, hogy a censura a hegyen inneni részekben egyenesen az ő írói működése alkalmából jött létre. 1753-ban küldetett le Bécsből az első szabályozó rendelet, 1769. kineveztetett a vizsgáló bizottság, 1770. hatásköre megszabotott, ez alkalommal üldözőbe vétetését már említettem. Ezek neki mint az irodalom martyrának a nemzet nagy része rokonszenvét szereztek meg. Mi kell nagyobb bizonyíték továbbá művei belbecsére nézve, mint az, hogy egy részét ma is használja a nemzet, a mást, a ki ismeri, gyönyörrel olvassa, a kiadatlanokat pedig valódi kárral nélkülözi: úgy, hogy a ki azok kiadását eszközölné, az irodalomnak a legnagyobb szolgálatot tenné. Írásai — kivált a történetiek. — pongyolaságának oka, irodalmunk akkori zsenge állapota, és az, hogy akkor a magyar történetírás csak első stadiumában állott, a krónikai előadáson túl egy lépcsővel. Katona és Pray korával kezdődik az egybevető és okadatoló, kútfőkre hivatkozó korszak. Ma éljük a bíráló, a kútfőket megvizsgáló, tehát harmadik korszakot, s még ezután jövend el a philosophiai, az, a miben vannak írva Macaulay angol történelmi művei. Valóban ezt meggondolva, lehetlen, hogy Bod Péter történeti műveire vonatkozó kritikai észrevételeim is egyéb legyenek mint méltánylat, sőt bizonyos értelemben dicséret.

Hibái, melyeket nyomtatatlan műveiben találtam: az itt ott észrevehető szenvedélyesség; saját érzelmei- és nézeteinek a társult idők, emberek és történetek előadása közé vegyítése; olykor kútfők egyoldalú használása, s a saját nézeteit támogató

írók és azok műveinek túlkedvező, s az ellenkezőknek szigorú megbírálása.

Gyűjteményeinek azon korral közös egyetlen hibája az, hogy a kútfők nincsenek bennök megnevezve, a mi már ma a teljes hitelességre nélkülözhetlenül szükséges. Felötlő, hogy könyveiben e hiány nincs meg; ott kijelöli mit, honnan vesz, s azért bibliographiai, mint életirási s más adatait bizvást használhatni. Egyébiránt azok így is szerfölött becsesek, mivel nagy részöket már ma sehol fel nem találhatni. Az országot és könyvtárakat ért sok csapás, dúlás és égetés semmivé tette; — lelki ismeretességéről pedig nem lehet feltennünk, hogy nem létező adatokat vegyen fel, vagy azokat csonkán és ferditve adja.

Ezekben Bod Péter egyéni jellemének erkölcsi értéke is ki van mutatva. Lehetek hibái; de azokra nézve adatokkal nem bírtam. De ha a kép kiegészítése végett árnyvonásokat is keresve keresnem kellene: írásaiban itt ott mutatkozó s fennebb már említett némi szenvedélyesség mellé sorolhatnék tán még egy kis adag hiuságot is, melynek helylyel-közzel némi nyomai látszanak, a mennyiben magáról gyakran ír: mikor közjegyzőségre vagy tanárságra szózatot vagy meghívást kapott, hogy ide vagy amoda hintóban vitték, naplójába bejegyezte, s még egy-két ily adat. Azonban ez lehetett esupa történetírói pontosság. Sőt ha tán gyalogság volt is: van-e ettől teljesen ment balandó? És kárhozzáttható-e oly hiba, a mi az emberrel szépet és jót miveltet, a mi a közhasznuság útján, mind előbb- és előbbre menésre ösztönzi? Én hibának nem tartom, s ha az, a kiben nincs meg, ám ítélje el őt, s vessen követ fejére.

Testi alkataráról egyebet nem tudok, mint a mit Benkő után — ki őt személyesen ismerte — fennebb elmondottam. Öszhangzásban van az olajban festett arczképével, melyet — mint fen érintve van — egyik utóda ajándékából az Erdélyi Muzeum bir. Hogy ez hol készült, ki által s melyik évben? nincs tudva. Az bizonyos, hogy életében.

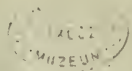
Ime, ki volt Bod Péter: Pap és író, tudós és hazafi, gyűjtő és feldolgozó talentum, a protestantismus élő kifejezése, a munkásság megtestesülése. Ő — úgy látszik — századának feladatát vette maga elé, tett egész nemzedékek helyett, érzett és gondolt között hitfelekezeteért. Ki közelítette meg őt valaha egyház

ban? Tán egyedül Benkő. Ki haladta felül? Alig az egyházalapító Melius! s a mi bámulást érdemel: mindent 24 év alatt. Igen ez évek során jutott ő el a nemzeti irányu és alapu tudományos s gyakorlati hazafiság nálunk eddig csak kevesektől elért magasságáig, a mi alatt egyszersmind életének is véghatárára érkezett. 1769. elején hunyt ő el m-igeni kedves meggyében. Sirját kinyomoznom nem sikerült; emlékkő nem jelöli azt...

Es a midőn ez aránylag oly rövid élet hosszú munkásságát végig nézzük, a benső részvét és tisztelet érzése mellett, mely bennünk támad, megdöbbsent lelkiinkre ama kérdés fájó aggodalma nehezedik: Lesz-e még s ki lesz ennek folytatója? ki fordítja le az ő latin egyház-története III. kötetét s ki írja meg a IV-iket 1768-on kezdve? ki folytatja az Athenást? Tymbanlest? Gellius Transylvaniust? Polykarpust? ki hozza le korunkig iskolánk történetét — c rideg, ez anyagiság - kedvelő korban? Hol van valami előkészület, ki ír, ki munkálkodik, ki nyomoz, ki tanulmányozza egyházunk s nevelésünk ügyeit? Fájdalom! egy vigasztaló nesz sem hallszik semmi felől. Hallgatás, közöny, pusztaság egyházi életünk munkássági mezején!

Te szépen élt, egyházadért hiven munkálkodott s hazád tudósainak szent emléke megújításáért üldözőbe vett nemes férfi! tekints le ama dicsőültek köréből, a kiknek te oly méltó társa vagy; serkentsd fel, ihlesd vagy döbbsentsd meg sorsfeleidet, hogy a nagy és hosszas hallgatást szakítsák meg, hogy a mit te elkezdettdél, folytassák, a mit te hiányosan adtál, egészítsék ki, eszközöljék, hogy a hazafiak, az egyház és irodalom bennök helyezett reményei, új életre ébredjenek!

GRÓF MIKÓ IMRE.

KASSA	NY. VÁROSI	2K	NY. VÁROSI
A KASSA NY. VÁROSI MÚZEUM (v. városi)			
342		JORSZAM	

20 / C723

DB

923

.7

B6S3

Samuel, Aladár

Felsőcsernátoni Bod

Péter élete és művei

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 29 08 02 015 4